

Baráti segítségnyújtás? A Kádár-rendszer és a globális Dél

Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar, Baráth Katalin,
Keller Márkus, Pap Milán, Prantner Zoltán
és Tokai Attila tanulmányai

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2025. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2025-ben a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 99. „Nemcsak a húszéveseké a világ”
- 100. Korall Centenárium

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
Az előfizetési díj 2025-re: 6500 Ft, egy szám ára 1750 Ft.
Egy szám elektronikus előfizetési díja 1000 Ft.
Egyéves elektronikus előfizetés 3500 Ft.
Az éves „támogatói E-előfizetés” 6500 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
BÓDY ZSOMBOR
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
RING ORSOLYA
SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor,
Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla, Varga Zsuzsanna

„Baráti segítségnyújtás? A Kádár-rendszer és a globális Dél” című
blokkunkat Bódy Zsombor és Somorjai Szabolcs szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Szabó-Reznek Eszter

nka

ELTE | BTK

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint
olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

A folyóirat az Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Karának támogatásával jelenik meg.

Címlapon: Gyömrői út 84–86., Kőbányai Textilművek.
Balra egy Magyarországon dolgozó kubai szövőnő, 1985.
184590, Fortepan / Horváth Péter

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org; korallfolyoirat.hu
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

<https://doi.org/10.52656/KORALL.2024.04>

TARTALOM

BARÁTI SEGÍTSÉGNYÚJTÁS? A KÁDÁR-RENDSZER ÉS A GLOBÁLIS DÉL

Keller Márkus	Líbiának építünk. A magyar építőipar észak-afrikai kalandjai	5
Baráth Katalin	Májmoha és mikroprocesszor: fejezetek a Kádár-korszak kutatóinak karibi kalandjaiból	33
Prantner Zoltán – Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar	A marxista Dél-Jemen egy szocialista ügynök leírása alapján	55
Tokai Attila	Algériai diákok magyar szakközépiskolákban	80
Pap Milán	Két világ között. Chilei menekültek befogadása a szocialista Magyarországon, 1973–1974	104

KÖNYVEK

Az esszenciától a funkcióig Natasha Wheatley: The Life and Death of States. Central Europe and the Transformation of Modern Sovereignty.	– Tarafás Imre	122
--	----------------	-----

N. Kis Tímea: Egy szenttisztelet evolúciója. Nepomuki Szent János kultuszának kora újkori változásai és magyarországi sajátosságai.	
– Szuromi Rita	128
Bencsik Péter: Reform vagy forradalom? A szocializmus útkeresése az ötvenes évek közepén Kelet-Közép-Európában.	
– Harlov-Csortán Melinda	134
Szerzőink	138
Contents	139
Abstracts	141

Keller Márkus

Líbiának építünk

*A magyar építőipar észak-afrikai kalandjai**

Az 1960-as évektől kezdve a magyar (és általában a szocialista országok) külpolitikája egyre erősebben fordult a harmadik világ felé. A kezdeti politikai kapcsolatfelvétel fokozatosan bővült a kulturális és gazdasági együttműködéssel. Egyre nagyobb létszámban érkeztek egyetemi hallgatók Magyarországra, egyre több hazai szakember jelent meg a globális dél országában és egyre több magyarországi vállalat igyekezett termékeit és szolgáltatásait afrikai és közel-keleti országok piacain értékesíteni.¹ A globalizációval foglalkozó szakirodalom hagyományosan ezeket a kapcsolatokat a globális északi (vagy magyar perspektívából nyugati) országokkal kialakított kapcsolatokhoz képest másodlagosnak és sporadikusnak tekintette. Az utóbbi évtizedek azonban változást hoztak ezen a téren. A *socialist* vagy *alternative globalization* fogalmát használva egyre több kutató tekint úgy ezekre a globális déllel kialakított kapcsolatokra, mint amelyek sajátos minőséget képviseltek és a szocialista országok tudatos erőfeszítéseit jelentették egy, a nyugati globalizációval szemben kialakított alternatív vagy szocialista globalizáció érdekében.² A következőkben erre a tézisre is figyelve vizsgálom és teszem mérlegre Magyarország és az arab világ kapcsolatát, a magyar szocialista építőipar kudarcba fulladt líbiai lakásépítési projektje kapcsán, mely a korszak legnagyobb anyagi veszteségét hozta Magyarországra számára.

A magyarországi állami lakásépítés az 1970-es években ért el kapacitásának a csúcsára. Ebben az időben évente nagyjából 30 ezer lakás épült állami beruházásban. Ehhez a korban hatalmas számhoz komoly ipari kapacitás és mérnöki tudás kapcsolódott, ami a korabeli minisztériumi vezetésben azt a látszatot keltette, hogy az ország és az építőipar készen áll az exportra, készen áll arra, hogy abban (többek között) a mezőgazdaság mellett az építőipar is komolyabb szerepet játsszon.³ Ez a kíváncsi megjelent a VI. ötéves tervben is, mely célul tűzte ki az építőipar számára, hogy a konvertibilis devizabevételek emelése érdekében növelje exportját.⁴ A cél az volt, hogy az 1980-as években már visszaeső állami lakásépítés következtében felszabaduló építőipari kapacitásokat külföldön használják fel.

* A tanulmány a HUN-REN-SZTE-ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Apor 2021; J. Nagy 2021.

² Tomka 2023b. A „socialist” vagy „alternative” globalizáció fogalmáról: Mark–Jacob–Rupprecht–Spaskovska 2019; Mark–Kalinovsky–Mahrung (eds) 2020; Mark–Betts (eds) 2022.

³ Fóti 1982; Ábrahám 1988: 24–25.

⁴ 1980. évi III. törvény 26. §; Kovács (szerk.) 1978; László 1979.

Éppen ezért a líbiai lakásépítés kudarca és a kudarchoz kapcsolódó több milliárd forintos veszteség különösen fájdalmas volt a vezetés számára és alaposan felkavarta az illetékes állami és pártfórumokat, ráadásul a szocialista időszakra egyáltalán nem jellemzően még a hivatalban lévő építésügyi miniszter, Ábrahám Kálmán bukását is okozta.⁵ A korabeli sajtóban agyonhallgatott ügy éppen az általa okozott botrány nagysága miatt alkalmas az arab világgal való kapcsolat természetének vizsgálatára, hiszen egy krízishelyzetben, és az arra adott reakció során keletkezett iratok a hétköznapi forrásoknál élesebb fényben, részletesebben láttatják a folyamatokat. Ezért a líbiai lakásépítési projekt sorsa alkalmat ad arra, hogy egy konkrét ügyön keresztül belső szakértői jelentések, kormánybizottsági ülések jegyzőkönyvei, nagyköveti levelek, miniszteri beszámolók, állambiztonsági jelentések, visszaemlékezések, interjúk, minisztertanácsi határozatok, korabeli szakmai tanulmányok, vállalati újságok, napilapok és egyéb források segítségével elemezzük a Magyar Népköztársaság és az arab országok viszonyát. Az eddigieknél alaposabban felderíthetjük, mi volt a harmadik világbéli országokkal való kapcsolatfelvétel indoka, hogyan működött egy szocialista (tervezőgazdasághoz szokott) vállalat egy végső soron kapitalista környezetben. Mennyiben volt nyitott és képes a transzformációra, mennyiben akarta és tudta egy vállalat képviselni a szocializmust? Választ kaphatunk a forrásokon keresztül arra is, hogyan alakult át a magyar kormányzat Líbia-képe az együttműködés hatására, illetve próbára tehető az esettanulmány segítségével az alternatív globalizációs tézis egy másik fontos állítása, mely szerint a szocialista országok a globalizációnak nem csak elszenvedői, hanem aktív alakítói (co-producer) is voltak.⁶ A líbiai lakásépítési projekt történetének elemzése lehetőséget ad arra, hogy feltárjuk az arab világgal, a globális piacra kilépő vállalatok transzformációjával és egyáltalán a konvertibilis exporttal kapcsolatos diskurzusok belső ellentmondásait, inkohereciáját és a konvertibilis exportban résztvevők között az ebből fakadó meg nem értettséget is.

A szovjet blokk és Líbia kapcsolata az 1970-es évek elején (Moammer Kadhafi 1969-es hatalomra kerülése után), az arab világgal való kapcsolat általános dinamikájába illeszkedve vált egyre intenzívebbé, amikor a hatnapos háború következtében a szocialista országok megszakították kapcsolataikat Izraellel.⁷ Ezt a folyamatot a Kadhafi által kidolgozott iszlám szocializmus ideológiája csak megerősítette. Az országban lévő olajtársaságok és bankok államosítása, és az Egyesült Államoktól való elfordulás ténye lehetőséget adott a szocialista országok számára, hogy Líbiában gazdaságilag és politikailag egyre fontosabb szerepet játszanak.⁸ A hetvenes években szinte egy időben kötött kereskedelmi megállapodást, illetve fűzte szorosabbra gazdasági és tudományos kapcsolatait Líbiával

⁵ Keller 2022.

⁶ Tomka 2023a: 20.

⁷ Ohlendorf 2023.

⁸ Wright 2022: 260–275.

Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország.⁹ Így vált Líbia Magyarország számára is egyre fontosabb kereskedelmi és ezzel párhuzamosan politikai partnerré, felzárkózva az 1980-as évek elején Algéria, Irak és Irán mellé, messze megelőzve Szíriát vagy Egyiptomot.¹⁰ A kapcsolat fejlődésének gazdasági dinamikáját mutatja, hogy a magyar kivitel Líbiába 1980 és 1985 között a háromszorosára, 4551,8 millió forintra nőtt.¹¹ Az építőipari tevékenységek és építőanyag-szállítók komoly részt foglaltak el a kivitelben.¹²

EBBE a környezetbe illeszkedett a ÉMEXPORT Fővállalkozó Vállalat 1980 december 9-én kötött szerződése a Líbiai Lakásügyi Titkársággal. A szerződés előkészítésében több minisztérium (külügyi, külkereskedelmi), illetve a Magyar Nemzeti Bank (MNB) is részt vett, de a fő felelős az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium (ÉVM) volt. A szerződésben a vállalat Tripoliban 1982 decemberéig 300, Zintánban 1984 áprilisáig 700, 80 és 240 m² közötti alapterületű lakás megépítését vállalta (ez kb. 3000 db átlagos méretű akkori magyarországi lakásnak felelt meg).¹³ A vállalkozói díj 103 millió USD volt. A vállalkozás súlyát jól mutatja, hogy ez az összeg az 1983-as teljes magyar Líbiába irányuló export 92%-át tette ki.¹⁴ A várható komoly bevétel bővületében az MNB több lépcsőben 2,2 milliárd forint célhitelt engedélyezett az ÉMEXPORT számára a lakásépítés finanszírozása érdekében.¹⁵

A kezdeti eufóriát azonban hamar kijózanodás követte. A helyszínre kitelepülés, a lakótáborok és az üzemek építése a tervezett négy hónappal szemben másfél évet vett igénybe, a termelőeszközök és a munkaerő helyszínre szállítása az eredetileg tervezett duplájába, 1200 millió forintba került. Így a lakások építése Tripoliban 1982 nyarán (fél évvel a tervezett befejezés előtt!), Zintánban pedig 1983 elején kezdődött meg. A problémákat tetézte, hogy a későbbi kezdés mellett alábecsülték a munka elvégzéséhez szükséges időt is. További nehézséget okozott az építkezés finanszírozásának rossz kialakítása. Eredetileg a munkát a megrendelőtől felvett előlegből, az MNB célhiteléből és a részteljesítések során benyújtott számlák ellenértékéből kívánták finanszírozni. Mivel a célhitelt felhasználták az eszközök beszerzésére és a felvonulásra, az egész konstrukció alapjaiban kérdőjeleződött meg. A hiányzó számlázható részteljesítmények miatt a líbiai fél nem

⁹ Gombar 2008; Gasztold-Señ 2020.

¹⁰ J. Nagy 2021: 599; Germuska 2003, 2008.

¹¹ *Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv 1980*: 16; *Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv 1982*: 16; *Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv 1983*: 17; *Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv 1985*: 17.

¹² MNL OL XIX-J-1-j 97. Előterjesztéstervezet a Minisztertanács részére, 1984. július.

¹³ MNL OL XIX-J-1-j 97. Tájékoztató az ÉMEXPORT Fővállalkozó Vállalat líbiai lakásépítési vállalkozása helyzetéről és a további intézkedésekről. Előterjesztés a Minisztertanács részére, 1984. július.

¹⁴ MNL OL XIX-J-1-j 97. Előterjesztéstervezet a Minisztertanács részére, 1984. július.

¹⁵ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július; Kokas-Majtényi 2001. A továbbiakban mindig a forrásokban használt valutanevet adom meg, mivel ezek egységesítése a kor rendkívül bonyolult és nem transzparens átszámítási szabályai miatt szinte lehetetlen. Lásd erről: Germuska 2010: 15–16.

fizetett, így már 1982 végén több hónapos likviditási gond keletkezett. Hiába oldották ezt meg további hitelekkel 1983 elejére, a termelés továbbra is akadozott, ennek következtében 1983 végére a közvetlen termelési veszteségek elérték az 1200 millió forintot, amihez 1984 első felében további 600 millió forint jött hozzá. Mindezek hatására 1984 elején a ÉVM miniszter szanalási eljárást rendelt el, illetve megpróbált a líbiai féllel új szerződést kötni, ami a magyar veszteségeket csökkentette volna. A líbiai fél azonban erre nem volt hajlandó. A Gazdasági Bizottság (a szocialista gazdaságot irányító legfőbb kormányzati döntéshozatali szerv)¹⁶ ezért végül a „csendes levonulás” mellett döntött, ami azt jelentette, hogy a termelés leállítását a líbiai féllel nem közölték, a kint lévő magyar dolgozókat (mintegy 1200 fő) szabadságolás címén hazahozták. Az építkezéseket Tripoliban 66-76%-os, Zintánban 14%-os készütségi állapotban hátra hagyva, a felszereléseket sem elszállítva, a magyar állam vesztesége végül kb. 4,4 milliárd forint volt. Ez volt azonban az olcsóbb megoldás, az építkezés folytatása a korabeli számítások szerint sokkal nagyobb költségekkel járt volna.¹⁷ Az üzlet végül nem zárult valódi megállapodással, a líbiai fél még a rendszerváltás után is követelésekkel lépett fel Magyarországgal szemben a meghiúsult projekt miatt.¹⁸

A MAGYAR GAZDASÁGPOLITIKA ÉS LÍBIA: SZÁNDÉKOK, MOTIVÁCIÓK, MEGFONTOLÁSOK

Egy globalizációs folyamat minőségének megítélésekor alapvető fontosságú annak feltérképezése, milyen motivációk, elvárások vezették a kapcsolatok kialakításakor az egyes aktorokat. Különösen azért fontos ez, mert a történeti munkák legtöbbször csak többszörösen megszűrt korabeli hivatalos diplomáciai nyilatkozatok vagy visszaemlékezések alapján határozzák meg a nemzetközi kapcsolatok kialakításának motívumait. A líbiai polgári lakásépítés ügye, mivel folyamatos önreflexióra kényszerítette a magyar hatóságokat, kiváló alkalmat ad arra, hogy a motivációk kikristályosodásának folyamatát megragadjuk, megmutatva annak ellentmondásosságát, sokszínűségét.

Az 1973-as nemzetközi olajválság kapcsán kialakuló gazdasági problémák a szocialista Magyarországot is rendkívül nehéz helyzetbe hozták. Az extenzív növekedési modell kifulladásával párhuzamosan a szocialista országok kénytelenek voltak új válaszokat keresni a megváltozott világgazdaság kihívásaira.

¹⁶ A Gazdasági Bizottság megtárgyalt minden olyan gazdasági jellegű előterjesztést, ami a Minisztertanács elé került, kisebb horderejű ügyekben a kormány nevében határozatot is bocsáthatott ki. 3035/1957 (1957. január 18.) kormányhatározat a Gazdasági Bizottság egyes feladatairól.

¹⁷ MNL OL XIX-J-1-j 97. Tájékoztató az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július; uo. Előterjesztés a Minisztertanács részére, 1984. július; uo. Előterjesztés a Gazdasági Bizottság részére, 1984. március 30.

¹⁸ Tartozik és követel. *24.hu* https://24.hu/fn/gazdasag/2004/04/08/tartozik_kovetel/ – utolsó leltöltés: 2024. március 5.; Mong 2015.

Magyarország problémái, annak ellenére, hogy nagyobb mértékben kísérletezett gazdasági reformokkal, mint a szomszédai, nem igazán különböztek a többi szocialista országtól. A modern nyugati technológia megvásárlása és a gazdaság fejlesztése érdekében felvett, de az életszínvonal fenntartására fordított, illetve rosszul felhasznált kölcsönök visszafizetéséhez folyamatosan devizára volt szükség. Ebben a rossz gazdasági környezetben a hetvenes évek végén készülő VI. ötéves terv az egyik kiutat a konvertibilis export növelésében látta. A terv 11%-os építőipari exportnövekedéssel számolt. Ezen belül az építőipari vállalatok számára a kormány a nem rubel elszámolású építőipari export részesedésének radikális növelését (15%-ról 60–70%-ra) írta elő.¹⁹

Az ilyen típusú export megvalósítására jó terepnek tűntek az „olajban gazdag” arab országok.²⁰ Különösen Líbia, mert az 1970-es években a növekvő olajbevételei segítségével nagy infrastrukturális beruházásokat hajtott végre.²¹ A magyar kormányzat abban bízott, hogy ezekből a fejlesztésekből a baráti Magyarország is kiveheti a részét. Így az itthon (a lakásépítés, illetve a beruházások általános visszafogása miatt) felszabaduló építőipari kapacitást az arab országokban általában, és ezen belül Líbiában kívánta értékesíteni.²² A gazdasági kényszer azonban csak az egyik motivációs tényező volt a konvertibilis építőipari export növelésekor. Az exportszándék erősödéséhez hozzájárult az egész ágazat növekvő szakmai önbizalma is. A gazdasági vezetők körében konszenzus volt afelől, hogy a magyar építőipar és a hozzá kapcsolódó mérnöki tudás, a tömeges lakásépítés 1970-es évekbeli sikerei után készen áll és alkalmas arra, hogy a világpiacra lépjen.²³ Ebben az olvasatban tehát a líbiai lakásépítési projekt egyszerre irányult a felszabaduló helyi kapacitások kényszerű lekötésére és adott lehetőséget arra, hogy a meglévő mérnöki kompetencia végre külföldön is megmutassa az erejét.

Líbia kiválasztásakor azonban a gazdasági mellett a politikai szempontok, egészen pontosan a várható körülményekről formált politikai elképzelések is szerepet játszottak. A líbiai polgári lakásépítési projekt eleve sajátos körülmények között jött létre. A nagyon erős kínálati piac miatt (azaz más nemzetek vállalatai is megjelentek a líbiai építési piacon és részt kívántak venni az infrastruktúra felépítésében) nyílt versenytárgyaláson magyar építőipari cégek nem nyertek el megbízást. A piachoz jutás érdekében ezért elfogadták a líbiai kormányzat ajánlatát: a lakásépítési projektet, a líbiai fél által diktált feltételekkel.²⁴ Az átlagosnál nagyobb kezdeti beruházást igénylő és alacsony megtérülési rátát ígérő lakóte-

¹⁹ MNL OL XIX-J-1-j 97. ÉVM-jelentés a líbiai lakásépítés helyzetéről a GB számára, 1984. március 13.; László 1981.

²⁰ Fóti 1982.

²¹ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július.

²² MNL OL XIX-J-1-j 97. Előterjesztéstervezet a MT részére, 1984. július.

²³ Ábrahám 1988: 24–25.

²⁴ MNL OL XIX-J-1-j 97. ÉVM-jelentés a líbiai lakásépítés helyzetéről a GB számára, 1984. március 13.; uo. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július.

lepépítésre úgy tekintettek, mint ami utat nyit más, jobban jövedelmező megbízások felé.²⁵ Ez a várakozás elsősre racionális gazdasági megfontolásnak tűnik, és a levéltári dokumentumokból az is kiderül, hogy Líbia „antiimperialista” (USA-ellenes) beállítódása miatti baráti viszonyra gondolva nemcsak több, új lehetőségre számítottak a vállalati és állami döntéshozók, hanem a lakásépítési projekt szerződésében vállalt feltételek hasonlóan baráti, azaz elnéző számonekérésére is.²⁶

Abban a pillanatban azonban, amikor világossá vált, hogy ez a feltételezés tévedés, a politikai, baráti megfontolások lekerültek az asztalról, és a magyarországi döntéshozók csak és kizárólag a gazdasági szempontok mentén határoztak a vállalkozás sorsáról.²⁷ Ráadásul a következmények mérlegelésénél egyértelműen megállapították, hogy Líbia mozgásterét csökkenti a szerződésben garantált követeléseinek érvényesítésekor, hogy az országnak nagy szüksége van a szocialista országok barátságára politikája „antiimperialista” vonalának és „el nem kötelezett” státuszának biztosítására.²⁸ Az eszmei, ideológiai közelségre építő barátság helyét átvette a rideg politikai-gazdasági számítás. A döntéshozók számára készített jelentésekből világosan kitűnik, hogy a törvényesség határán táncolva, illetve a baráti viszonyból eredő elvárásokat egyáltalán nem érvényesítve, a tárcaközi bizottság arra törekedett, hogy a magyar állam veszteségét minél inkább csökkentse. Ennek érdekében meglehetősen hűvösen kiaknázták a líbiai kormányzat nehéz külpolitikai és gazdasági helyzetét, tehát éppen azt tették, amit a líbiai fél eljárásában korábban kárhoztattak: pusztán a gazdasági racionalitás alapján cselekedtek. Persze nem teljesen egyoldalú a kép, hiszen még a végső döntés meghozatala után is akadtak (igaz, kisebbségi) hangok, amelyek a politikai szempontokra is felhívták a figyelmet, de ezekben a figyelmeztetéseken sem az ideológiai elkötelezettség, hanem sokkal inkább az általános diplomáciai jó viszony megtartására való törekvés érhető tetten.²⁹

Jól mutatja ezt, hogy a Külügyminisztérium azért ellenezte elsősorban a szerződés felbontását, mert az negatív képet festene a külgazdaságunkról, különösen pedig azért, mert a „tőkés országok sajtója” bizonyára részletesen taglalná az ügyet. De még a Külügyminisztérium is szükségét érezte annak, hogy a politikai érvet gazdaságival erősítse meg, hangsúlyozva, hogy pénzügyileg sem érné meg felbontani a szerződést.³⁰ Ennek fényében érthető, hogy a líbiai lakásépítés körüli helyzet tisztázásával megbízott kormánybiztos (Petrovai László), akinek elsődleges feladata az volt, hogy megtudja „mi a valós, igazságnak megfelelő hely-

²⁵ MNL OL XIX-J-1-j 97. ÉVM-előterjesztés a GB részére, 1983. december 1.

²⁶ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az ÉMEXPORT Fővállalkozó Vállalat szanalási eljárásáról, 1984. március.

²⁷ MNL OL XIX-J-1-j 97. ÉVM-jelentés a líbiai lakásépítés helyzetéről a GB számára, 1984. március 13; uo. Előterjesztéstervezet a MT részére, 1984. július.

²⁸ MNL OL XIX-J-1-j 97. KÜM-állásfoglalás a líbiai lakásépítés kapcsán, 1983. november 23.

²⁹ MNL OL XIX-J-1-j 97. KÜM-pozíció, 1984. június 22.

³⁰ MNL OL XIX-J-1-j 97. KÜM-állásfoglalás a líbiai lakásépítés teljes vagy részleges leállításának várható következményeiről, 1984. április 11.

zet?”, először a projekt folytatása mellett foglalt állást.³¹ A gazdasági tárcák (a Pénzügyminisztérium, a Külkereskedelmi Minisztérium) illetve a Magyar Nemzeti Bank voltak azok, amelyek vitatva a kormánybiztos számításait, a levonulás, azaz a projekt mihamarabbi befejezése mellett kardoskodtak, azzal érvelve, hogy ez okozza a legkisebb veszteséget az ÉMEXPORT, és rajta keresztül az ország számára.³² Ezek a megszakítás melletti érvek azonban akkor kerekedtek csak a politikai következményeket hangsúlyozó érvek fölé, amikor több hónapos próbálkozás után kiderült, hogy a diplomáciai megoldás nem vezet eredményre.

Még a polgári lakásépítési projektszerződés módosíthatóságának reményében keletkezett a magyar építésügyi miniszter líbiai kollégájának írott első levele, ami lehetőséget ad a líbiai lakásépítési vállalkozás folytatása mellett állók érvelési stratégiájának rekonstruálására. Ebben a levélben Ábrahám Kálmán azt hangsúlyozta, hogy a lakásépítési projekt eddig is csak azért működött, mert a magyar állam fedezte a fővállalkozó cég, az ÉMEXPORT, egyre növekvő költségei által okozott hatalmas veszteségeket. A miniszter mondataiból világosan kiderül, hogy az üzleti racionalitást nélkülöző bőkezűség mögött egy másfajta, a politikai barátságra építő racionalitás állt. A károk azonban olyan magasak lettek, hogy a magyar fél már nem tudja azokat finanszírozni. Ezért Magyarország azt kérte, hogy Líbia is cselekedjen erre a politikai barátságra építő viszony szerint és a helyzet megoldása érdekében járuljon hozzá, hogy a szerződést a magyar vállalat számára kedvezően módosítsák.³³ Egyértelműen látszik, hogy ebben a levélben Líbia többé-kevésbé baráti országgént jelenik meg, olyan államként, ahol a szocialista reflexek (az a gyakorlat, hogy a gazdasági érdekek politikai kézivezérléssel háttérbe szoríthatóak) minden további nélkül alkalmazhatóak.³⁴

A több hetes-hónapos tárgyalási folyamat során kiderült, hogy a lakásépítési folyamat esetében a magyar szándék ellenére nem sikerült ezt a közös helyzetértelmezési alapot megteremteni. Hiába tárgyalt egymással többször a magyar és a líbiai fél, illetve hiába hangsúlyozták mindkét fél részéről a baráti viszonyt, nem tudtak egyezsége jutni. A kudarc mögött egyrészt kommunikációs problémák állhattak. A magyar fél beszámolója szerint előfordult, hogy a közösen megbeszélte és elfogadott pontok nem kerültek be a líbiai fél által előterjesztett szerződéstervezetbe. Problémát okozott a líbiai kormányzati struktúra katonai-polgári kettősége is. A magyar félnek a korábbi katonai megrendelések miatt a hadsereggel volt jobb kapcsolata. Hiába ígértek azonban a katonai előljárók segítséget a polgári lakásépítés problémáinak megoldásában, a közbenjárásuk végül nem járt sikerrel.³⁵

³¹ MNL OL XIX-J-1-j 97. Kormánybiztos kinevezése, 1984. március 14.; uo. Előterjesztés a Gazdasági Bizottság részére, 1984. április 18.

³² MNL OL XIX-J-1-j 97. Előterjesztés a Gazdasági Bizottság részére, 1984. április 18.

³³ MNL OL XIX-J-1-j 97. Ábrahám Kálmán levele Mohamed Shukrinak, a Lakásügyi Általános Népi Bizottság titkárnak, 1984. április 20.

³⁴ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július.

³⁵ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentéstervezet a GB részére 1984. június; uo. Gál Bálint nagykövet jelentése, 1984. május 28.

A remélt baráti, a szerződéssel kapcsolatos elnéző magatartás helyett a korábban megkötött, a magyar fél számára előnytelen szerződéshez való merev ragaszkodással találkoztak. Hozzájárult valószínűleg a helyzet rugalmatlan kezeléséhez az is, hogy a líbiai építésügyi titkársághoz tartozó kiviteli szerződések értékének a Magyarországgal megkötött szerződések csak 3%-át tették ki, így jócskán akadtak a magyar félnél jóval komolyabb gazdasági partnerek (például a több tízezer dolgozóval jelenlévő Törökország, Pakisztán, India vagy Bulgária).³⁶

Izgalmas látni, hogy a magyar fél sem volt egységes. A már említett minisztériumok közötti nézetkülönbségek mellett a Líbiai Arab Magyar Katonai Vegyesvállalat tisztségviselői és a magyar építésügyi minisztérium hivatalnokai között feszültség alakult ki. Az utóbbiak (mint később kiderült, helyesen) úgy látták, hogy a gyakran hangsúlyozott „katonai kapcsolat” valójában nem segíti a líbiai lakásépítés körül kialakult nehézségek megoldását. Ezt a tényt viszont a viták során felrötták a katonai vegyesvállalat magyar tisztségviselőinek. Annyira erős volt ez az ellentét, hogy a líbiai magyar nagykövet jelentésében előítéletekről, sértegetésről beszélt, és az érzelmektől mentes, megfontolt döntéshozatal szükségességére hívta fel a figyelmet.³⁷

Végül a diplomáciai megoldása bukása, a lakásépítésre vonatkozó szerződés módosításának lehetetlenné válása után a tárcaközi bizottságot vezető kormánybiztos is a vállalkozás lezárására, egészen pontosan a „csendes levonulásra” tett javaslatot. Ez azt jelentette, hogy csak az utolsó magyar munkás levonulása után értesítették a vagyonától megfosztott ÉMEXPORT csődjéről a líbiai Lakásügyi Titkárságot. A jogutód nélkül felszámolt ÉMEXPORT-tal szemben támasztott követelések teljesítésétől ily módon elzárkózhatott a magyar állam.³⁸ Ezzel a líbiai kormányzatot kész helyzet elé állították, nem igazán maradt lehetősége érdemi szankció kivetésére Magyarországgal szemben.

Összefoglalóan elmondható, hogy a konvertibilis építőipari export megindítása mögött gazdasági szempontok, egészen konkrétan a devizaéhség állt. A tágabb értelemben vett helyszín (arab országok), illetve a konkrét projekt kiválasztásakor azonban már keveredtek a gazdasági és politikai megfontolások. A magyar pártvezetők számára is világos volt, hogy a magyar ipar nem tud versenyképesen fellépni a fejlett ipari országok piacain. Ebben a helyzetben a hirtelen, nagy beruházásokat kezdeményező Líbia (érthető módon) gazdaságilag vonzó helyszín volt. Ehhez a gazdasági vonzalomhoz adott hozzá rengeteget a Kadhafi vezette Líbia USA-ellenessége és „szocialista fordulata”, hiszen azt a reményt keltette, hogy úgy lehet konvertibilis valutában jelentkező bevételre szert tenni, hogy a vállalatok közben egy politikailag ismerős, szocialista relációhoz hasonló, baráti környezetben tevékenykedhetnek.³⁹ Ez a remény azonban

³⁶ MNL OL XIX-J-1-j 97. Gál Bálint nagykövet levele, 1984. március 30.; Wright 2022: 261.

³⁷ MNL OL XIX-J-1-j 97. Gál Bálint nagykövet jelentése, 1984. május 28.

³⁸ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés a Gazdasági Bizottság részére, 1984. június 20.

³⁹ MNL OL XIX-J-1-j 97. Külügyminisztériumi állásfoglalás a líbiai lakásépítési vállalkozás további sorsával kapcsolatban, 1983. november 23.; uo. ÉVM-jelentés a líbiai lakásépítés helyzetéről

nem jelentette azt (a feldolgozott korabeli források, interjúk, visszaemlékezések sem utalnak erre), hogy a magyarországi gazdasági vezetést bármiféle ideológiai misszió, a szocializmus terjesztéséhez köthető küldetésstudat jellemezte volna vagy erre használták volna fel a Líbiában a lakásépítési projekten dolgozó építőipari vállalatok tevékenységét.

A KÖZÖS MUNKA KÖVETKEZMÉNYEI. A MAGYAR DÖNTÉSHOZÓK LÍBIA-KÉPÉNEK ÁTALAKULÁSA AZ 1980-AS ÉVEKBEN

Ha egy szóban kellene összefoglalni a vizsgált polgári lakásépítési projekt kapcsán Líbiáról kirajzolódó képet, az a kiszámíthatatlanság lenne. A líbiai részről elsősorban politikai, de gyakran üzleti téren is hangoztatott barátság és a tapasztalt rugalmatlanság együttese, illetve ezeknek gyors változása folyamatos bizonytalanságban tartotta a magyar hatóságokat. Magyar szemszögből két regiszterben jelent meg ez a kiszámíthatatlanság. Egyrészt Líbia általános megítélésében, másrészt a vizsgált ügy során megfogalmazódó vállalati és minisztériumi tapasztalatok kapcsán.

A párt- és állami fórumok számára készített általános beszámolókbán két-fajta Líbia jelenik meg. Az egyik a hetvenes évek végétől kezdve az arab világban Magyarország egyik legfontosabb gazdasági partnerévé válik, amellyel a gazdasági forgalom többszöröződik, és ahol további lehetőségek látszanak megnyílni. A másik Líbia az a hely, amelyről már 1980-ban(!), tehát akkor, amikor a lakásépítésről szóló szerződést megkötik, azt írják a napi operatív jelentésben a magyar hatóságok, hogy kiemelten ingoványos terep, hiszen arrafelé a szocialista országok vállalatai mindig hatalmas ráfizetéssel dolgoztak. Olyan ország, amellyel már több nemzet vállalkozói bontották fel a szerződéseiket és amely 400–600 millió dollárral tartozik például török vállalatoknak, és ahol a helyzet annyira elfajult, hogy a török munkások a fizetésükért tüntetnek, és ahol a kormányzervek hatalmuk biztosítására „nagy létszámú rendőri apparátust építettek ki”.⁴⁰ Ebben a Líbiában nincsenek „normális gazdálkodási körülmények”, a legfelsőbb vezetők döntései határozzák meg a beruházási csomópontokat.⁴¹ Az így lefestett Líbia nem csak megbízhatatlan, hanem rosszindulatú is, hiszen például 1981-ben, a valutaválság alatt, a „legmagasabb szintű találkozó szellemével ellentétesen” Líbia kivonta 140 millió dolláros betétjét a Magyar Nemzeti Bankból, komoly problémákat okozva ezzel Magyarországnak. Mindeközben a líbiai kereskedelmi

a Gazdasági Bizottság számára, 1984. március 13. Azért is fontos a gazdasági kényszer mellett az „ismerősség” szempontjának a hangsúlyozása, mert ez választ adhat arra, hogy Kornai szerint a „von Haus aus” exportkerülő szocialista vállalatok miért jelentek meg Líbiában.

⁴⁰ ÁBTL 2.7.1. III/II-5/-254/1980. Napi operatív információs jelentés. 254. szám, 1980. november 1.; ÁBTL 3.2.5. O-8-426. Átfogó értékelés Líbia vonatkozásában, 1980. március 25.; MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július.

⁴¹ MNL OL XIX-J-1-j 97. Külkereskedelmi Minisztérium: A líbiai építési piac megítélése, d. n.

partnerek csak jelentős késéssel fizették tartozásaikat és a legfőbb terméknek, az olajnak a szállítását, amikor már nem volt Líbia számára gazdaságilag előnyös a korábban kidolgozott konstrukció, a szerződés ellenére csökkentették.⁴²

További részlete a Líbiáról kialakuló képnek a gazdasági helyzet, az ország gazdasági potenciáljának megítélése. Míg az 1980-as évek elején Líbia a „lehetőségek országaként”, egy rohamosan fejlődő gazdaságként jelent meg, addig alig néhány évvel később, 1984-ből visszatekintve egy gazdasági jelentőségét elvesztő, mindig is ingatag lábakon álló országgá vált, amellyel szemben a lakásépítési szerződés felmondása azért sem jelent kockázatot, mert nincs abban a gazdasági helyzetben, hogy a szerződésben számára biztosított szankciókat érvényesítse Magyarországgal szemben.⁴³

Ez a kettősség, az ország ellentmondásos képe megjelenik a lakásépítési projekt kapcsán is. Az ennek során keletkezett iratokban Líbia egyrészt az a hely, ahol szeretik a magyarokat és az építésügyi miniszter megnyilvánulásai megértésről, jóindulatú segítőkészségről, rugalmasságról tanúskodnak. Sőt, ennek a jóindulatnak konkrét eredményei is vannak, hiszen magyar vállalat kapta meg a tripoli metró megépítéséről szóló megbízást, az pedig nem igaz, hogy a líbiai hatóságok akadályozták volna az ÉMEXPORT munkáját – hangzik el a líbiai magyar nagykövet jelentésében, amely a lakásépítési projekt körüli viharok kapcsán íródott, kifejezetten azzal a céllal, hogy a magyarországi vezetés számára bemutassa a valós líbiai helyzetet.⁴⁴ A líbiai kormányzati szervek is sorozatosan kinyilvánították jószándékukat a projekt kapcsán, valamint hangsúlyozták, hogy a „baráti kapcsolat” fontosabb, mint az üzlet, és hogy a magyar vállalatok jelenlétét hivatalos eszközökkel is támogatják.⁴⁵

Ezzel párhuzamosan azonban megjelentek (és ezek voltak többségben) ellenkező előjelű minősítések is. A Gazdasági Bizottság által elhatározott „csendes levonulás” egyik indoka éppen az volt, hogy a líbiai kormányzat reakciói kiszámíthatatlanok abban az esetben, ha az ÉMEXPORT hivatalosan felbontja az élő szerződését. Itt nemcsak arról volt szó, hogy a szerződésben foglalt kártérítést hogyan és milyen mértékben érvényesíti Líbia, hanem komolyan felmerült az is, hogy a nemzetközi joggal össze nem egyeztethető következmények is várhatóak, a „legdrasztikusabb lépések”, melyek a Líbiában dolgozó magyar munkások

⁴² MNL OL XIX-J-1-j 97. Előterjesztéstervezet a Minisztertanács részére, 1984. július.

⁴³ MNL OL XIX-J-1-j 97. Kormánybiztosi jelentés a líbiai polgári lakásépítés továbbvitelének lehetséges változatairól, 1984. március 30.; uo. Külkereskedelmi Minisztérium: A líbiai építési piac megítélése, d. n.; uo. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július; uo. Előterjesztéstervezet a Minisztertanács részére, 1984. július.

⁴⁴ MNL OL XIX-J-1-j 97. Gál Bálint líbiai nagykövet levele, 1984. március 30.

⁴⁵ MNL OL XIX-J-1-j 97. Beszámoló magyarországi líbiai nagykövet és Ábrahám Kálmán építésügyi miniszter tárgyalásáról, 1984. április 21.; uo. Rejtjeltávirat Tripoliból, 1984. május 8.

szabad mozgását, hazautazását vagy a munkások által megvásárolt műszaki eszközök hazavitelét teszik lehetetlenné.⁴⁶

A lakásépítési projekt kudarcának vizsgálata kapcsán felszínre kerültek más, Líbiának tulajdonított negatív vonások is. A késedelmesen vagy egyáltalán ki nem fizetett számlák, hiányzó infrastruktúra, hirtelen megjelenő „alkotmányos költségek”, személyes összefonódások mind-mind olyan jellemzői voltak a líbiai közegnek, amire az ÉMEXPORT nem számított, és amire nem is volt felkészülve. Jelentősen különböztek a „szocialista relációban” (például az NDK-ban, a Szovjetunióban vagy Csehszlovákiában) szerzett korábbi külföldi tapasztalatoktól is.⁴⁷ Nagyon plasztikusan mutatja meg a líbiai viselkedés értelmetlenségét a magyar fél számára az 1984. márciusi és júniusi kétfordulós tárgyalás leírása. 1984. március 3–8. között Ábrahám Kálmán építésügyi miniszter líbiai kollégájával, Mohamed Obeid Shukrival folytatott tárgyalásokat azzal a céllal, hogy az ÉMEXPORT szorult helyzetét bemutatva, a líbiai oldalt rávegye az ÉMEXPORT-tal megkötött szerződés újragondolására.⁴⁸ A tárgyalásról több magyar forrás is beszámol, de mind egységesek abban, hogy képtelenek megfejteni, értelmezni a líbiai viselkedést. A líbiai miniszter először teljesen nyitottnak mutatkozott a tárgyalásra és hangsúlyozta, hogy közös cél az építkezés sikeres befejezése és az ÉMEXPORT fizetőképességének megőrzése. A deklarált közös célok dacára a márciusi és júniusi szakértői tárgyalások során a tárgyalóküldöttség kifejezett merevséggel találkozott, és a magyar igények elismerésének és érvényesítésének elutasítását tapasztalta, még a magyar igényeket rögzítő jegyzőkönyv elfogadására sem volt hajlandó a líbiai fél. A szóbeli engedmények és végül írásban rögzített feltételek közötti diszkrépancia a tárgyalások mindkét fordulójában jelen volt.⁴⁹ Különösen élessé tette a problémát a folyamatos fordítási kényszer, hiszen az eltérésekkel a magyar fél az (elvileg) a szóbeli megbeszélések alapján készült arab nyelvű anyagok fordításakor szembesült, elveszítve a közvetlen reakció, visszakérdés lehetőségét.

⁴⁶ MNL OL XIX-J-1-j 97. BM-feljegyzés, 1984. március 27.; uo. Emlékeztető az Operatív Tárcaközi Munkabizottság üléséről, 1984. március 23.; uo. Előterjesztés a Gazdasági Bizottság részére, 1984. március 30.; uo. Külkereskedelmi Minisztérium: A líbiai építési piac megítélése, d. n.; uo. KüM-állásfoglalás a líbiai lakásépítés teljes vagy részleges leállításának várható következményeiről, 1984. április 11.; MNL OL XIX-J-1-j 98. A konzuli főosztály véleménye a magyar munkavállalók gyors és hirtelen kiutaztatásának lehetőségéről, 1984. szeptember 4.

⁴⁷ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az ÉMEXPORT Fővállalkozó Vállalat szanalási eljárásáról, 1984. március; uo. Külkereskedelmi Minisztérium: A líbiai építési piac megítélése, d. n.; uo. Előterjesztéstervezet a MT részére, 1984. július; uo. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július; uo. Jelentés a Gazdasági Bizottság részére, 1984. június 20.; uo. Előterjesztéstervezet a MT részére, 1984. július; illetve Víg 1972; Orosz 1984.

⁴⁸ MNL OL XIX-J-1-j 97. Ábrahám Kálmán levele Mohamed Shukrinak, a Lakásügyi Általános Népi Bizottság titkárnak, 1984. április 20.

⁴⁹ MNL OL XIX-J-1-j 97. Gál Bálint líbiai nagykövet levele, 1984. március 30.; uo. Ábrahám Kálmán: Jelentés az 1984. március 3–8. között Líbiában folytatott tárgyalásokról, 1984. április 3.; uo. Ábrahám Kálmán levele a líbiai lakásügyi titkárnak, 1984. április 20.; uo. Előterjesztés a Gazdasági Bizottság részére, 1984. április 18.; uo. Jelentéstervezet a GB részére, 1984. június.

A már-már klisészerű negatív minősítések mellett azonban felbukkan a konkrét üzlet kapcsán a nyugatias Líbia is, amely (a magyar vállalat számára szokatlanul) szigorúan számonkéri a szerződésben foglaltakat és képes az üzleti érdekeinek racionális mérlegelésére is.⁵⁰ Ebben a minőségében egyfajta példakép is a magyar vállalatoknak, amelyek még (szól a narratíva) nem képesek a Líbiában támasztott követelményeknek megfelelni.

Jól látszik, hogy a kapcsolatok felvételekor létező naiv Líbia-kép a közvetlen érintkezés során gyorsan elporladt. A remélt hatalmas üzleti haszon és az európai szocialista tapasztalatok alapján elvárt lazább üzleti környezet egyaránt illúzióknak bizonyult. A konkrét tapasztalatok, melyek egyrészt a kormányzati érintkezés során keletkeztek (megállapodás nagyobb összegű dollárbetétről), másrészt a mindennapi üzleti kapcsolat és a líbiai helyszíni munka eredményei hamar előhozták a klasszikus, keleti országokkal kapcsolatos gondolkodásmódot és toposzokat a korrupcióról, a megbízhatatlanságról és a rossz infrastruktúráról.⁵¹ A globalizációs folyamat hétköznapijai így egyszerre járultak hozzá a Líbiáról kialakuló kép élesedéséhez és a közel-keleti államokról kialakuló régi európai klisék feléledéséhez. Ha kicsit közelebb hajolunk a forrásokhoz, akkor azonban az is látszik, hogy Magyarországról nézve Líbia már nemcsak egy gyarmati ország, mely szocialista ideológiák mentén igyekszik emancipálódni, hanem egy olyan állam, ahol mindezek mellett a kemény üzleti szellem, a piaci verseny is jelen van, és megtapasztalható a globális piacnak egy lokális változata. Ez a fajta sajátos ideológiai, társadalmi és gazdasági elegy, és ennek tapasztalata paradox módon azzal járt, hogy a kapcsolatok intenzívebbé válása és a különbségek tudatosulása, vagyis maga a globalizáció, a folyamathoz kapcsolódó lelkesedés csökkenését, és így végső soron a kapcsolatok gyengülését, azaz a deglobalizációt hozta magával.⁵²

Erdemes külön kitérni arra a megelőlegezett „szocialista testvériségre”, ami a líbiai gazdasági kapcsolatok kialakításánál, mint a motivációs tényezők egyike, kimutatható volt. Teljesen egyértelmű, hogy ez a fajta (inkább képzelt) ideológiai közelség és bizonyos tekintetben a közös politikai táborhoz való tartozás része a Líbiáról kialakított képnek. Az is világos, hogy ez a fajta politikai rokonság katalizálta a kapcsolatfelvételt. Azonban a Líbiáról kialakított képben sokkal erősebben jelentek meg a gazdasági szférához tartozó vonások, és az idő előrehaladtával ezek váltak egyre meghatározóbbá.

⁵⁰ MNL OL XIX-J-1-j 97. ÉVM-jelentés a líbiai lakásépítés helyzetéről a GB számára, 1984. március 13.

⁵¹ Said 1994 [1979]; Macfie (ed.) 2019 [2000].

⁵² A deglobalizációról mint történeti folyamatról lásd további irodalommal: Osterhammel–Petersson 2005.

TRANSZFORMÁCIÓ ÉS MIMIKRI: SZOCIALISTA VÁLLALAT, KAPITALISTA KÖRNYEZETBEN

A líbiai lakásépítési projekt okozta válság kapcsán keletkezett források arra is lehetőséget adnak, hogy megvizsgáljuk, hogyan hatott a projekt és annak kudarca a magyar vállalatok, és különösen a magyar építőipari vállalatok nem szocialista relációban végzett munkájának a megítélésére. Szépen tanulmányozható, milyen javaslatok születtek magának az ÉMEXPORT működési módjának és általában az építőipari exportot övező gazdasági környezetnek a megváltoztatására. Ebben a kontextusban megválaszolható az a kérdés is, hogy a külföldi, nem szocialista partnerekkel való kapcsolat mennyiben készítette fel a vállalatokat, azok vezetőit, valamint a magyar gazdaságot a rendszerváltás után felgyorsuló globalizációban való részvételre.⁵³

A líbiai lakásépítési projektet övező vitában minden magyar megszólaló egyetértett abban, hogy a nagyon komoly anyagi veszteséget okozó vállalkozás bajban van. Véleménykülönbség csak abban volt, hogy külső vagy belső visszaságok miatt alakult ki ez a helyzet, illetve ezek milyen súllyal jelentek meg a történetekben. A külső-belső okok képezte kontinuumon való elhelyezkedés azt is meghatározta, hogy a javaslattevők milyen lépéseket tartottak üdvösnek a konkrét helyzet megoldására és milyen jövőt szántak az ÉMEXPORT-nak. Akik a külső okokra helyezték a hangsúlyt, azok inkább az építkezés továbbvitele mellett lobbiztak, azzal érvelve, hogy abban a pillanatban, amikor a líbiai gazdasági és bürokratikus környezet barátságosabbá, kevésbé számokérővé válik, akkor nyereségesen befejezhető lesz a projekt. Azoknak egy része, akik inkább a belső, vállalati sajátosságokat és tágabban a magyarországi szabályozást jelölték meg a kudarc okaként, a vállalat szerkezetének, működési módjának reformját javasolták és szintén a projekt folytatása mellett tették le a voksukat. Végül azonban a harmadik csoport kerekedett felül, akik úgy látták, hogy a projekt folytatása túl költséges, nincs remény a vállalati kultúra átfőrtmálására, mivel hiányzik az a tudás Magyarországon, ami egy ekkora projekt külföldi megvalósításához, lebonyolításához szükséges.⁵⁴

A projekt kudarcának okait felderíteni hivatott vizsgálatok azt állapították meg, hogy már az első lépést is rossz irányba tették meg a vállalat vezetői. Elsősorban azért, mert a felfedezni és birtokba venni kívánt új piacok olyan új követelményekkel jártak együtt, melyekre a vállalat nem volt felkészülve.⁵⁵ Hiába mérte fel a Külkereskedelmi Minisztérium előzetesen a líbiai piacot és ellenőrizték az érintett minisztériumok szakértői a szerződéstervezetet, a végül aláírt szerződés

⁵³ Pula 2018.

⁵⁴ MNL OL XIX-J-1-j 97. Kormánybiztosi jelentés a líbiai polgári lakásépítés továbbvitelének lehetőséges változatairól, 1984. március 30.

⁵⁵ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július.

már a kezdetektől fogva kétségessé tette a projekt megtérülését.⁵⁶ Bár a különböző megszólalók, pozíciójuktól és a megszólalás időpontjától függően némileg mást mondanak, úgy tűnik, hogy az első lakásépítési projektre valóban úgy tekintett a magyar állami irányítás, mint egyfajta belépőre a líbiai piacra. A szerződés utólagos felülvizsgálata során kiderült, hogy ennek érdekében az ÉMEXPORT kifejezetten nyomott áron vállalta el a nagyjából ezer lakás felépítését, ráadásul úgy írta alá a szerződést, hogy a konkrét műszaki tartalom nem került meghatározásra, ahogyan az sem, hogy az elvégzett munka után kiállított számlák kifizetésének mi a határídeje.⁵⁷ Ezekkel szemben viszont nagyon szigorú, magyarországi viszonylatban szokatlanul rövid teljesítési határidők kerültek rögzítésre.⁵⁸ Az is kiderült, hogy ez a típusú felelőtlen szerződéskötés nem újkeletű az ÉMEXPORT háza táján. Az 1970-es évek elején több olyan nyugati (egészen pontosan nyugatnémet és osztrák) partnerrel kötött megállapodást a vállalat irodaház vagy lakóház építésére, melyek vége több milliós veszteség lett, elsősorban azért, mert előnytelen szerződéseket kötöttek. A forgatókönyv is hasonló volt: a megrendelő felek ragaszkodtak az ÉMEXPORT számára előnytelen, de számukra előnyös megállapodás betartásához, a magyar fél pedig a konvertibilis valuta megszerzésének bővületében nem figyelte fel a szerződésben elrejtett hátrányokra. Jellemző a korabeli magyar bürokráciára, hogy a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság által az NSZK-beli és osztrák építkezések ügyében 1978–79-ben lefolytatott vizsgálat csak a líbiai projekt bukása után jutott a Gazdasági Bizottság tudomására. A vizsgálatok azért nem maradtak következmény nélkül: mind a hetvenes évek végén, mind a nyolcvanas évek közepén leváltották az ÉMEXPORT vezetőit.⁵⁹

A kudarc okát azonban nemcsak a rosszul megkötött szerződésekben látták a történeteket elemző és a vállalatot ellenőrző szervek, hanem az ÉMEXPORT belső működésében is. A vizsgálatok felszínre hozták, hogy a gondatlan szerződéskötés a nyugati reláció mellett a hazai környezetre is érvényes volt. A líbiai lakásépítési projektbe bevont alvállalkozókkal kötött szerződésben nem szerepeltek pontos határidők, ahogyan szankciók sem a nem teljesítés esetére.⁶⁰ Világossá vált az is, hogy az építkezés előkészítése, az építkezéshez szükséges anyagok és azok mennyiségének felmérése teljesen elmaradt, illetve csak bizonytalan becslések alapján folyt. Így történhetett, hogy a felvonulás és a tábor elkészítése a tervezett időnek és költségnek a többszörösét emésztette fel, vagy hogy az építkezésen felhasznált magyar termékek aránya a tervezett 64% helyett a valóságban 25%

⁵⁶ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az ÉMEXPORT Fővállalkozó Vállalat szanalási eljárásáról, 1984. március.

⁵⁷ MNL OL XIX-J-1-j 97. Tematika a líbiai lakásépítéssel kapcsolatos kormánybiztosi jelentés összeállításához, 1984. március 27.

⁵⁸ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exporthatóságok tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július.

⁵⁹ MNL OL XIX-A-2-af 210. Tájékoztató a Gazdasági Bizottság 1985. december 29-i üléséről.

⁶⁰ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exporthatóságok tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július; uo. Előterjesztéstervezet a Minisztertanács részére, 1984. július.

-ot ért csak el.⁶¹ A hibás stratégiai döntéseknek egy másik példája az építési technológia kiválasztása volt. A lakásépítési projekt második szakaszát egy új, gépesített (ún. IMS) technológiával kezdték el építeni, mellyel szemben a líbiai fél kifejezetten bizalmatlan volt, ezért extra szerkezeti biztosításokat kért, ami tovább drágította az amúgy sem olcsó technológia alkalmazását. Ráadásul a sajátos helyi viszonyok miatt a technológia egyik legnagyobb előnye – az, hogy alacsonyabb élő munka felhasználásával jár –, nem volt kihasználható.⁶²

További nehézséget jelentett a már megindult termelés rossz szervezése. A vállalat nem tudott alkalmas, jó döntéseket hozó vezetőket küldeni a helyszínre, és a kialakított teljesítménybérezési rendszer sem működött megfelelően. 1983 végéig a bérkeret 44%-át fizették ki, miközben a munkának csak 12,5%-át végezték el. Ezen kívül természetesen problémát jelentett a kommunikáció a líbiai hatóságokkal, a bürokrácia hazaitól eltérő működési módja, illetve a korrupció. Ezeknek az anomáliáknak a megoldására többféle javaslat született és különböző intervenciók történtek. Egyrészt 1983-tól miniszteri biztost neveztek ki az építkezés felügyeletére, ami rögtön a termelékenység javulását hozta magával. Másrészt átvilágították az ÉMEXPORT szervezeti struktúráját. A vizsgálat alapján világossá vált, hogy a vállalat szervezete túlságosan széttagolt, a döntési láncok túl hosszúak és ennek megfelelően lassan dőlnek el bizonyos kérdések, az ajánlatadási rendszer nehézkes, az egész szervezet nem kellően rugalmas. Általánosabb problémát jelentett a gazdasági tervezés. A vizsgálat az találta, hogy a helytelen vállalati tervezés miatt a terv és a valóság diszkrpanciában állt egymással, így az év eleji tervet folyamatosan módosítani kellett. Ennek legfőbb okaként azt jelölte meg a szakértői jelentés, hogy a tervek készítésekor nem vették figyelembe a hátráltató tényezőket. Mindezek a problémák annak ellenére jelentkeztek, hogy (a korabeli megítélés szerint) a nyelvtudás, kor és végzettség tekintetében az alkalmazottak összetétele kedvező volt. Megoldásként a szanálási bizottság ugyan nem kérte a vállalat felszámolását, de komoly változásokat kezdeményezett. Elsősorban azt, hogy a vállalat dolgozzon ki tervet a pénzügyi egyensúly tartós helyreállítására. Ez különösen azért volt fontos, mert a válság kirobbanása utáni vállalati előirányzatok azt mutatták, hogy az ÉMEXPORT továbbra is folytatja a „realitásoktól elszakadt korábbi tervezési gyakorlatát”. Így a szanálási bizottság azt kérte, hogy legyenek reálisan elérhető célok, legyen szempont a költségtakarékosság, illetve az ÉMEXPORT líbiai irodájának jogköre feleljen meg az egységes irányítási rendszerének. A bizottság azt is javasolta, hogy vezessenek be folyamatos értékelési és költségelemzési rendszert. Mindezek mellett a vállalat keresse meg a veszteség csökkentésére irányuló műszaki-gazdasági megoldásokat. A „piacpolitikáját” gazdasági megfontolások vezessék, a kockázatvállalást minimalizálják, illetve

⁶¹ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az ÉMEXPORT Fővállalkozó Vállalat szanálási eljárásáról, 1984. március.

⁶² MNL OL XIX-J-1-j 97. Tematika a líbiai lakásépítéssel kapcsolatos kormánybiztosi jelentés összeállításához, 1984. március 27.; uo. Jelentés az ÉMEXPORT Fővállalkozó Vállalat szanálási eljárásáról, 1984. március.

a vállalkozásaik nagyságrendjét illesszék a lehetőségeikhez.⁶³ A vállalati struktúra sem úszta meg kívánalmak nélkül: a vállalat szervezeti struktúrájának túlzott tagolását meg kellett szüntetni azzal a céllal, hogy önálló „vállalkozási körök” alakuljanak ki. Ezzel akarta a szanalási bizottság a döntési láncok hosszát rövidíteni, illetve a belső kapcsolatokat gördülékenyebbé tenni. Ennek része volt a belső érdekeltségi rendszer módosítása, úgy, hogy az a „hatékonysági mutatók javítására ösztönözzön.”⁶⁴

Az ÉMEXPORT-nál is jelentkező, de a konkrét helyzeten is túlmutató probléma volt a külföldi építőipari vállalkozások finanszírozása. Mind az ÉMEXPORT vezetése, mind a korabeli szakemberek jelezték, hogy a nagy külföldi építőipari beruházások finanszírozására a magyarországi vállalatok nem képesek, saját szabadon felhasználható forrásaik nem elegendőek a nagy forgótőke-igényű vállalkozások biztonságos anyagi hátterének a megteremtésére.⁶⁵ Mivel az építőipar számára ebben az időszakban nem állt rendelkezésre állami exporttámogatás, a hiányzó erőforrások biztosítására csak az MNB által folyósított export fővállalkozói célhitel adott lehetőséget.⁶⁶ Ennek kamata viszont annyira magas volt (11%), hogy ezt semmilyen vállalkozással sem lehetett kigazdálkodni – szólt a korabeli panasz.⁶⁷ Esetünkben például a kamatteher a többször megkapott célhitel kapcsán 1984-ben másfél milliárd forintra rúgott.⁶⁸ Az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának készített jelentés szerzői azonban arra is felhívták a figyelmet, hogy az ÉMEXPORT esetében nem a magas kamatok okozták a problémát. A kamat terhe ugyan valóban tetemes, de olvasatukban ez elsősorban azért lett olyan magas, mert maga a vállalkozás csúszott, így nem érkeztek a tervezett bevételek, illetve az eleve meglévő veszteség finanszírozására kellett a póthitel. „Így a kamat nagyobbik része nem az eredménytelenség oka, hanem a következménye” volt.⁶⁹

A projekt kudarcának elemzése kapcsán vált világossá egy alapvető tervezési hiba a líbiai lakásépítéssel kapcsolatosan. Ahogy korábban említettem, a VI. ötéves tervben hangsúlyozott konvertibilis építőipari export arra az elgondolásra épült, hogy a hazai beruházások visszafogásával felszabaduló termelési kapacitásokat külföldön lehet hasznosítani. A líbiai esetben az ÉMEXPORT nem ezt, hanem valójában éppen az ellenkezőjét csinálta. Új építőipari kapacitásokat

⁶³ A szanalásról szóló tényeket és idézeteket lásd innen: MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az ÉMEXPORT Fővállalkozó Vállalat szanalási eljárásáról. 1984. március.

⁶⁴ MNL OL XIX-J-1-j 97. Előterjesztés a Gazdasági Bizottság részére, 1984. március 30.; uo. Jelentés az ÉMEXPORT Fővállalkozó Vállalat szanalási eljárásáról, 1984. március.

⁶⁵ MNL OL XIX-J-1-j 97. Tematika a líbiai lakásépítéssel kapcsolatos kormánybiztosi jelentés összeállításához, 1984. március 27.

⁶⁶ A Magyar Nemzeti Bank 435/1981. MNB számú közleménye a hitelpolitikai irányelvekről; Básthyné 1976; Nyerges 1977.

⁶⁷ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július.

⁶⁸ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az ÉMEXPORT Fővállalkozó Vállalat szanalási eljárásáról, 1984. március.

⁶⁹ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július.

épített ki külföldön, abban a reményben, hogy ezek majd később, más építési projektekben is hasznosulnak.⁷⁰ Az ebben a reményben való csalatkozás viszont szükségszerűen pénzügyi katasztrófát hozott magával.

A sok egymást követő vizsgálatot és jelentést átolvasva kirajzolódik az állami szervek álláspontjának evolúciója. Két párhuzamos folyamat figyelhető meg. Egyrészt a kezdeti remény után, mely aktív diplomáciai lépésekben is manifesztálódott, hamar az az álláspont kerekedett felül, amely a teljesen levonulás mellett érvelt. Másrészt a konkrét esetet vizsgálva a megszerzett információk mennyiségének növekedésével párhuzamosan egyre inkább az általános tanulságok kerültek a fókuszba, természetesen az újra és újra felsorolt egyéni és vállalati hibák mellett. Az általánosan megfogalmazott tanulságok is többrétűek. Részben egy nagyon egyszerű konklúziót fogalmaznak meg: a hazai tapasztalatokra támaszkodó rutinok nem vihetők át minden további nélkül a nemzetközi színtérre, tehát a hazai építőipari kapacitások külföldi értékesítése sokkal bonyolultabb annál, mint ahogy azt az hatodik ötéves terv készítése során képzelték, azaz az alapvető gazdaságpolitikai stratégiát is újra kell gondolni.⁷¹ Kimondásra került egyúttal az a keserű tapasztalat, hogy a kudarc legfőbb oka: „a kemény minőségi, határidő és ár követelményekkel szemben a magyar építőipari szervezetek fejletlen vállalkozási, organizációs és kooperációs készsége”, továbbá hozzájárultak a csődhez „a magas belföldi anyag- és szerkezet árak, a külföldön foglalkoztatott magyar munkaerő magas ráfordításai és a finanszírozás jelentős kamatterhei.”⁷²

Másfelől, amikor a feladatul megjelölt újragondolás vagy minimálisan az újragondolás irányainak kijelölése következett volna, két meglepő jellemzője is felszínre került a diskurzusnak. Az egyik az alapvető pesszimizmus, ami a minisztériumokban uralkodott a magyarországi vállalatok változási, alkalmazkodási képességeivel kapcsolatosan. A Pénzügyminisztérium a kormánybiztos jelentéséhez fűzött különvéleményében egyértelműen és nyíltan kijelentette, hogy a líbiai építési projekt jellege és volumene olyan vállalatot, munkaszervezetet és vezetőket kíván, amelyek jelenleg (1984-ben) nem állnak rendelkezésre, illetve idő és tapasztalat hiányában nem is hozhatók létre Magyarországon.⁷³

A tapasztalt rugalmatlanságot és kompetenciahiányt még az 1980-as évek közepén is az állami ellenőrzés növelésével és a vállalati autonómia csökkentésével akarták megoldani.⁷⁴ Úgy látták (és ez a második meglepő dolog), hogy mindazok a problémák, melyek a vállalatok tőkeszegénységéből, a piaci környezet rossz felméréséből, a kevésbé hatékony döntési struktúrából és a fegyelme-

⁷⁰ MNL OL XIX-J-1-j 97. Előterjesztéstervezet a MT részére, 1984. július.

⁷¹ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július; uo. Jelentés az ÉMEXPORT Fővállalkozó Vállalat szanalási eljárásáról, 1984. március.

⁷² MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július.

⁷³ MNL OL XIX-J-1-j 97. Kormánybiztosi jelentés a líbiai polgári lakásépítés továbbvitelének lehetőség változatairól, 1984. március 30.

⁷⁴ MNL OL XIX-J-1-j 97. Előterjesztés a Gazdasági Bizottság részére, 1984. március 30.

zetlen munkavégzésből adódtak, állami beavatkozással megoldhatóak.⁷⁵ Csak néhány hang jelezte, hogy ezek a problémák állami közbelépéssel nem orvosolhatóak, ez a típusú intervenció inkább csak az egyéni felelősséget csökkenti, ezért például a Pénzügyminisztérium az állami támogatást, a központi pénzügyi eszközök használatát szigorúan összekötötte volna a személyi felelősségvállalással.⁷⁶

A válságos helyzetre adott válaszokat vizsgálva egyértelmű, hogy a vállalati, szakértői és kormányzati szinten egyaránt jelen volt bizonyos transzformációs szándék, de annak mélysége és iránya az egyes szinteken nagyon különbözött egymástól. A vállalati szinten az ÉMEXPORT vezetése valójában nem mérte fel a helyzet súlyosságát, a külső körülményeket okolva nem kívánt változtatni a vállalat működés módján és a régi rutinoknak megfelelően további, még magasabb állami dotációban látta a helyzet megoldását. Az átvizsgáló szanalási bizottság szakértői már nagyon komoly változásokat írtak elő a vállalat számára. Ezek egyik része személycserét, másik része pedig a vállalat belső működésének megváltoztatását (egyszerűsített döntési struktúra, folyamatos értékelés és költségelemzés) célozta. Legalább ilyen fontosak voltak azonban azok a javaslatok, amelyek a vállalat gazdasági szemléletének megváltoztatását, az erőforrások és a tervek összehangolását, a hatékonyság növelését kívánták elősegíteni. E tanácsok, javaslatok mögött egy olyan sajátos világkép rajzolódik ki, amelyben a hatékony piaci (!) vállalati működésmód és a szocialista állami berendezkedés sikeresen összefésülhető. A vonatkozó levéltári források és a korabeli szakmai publikációk azt mutatják, hogy a bizakodás alapja az a felfogás volt, hogy felmerülő hibák egyéni mulasztások vagy általános tapasztalatlanság következményei, de jobb, tudományosan megalapozott vállalati struktúrával ezek kiküszöbölhetők, azaz a vállalati transzformáció, az adaptív válasz a globalizáció gazdasági kihívásaira lehetséges.⁷⁷ Ide sorolhatóak azok a javaslatok, amelyek a kooperáció tudatos alkalmazásában láttak a magyar vállalatok helyzetének javítását. Más szocialista vagy kapitalista vállalatokkal való közös fellépést vélték a harmadik világ piacain a siker kulcsának.⁷⁸

Ezek az ajánlások azonban nagyon ritkán valósultak meg a gyakorlatban. Azért ritkán, mert a legfelsőbb szinten, a minisztériumok és a Gazdasági Bizottság szintjén a transzformáció lehetőségességébe vetett bizalom egyáltalán nem volt jelen. A minisztériumi szakértők világosan látták, és a vizsgálat végén érvényesítették is álláspontjukat, miszerint mind a szükséges kereskedelmi, vállalatvezetési tudás, mind a szükséges gazdasági háttér hiányzik ahhoz, hogy a magyar építőipari vállalatok sikeresen fellépjenek a világpiacon, és ezen a helyzeten semmiféle vállalati reformmal nem lehet változtatni. Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy ezzel szemben a konkrét építőipari, építészti tudás, mérnöki szakértelem léte és magas színvonala soha nem volt vita tárgya. Mindezzel együtt a Pénzügyminisztérium

⁷⁵ MNL OL XIX-J-1-j 97. Előterjesztéstervezet a MT részére, 1984. július.

⁷⁶ MNL OL XIX-J-1-j 97. Kormánybiztosi jelentés a líbiai polgári lakásépítés továbbvitelének lehetőségének változatairól, 1984. március 30.

⁷⁷ Ennek egy jellemző példái: Fóti 1982; Kemény 1985.

⁷⁸ Andrassy 1982; Fóti 1982; N. N. 1983.

és az MNB képviselői az ÉMEXPORT felszámolásán túl, olyan általános javaslatokat fogalmaztak meg, melyek a jövőbeli hasonló helyzetek elkerülését a fokozott állami ellenőrzés útján kívánták elérni, és ennek megfelelően nem adaptációt, transzformációt, hanem inkább elszigetelődést, a valódi változás helyett csak külsődleges hasonulást, azaz mimikrit hoztak magukkal.

Egy fontos transzformációra és adaptív válaszra viszont felhívja a figyelmet a líbiai polgári lakásépítési projekt kudarca. Világosan látszik, hogy az 1980-as évekre kialakul Magyarországon egy olyan, leginkább pénzügyi, szakértői elit, amely pontosan látta és átlátta a nemzetközi pénzügyi, gazdasági viszonyokat és Magyarország helyét a globális gazdaságban. Ez az elsősorban minisztériumi szakértői réteg az 1970–80-as években olyan tudást halmozott fel, aminek köszönhetően később (ahogy ezt a szúrópróbaszerűen elvégzett prozopográfiai vizsgálatok is alátámasztják) a rendszerváltás után bekövetkező hiperglobalizáció időszakában is kiválóan meg tudták állni a helyüket a pénzügyi szolgáltatások piacán.

GLOBALIZÁCIÓ A HÉTKÖZNAPOKBAN: A SZABOLCS MEGYEI ÁLLAMI ÉPÍTŐIPARI VÁLLALAT ÉS MUNKÁSAI LÍBIÁBAN

Az ÉMEXPORT mint fővállalkozó két megyei építőipari vállalatot bízott meg, hogy alvállalkozóként elvégezzék az építési munkálatokat Líbiában. A VI. ötéves tervben az építőipar számára megfogalmazott exportcélok a megyei építőipari vállalatok üzletpolitikájára is hatással voltak, különösen azért, mert az állami beruházások visszaesése miatti kapacitásfelesleg őket is új piacok, új megbízások keresésére ösztökölte. Az, hogy a különböző vállalatok saját maguk keresnek munkát a termelői kapacitásuk lekötésére, nem a hatodik ötéves terv következménye. Az 1968-as gazdasági reform a nagyobb vállalati önállóság, a korlátozott verseny bevezetésével, már a hetvenes évektől erre a pályára irányította az építőipari vállalatokat.

A továbbiakban a líbiai lakásépítési projektben több mint 300 fővel résztvevő Szabolcs Megyei Állami Építőipari Vállalat (SZÁÉV) példáján keresztül vizsgálom meg, mit jelentett a líbiai munka a vállalatnak és a dolgozóinak. Elsősorban az érdekel, milyen motivációk és milyen tapasztalatok rögzíthetők vállalati és személyes szinten, amikor a líbiai munkavállalásról számolnak be. Ehhez forrásul elsősorban a SZÁÉV saját vállalati (havi)lapjában (*Szabolcsi Építők*), illetve helyenként más lapokban megjelent beszámolókat használok fel. A vállalati lapok a korban elterjedt sajátos forráscsoportot jelentenek, melyek elsődleges célja az adott vállalat dolgozóinak informálása és egyfajta vállalati identitás megteremtése volt. Ennek megfelelően az itt megjelent cikkek elsősorban a vállalat vezetésének véleményét tükrözték és ilyen értelemben nem tekinthető az itt dolgozók szócsövének. Az újság szövegei arra viszont mindenképpen alkalmasak, hogy lássuk, milyen kontextust igyekezett teremteni a líbiai projekt köré a vállalat, milyen módon volt elmesélhető a líbiai történet.

1949-ben, korábbi építési vállalkozók cégeinek államosításával hozták létre a Nyíregyházi Magasépítési Nemzeti Vállalatot. 1955-ben ennek és más megyei vállalatoknak az összevonásával alakult meg a Szabolcs Megyei Állami Építőipari Vállalat Nyíregyházán. Sorsa és működése nagyban hasonlított a többi megyei építőipari vállalathoz: vasutat, hidat, munkásszállót, cementgyárat, lakótelepeket és középületeket építettek. A több évtizedes növekedés az 1970-es csúcspont után, amikor 5000 fő feletti volt az alkalmazottak létszáma, lassú, majd egyre gyorsuló sorvadásba fordult. A vállalat végül 1991-ben privatizáció útján szűnt meg.⁷⁹

1980-ban azonban még messze voltak ettől. A SZÁÉV vezetői meglehetősen optimistán, a VI. ötéves terv útmutatásait követve tervezték meg a vállalat jövőjét. Ezekben a tervekben a termelékenység növelése volt a fő cél, miközben termelő erejükkel elsősorban megyei igényeket kívánták kielégíteni, de a kapacitásuk egy részével (illeszkedve a VI. ötéves terv célkitűzéseseihez) Magyarország más részein és külföldön is munkát akartak vállalni. Már az első programadó cikkekben is megjelennek az országos sajtóból leszivárgó gazdaságpolitikai kulcsfogalmak, a rugalmasság és a piaci viszonyokhoz való alkalmazkodás.⁸⁰ Az ezekben a tervekben, nyilatkozatokban kétségkívül tetten érhető kezdeti derülést és önbizalmat azonban hamar megtépázta a valósággal való találkozás. Azzal valóssággal, amely azt mutatta, hogy a fejlődés üteme nem éri el a tervezettet. Ennek belső okai a vállalati vezetés kommunikációja szerint az alacsony hatékonyság, a rugalmatlanság és a rossz minőségű munkavégzés voltak.⁸¹ Ezzel párhuzamosan megjelenik egy külső ok is a vállalatvezetés elemzéseiben: az építőipar beruházóknak való kiszolgáltatottsága. Ha nincs állami megrendelés (szól a magyarázat), akkor hiába vannak kapacitások, nem növekedhet a termelés.

A „beruházási piac pangása” hozta azt magával, hogy a kezdetben csak kiegészítésnek gondolt megyén kívüli és külföldi munkavállalások egyre fontosabb szerepet kezdtek játszani a vállalat gazdasági stratégiájában. A külföldi munkák „ütemesebbé és hatékonyabbá” alakításáról beszéltek, illetve a külföldi munkavállalásra való felkészülés még a munkások képzésére is hatást gyakorolt.⁸² A megyei építőipari szakközépiskolával (ÉVISZ) való találkozón a nyelvtanulás és különösen az angol, arab, olasz, német nyelvek oktatásának szükségességére hívták fel a tanárok figyelmét a gyár képviselői.⁸³ A külföldi munkák jelentőségéről szőtt tervek konkrét pályázatokban öltöttek testet. A SZÁÉV 1980–81 fordulóján hét pályázatot adott be, és ezek közül a tanulmányban is tárgyalt líbiai lett sikeres.⁸⁴

⁷⁹ Bodnár 1992.

⁸⁰ A vállalat VI. ötéves terve. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 4. 1–2; Alkalmazkodás az igényekhez. Dr. Ábrahám Kálmán miniszter vállalatunknál. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 3. 3.

⁸¹ A rugalmasság létkérdés. *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 7. 3.

⁸² Félévi számvetés. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 6. 1; A beszámoló taggyűlések elé. A fejlődés érdekében. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 11. 1; A szocialista brigádvezetők tanácskozásáról. Több kezdeményezési, jobb minőséget. *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 4. 1; A rugalmasság létkérdés. *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 7. 3; F. K. 1982: 2.

⁸³ SZÁÉV–ÉVISZ baráti találkozó. Gyümölcsöző kapcsolat. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 3. 6.

⁸⁴ Líbiai exportmunka. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 1. 3.

Azzal, hogy a külföldi munkavállalás helye megváltozott a vállalat gazdasági programjában, megváltozott a róla való beszédmód és megváltoztak a hozzá kötődő feladatok is. Egyrészt a külföldi munka szimbolikus jelentést kap, ettől a pillanattól kezdve nem pusztán pénzkereset, hanem a hazai építőipar kiválóságát hirdető misszió.⁸⁵ A külföldi munkához kapcsolt kihívások is megváltoznak. Az addigi viszonylagos problémamentességet vizionáló, bizakodó hozzáállást felváltja annak hangsúlyozása, hogy a külföldi építési megbízások sikeres teljesítése a hazainál sokkal jobb munkaszervezést, rövidebb átfutási időt és jobb minőséget kíván, hiszen a magyar építők külföldön más, leginkább nyugati cégekkel kénytelenek versenyezni.⁸⁶ A líbiai projektet tárgyaló beszámolók világossá teszik, hogy ennek a kihívásnak csak egy olyan, munkásokból álló „kollektíva” tud megfelelni, amelyben „tudják egymást segíteni, megnyugtatni, bátorítani a nehéz helyzetben is.”⁸⁷ Ezt segítette a vállalat otthonról azzal, hogy igyekszik számukra megteremteni a megfelelő kinti munkakörülményeket, „gondoskodik róluk”, és főként, hogy a kiküldendő munkásokat eleve alapos szűrés után választja ki.⁸⁸

Más perspektívából tekintettek a külföldi munkára azok a szövegek, amelyekben a Líbiában dolgozó munkások szólaltak meg. Mivel ezek a nyilatkozatok is a vállalati újságban jelentek meg, természetesen nem mentek, nem mehettek gyökeresen szembe a vezetés narratívájával, de kétség nélkül mondhatjuk, új hangszínt, új irányt vittek a diskurzusba. Az egyik újdonság a pátoszos beszédmód. Ennek nyomait már láthattuk korábban, de a Líbiában dolgozó munkavezetők (egyszerű munkások sohasem szólalnak meg) beszámolóiban az ország, a megye és az építőipar méltó képviselője újra és újra kiemelt hangsúlyt kap. Annyira erős a pátosz, hogy az már-már az ötvenes évek retorikájára emlékeztet: „Öröm nézni ezeket (sic!) a porral borított, sötétre barnult bőrű emberek szorgalmas munkáját. Viccelnek, dalolnak és nagyon hajtanak. Érzik és értékelik a naponta elvégzett munka eredményét, szépségét”, írta 1981-ben Potor István művezető a vállalat vezetésének címzett nyílt levelében.⁸⁹ Ami megtöri az ötvenes évek illúzióját, az a nemzeti elem fokozott megjelenése és a szocializmus említésének teljes hiánya. A személyes beszámolókban szóba kerül a haza, a tábor bejáratánál lobogó nemzeti színű zászló és a magyar munkások. „Most ránézek az emberekre és örülök... Izzadnak, de nagyon dolgoznak... Magyarok!” Ennek a fokozott munkának a célja nem a szocialista értékek továbbadása vagy azok felsőbbrendűségének bizonyítása, hanem valami egészen más: „Jó munkánkkal,

⁸⁵ Dolgozóink Líbiában. *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 1. 1.

⁸⁶ Líbiai exportmunka. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 1. 3; Tóth Lajos 1981: 3; Líbiában épít a SZÁÉV. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 2. 2; Szerelőink külföldön. *Fejér Megyei Hírlap* (38.) 1982. november 17. 3.

⁸⁷ A Líbiában dolgozó munkásokat több száz jelentkező közül választották ki Nyíregyházán. Lásd Dolgozóink Líbiában. *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 1. 1.

⁸⁸ Líbiában épít a SZÁÉV. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 2. 2.

⁸⁹ Potor 1981: 3.

szép otthonunkkal meg akarjuk mutatni az itt dolgozó NSZK-soknak, amerikaiaknak: mi magyarok is itt vagyunk, élünk és alkotni akarunk.”⁹⁰

Ehhez illeszkedve a magyarság és az építőipar képviselete mellett két fontos gyakorlati téma jelenik meg a kint dolgozók beszámolóiban: a munka szervezése és minősége, valamint a munkások életkörülményei. Ez utóbbit minden beszámoló idillinek festi le. Kényelmes szállások, színes tévé, 200 kötetes könyvtár, sportolási lehetőségek, orvosi ellátás magyarul beszélő orvosokkal és gondosan összeállított olcsó étkezés.⁹¹ Olyan körülmények, melyek iránt még „a nyugati cégek is elismeréssel adóznak.”⁹²

Az országos szakmai és vállalati diskurzusban már korábban jelzett rugalmasság követelménye a Líbiában dolgozók szövegeiben is megjelenik. A cikkek folyamatosan hangsúlyozzák, hogy az új körülményekhez való alkalmazkodás más munkavégzést követel. Egyrészt Líbiában sokkal több improvizációra van szükség, például az anyagbeszerzésben, de ez rányomja bélyegét a konkrét munkavégzésre is. Amíg Magyarországon az egyes szakmák gyakorlói elkülönültek egymástól és mindenki szigorúan csak a saját szakterületén dolgozott, a líbiai projektben mindenki azt a munkát végezte, amire éppen szükség volt, amit a munka ritmusa megkívánt.⁹³ Paradox módon a szakosodás feladása az elbeszélésekben nem viszályként, hátrányként jelent meg, hanem inkább erényként, a helytállás bizonyítékaként.⁹⁴ Másrészt a munkavégzés kapcsán újra és újra előkerült a minőség kérdése, annak hangsúlyozása, hogy külföldön (és ez nem csak a líbiai projekt kapcsán hangzik el) sokkal magasabb minőségben, pontosabban kell dolgozni, mint azt Magyarországon tették. Esetenként még az a remény is megfogalmazódik, hogy a külföldi magasabb normákhoz való alkalmazkodás visszahat a hazai termelésre.⁹⁵ Az egyetlen valódi konfliktus a munkavégzés szervezetsége, minősége kapcsán jelenik meg. A líbiai programot vezető SZÁÉV főmérnök kárhóztatja a fővállalkozó ÉMEXPORT-ot azért, mert nem megfelelő minőségben látja el a vállalt feladatait és ezek a hibák már magát a kivitelezést, a lakások megfelelő időben történő felépítését is veszélyeztetik.⁹⁶

Annak ellenére, hogy a közvélekedés és az anekdotikus bizonyítékok is megerősítik, hogy a külföldi munkavállalás legfontosabb motivációja a magasabb fizetés, a jobb kereset, meglepően kevés szó esik a vállalati újság hasábjain a pénzügyekről. Néhány szemérmes megjegyzésből derül csak ki, hogy a líbiai projekten

⁹⁰ Potor 1981: 3; Tóth Lajos 1981: 3.

⁹¹ Tóth Árpád 1981: 4; Potor 1981: 3; Dolgozóink Líbiában. *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 1. 1.; Kocsis 1982: 1; Takács 1982.

⁹² Hol tart a munka Líbiában? *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 8. 3; Nem árt azonban némi kételkedéssel szemlélni ezeket a beszámolókat, hiszen a rendszerváltás után, igaz más líbiai telephelyről, jelent meg olyan beszámoló is, amely korrupcióról, prostitúcióról és rossz munkahelyi körülményekről számol be. Albert 1990.

⁹³ Kocsis 1982: 1.

⁹⁴ Hol tart a munka Líbiában? *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 8. 3.

⁹⁵ Szanyi 1981: 2.

⁹⁶ Hol tart a munka Líbiában? *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 8. 3.

dolgozó munkások nemcsak a népgazdaság, a vállalat, a magyar építőipar érdekében, hanem a saját hasznunkra is tevékenykednek.⁹⁷

Talán a – konfliktusok ellenére – sikeresnek bemutatott alkalmazkodásból következett az, hogy a helyi, arab lakossággal és a líbiai hivatalnokokkal való együttműködés (szemben a minisztériumi belső anyagok megállapításaival) kifejezetten pozitív fényben jelenik meg a vállalati lapok hasábjain. Az arabokkal ugyan másképp, más hangon kell beszélni, mint a magyar kollégákkal, de jóindulatuk és barátságosságuk egyszer sem kérdőjeleződik meg.⁹⁸

A SZÁÉV vállalati beszámolókból kirajzolódó kép alapján a líbiai projektet úgy jellemezhetjük, mint ahol a vállalat munkásai a saját kitartásuknak és alkalmazkodóképességüknek köszönhetően sikeresen birkóztak meg a nehéz fizikai körülményekkel, és ahol a gondokat leginkább a más magyar vállalatokkal való együttműködés és nem az arab világ, a líbiai hatóságok eltérő normái és furcsa kommunikációja okozták. Az eseményeknek ez a tálalása gyökeresen különbözik attól, mint ami a minisztériumi iratok, a szakértői jelentések és a Gazdasági Bizottság jegyzőkönyveiből kirajzolódik. Ennek oka leginkább a korábban már említett hírzárlat lehetett, és újabb bizonyítéka a kádári nyilvánosság töredezettségének, ahol a minisztériumi diskurzusok és a napilapokban megjelenő történetek csak bizonyos pontokon érintkeznek egymással. A különbözőségek mellett fontos egy azonosságra is felhívni a figyelmet: a szocialista ideológia hiányára. Habár megtehetné, a sikerpropaganda és a pátosz ellenére a SZÁÉV vállalati újságja sem helyezi a líbiai projektet ideológiai keretbe. A külföldi munkavállalás szükségessége, indoka és értelme mindig gazdasági.

* * *

Összegezve az eddigieket, érdemes néhány szempontot kiemelni, amelyek egyszerre cáfolják és gondolják tovább az eddigi kutatási eredményeket. A líbiai lakásépítés körüli diskurzus elemzésének egyik továbbgondolandó tanulsága az együttműködő felek közötti meg nem értés. Nem pusztán arról van szó, hogy a kezdeti eufória és az első nehézségek után a magyar félnél gyorsan megjelennek a hagyományos, gyökerükben gyarmati, etnikai sztereotípiák, hanem inkább kommunikációs helyzetek gyökeresen különböző értelmezéséről. Úgy tűnik, mintha a két fél megszokott diplomáciai kódjai a líbiai–magyar kapcsolatokban nem, vagy csak korlátozottan működnének. Az ebből fakadó értetlenségnek a forrása a küldő által kibocsátott üzenet szándéka és a befogadó által érzékelt üzenet tartalma közötti különbség volt. Mind a líbiai, mind a magyar fél gyökeresen mást gondolt magáról és a lakásépítési ügyben játszott szerepéről, mint amit a másik vélt. A konkrét esetben mindkét fél azt gondolta, hogy komoly baráti gesztusokat tett, a magyar fél finanszírozta a veszteséges építkezést, a líbiai fél pedig elfogadta a késedelmes teljesítést. Ennek ellenére a magyar fél

⁹⁷ Szanyi 1981: 2; Hol tart a munka Líbiában? *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 8. 3.

⁹⁸ Hol tart a munka Líbiában? *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 8. 3.

rideg gazdasági környezetről, a szocialista környezethez szokott magyar vállalatok számára ismeretlen versenyszituációról beszélt, a líbiai partner pedig szerződészegést emlegetett. Az, hogy ez az „értetlenség” több az üzleti vitákban gyakran alkalmazott kommunikációs trükknél, világosan kirajzolódik, ha kilépünk a konkrét helyzetből. Az adott fogalmak másként értelmezése, különböző jelentéssel való használata, Líbián kívül más arab országokkal kapcsolatosan is okozott problémát a magyar kormányzatnak. Mind Algéria, mind Szíria vagy Irak (ahogy Líbia is) előszeretettel nevezte magát szocialista országnak, ennek ellenére az európai szocialista országok, köztük Magyarország tudatosan kerülte, hogy ezeknek az országoknak a berendezkedését szocialistának nevezze, sőt még az elvtárs elnevezést is megtagadta ezen országok vezetőitől.⁹⁹

A líbiai–magyar viszony mellett a magyarországi építőipari exportról folytatott diskurzusnak is szembeötlő jellemzője a párhuzamosság, a rétegzettség és a különböző rétegek közötti valódi kommunikáció hiánya. Láthattuk, hogy az építőipari export gondolatát övező (az MSZMP határozatokkal és a VI. ötéves terv előírásaival megtámogatott) lelkesedés komoly hullámokat vetett az építőipart és az építészszakmát felügyelő Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium (ÉVM) berkeiben, és eljutott egészen az állami építőipari vállalatokig. Lázás tervezés, koncepciók kidolgozása kezdődött meg. A siker egyik legfontosabb feltételének a vállalkozások jó előkészítését, az információk lehető legalaposabb összegyűjtését gondolták, illetve ehhez kapcsolódóan rengetegszer hangzott el az alkalmazkodás, adaptáció fogalma. Az adaptációt és a rugalmasságot egyfajta kulcsként kezelték, ami technológiai kérdésektől kezdve egészen a helyi munkásokkal való kapcsolattartásig át kell, hogy hassa az exportra vállalkozó vállalatokat. Ezeknek némileg ellentmondva a kidolgozott stratégiának fontos része lett a területi állandóság. Az ÉVM úgy látta, hogy csak akkor lehet sikeres az építőipari export, ha földrajzilag fókuszált, azaz néhány kiválasztott országban kell komoly építőipari kapacitásokat kiépíteni, amelyekkel aztán évtizedeken keresztül jelen lehet lenni az adott építőipari piacon.¹⁰⁰ Érdekes látni, hogy ennek a nagyon optimista, a magyar vállalatok transzformációs képességét mértéktelenül túlbecsülő, és nyomokban már-már az államilag irányított kapitalizmus csíráit is tartalmazó, így némileg naiv koncepciónak retorikailag számos, de a gyakorlatban csak néhány eleme jelent meg a vállalati szinten.¹⁰¹ Láthattuk, az EMEXPORT líbiai lakásépítése kapcsán lényegében csak a koncepció leginkább megkérdőjelezhető része valósult meg: a nagy anyagi áldozatok árán kiépített építőipari kapacitás. Sem a gondos tervezés, sem a rugalmas adaptáció nem jellemezte a vállalatot a tevékenysége során. Még a leginkább pozitív hangulatú SZÁÉV vállalati beszámolók is kárhóztatják a tervezés és az előzetes terepfelmérés hiányát.¹⁰²

⁹⁹ J. Nagy 2021: 604. Arról, hogy milyen nehezen barátkozott meg a magyar vezetés Kadhafival lásd: Krajcsír 2018.

¹⁰⁰ Fóti 1981; László 1981; Somogyi 1981.

¹⁰¹ Fóti 1981.

¹⁰² Hol tart a munka Líbiában? *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 8. 3.

A különböző szintek diskurzusai közötti átjárás hiányát jól mutatja, hogy ezek a minisztériumi szempontok az ÉMEXPORT önvizsgálata során keletkezett dokumentumokban meg sem jelennek. De (ahogy láthattuk) nem jelenik meg a kimeríthetetlen transzformációs képességbe vetett hit a diskurzus harmadik szintjén, a Gazdasági Bizottság elemzéseiben sem. A hangját ebben a szervezeti keretben hallható pénzügyi vezetés (MNB, Pénzügyminisztérium) nem hitt ebben a rugalmasságban és transzformációs képességben, és a szigorúbb állami, pénzügyi ellenőrzés mellett tört lándzsát. Azaz nem egy megküzdő stratégiát hirdetett, hanem inkább válságmenedzselést folytatott. Úgy tűnik, mintha nem lett volna bizalma abban, hogy a szocialista rendszer keretében sikeresen konszolidálható a magyar gazdaság. Világosan látszik, hiába próbál mindhárom diskurzus (vállalati, minisztériumi, Gazdasági Bizottsági) ugyanarra a problémára választ találni, vagyis hogy mit kezdjen a magyar gazdaság a globális kihívásokkal; teljesen más irányokat tartanak helyesnek, amelyeknek az érintkezési felülete, közös halmaza nagyon csekély.¹⁰³ Ennek kimutatása és hangsúlyozása azért is fontos, mert így részben cáfolható az a visszaemlékezésekben, szakmai anyagokban, de a politikában is megjelenő nézet, miszerint az 1980-as évek közepétől az állampárt és a vezetői egy egységes (leginkább gazdasági) koncepció mentén lényegében a rendszerváltásra készítették fel az országot.

Fontos pont a szocialista országok és a globális dél kapcsolatával foglalkozó irodalomban a globalizációs folyamatot átható ideológia kérdése. A magyarországi szakirodalom lényegében kivétel nélkül egységes abban, hogy legkésőbb a hetvenes évek közepétől ezen országokkal folytatott kapcsolatok motorja nem az ideológia, hanem pusztán a gazdasági előnyök.¹⁰⁴ A tanulmányban feldolgozott források és a líbiai polgári lakásépítés esetének elemzése azt mutatják, hogy nemcsak egyfajta kiábrándulásról van szó, mely a különbözőség tapasztalatából fakad, hanem ténylegesen a gazdasági szempontok elsődlegességéről. Nagyon világosan látszik, hogy az arab világgal való kapcsolat szorosabbra fonásának legfontosabb oka az a remény volt, hogy az olajban gazdag államokban lehetőség nyílik a magyar áruk és szakértelem eladására. A *socialist, alternative globalization* értelmezési keretet alkalmazók által feltételezettel szemben a vélt vagy valós ideológiai közelség csak mint segédanyag, jobb esetben mint katalizátor játszott szerepet.

A kapcsolatfelvétel módjának, menetének és motivációjának aprólékos elemzése azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a szocialista magyar kormányzat tudatosan kereste, építette és ápolta kapcsolatait az arab világgal, exportja révén hosszútávon kívánt részese lenni a nemzetközi gazdaságnak, és ebben az értelemben semmiképpen sem csak elszenvedője, hanem tudatos és aktív alakítója volt a globalizációnak.

¹⁰³ Az állami vezetés és a vállalatok egymástól különböző gazdasági felfogására és gyakorlatára Jugoszlávia és Algéria példáját elemezve Dora Tot is felhívja a figyelmet. A feszültség tartalma azonban más, mint a magyar esetben. Jugoszláviában a vállalatok rövidtávú haszonra törekedve szálltak szembe az állam hosszútávú terveivel. Tot 2023.

¹⁰⁴ Mong 2015; Apor 2021; J. Nagy 2021; Bódy 2023.

FORRÁSOK

- Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
 3.2.5. O-8-426. Operatív dossziék. Átfogó értékelés Líbia vonatkozásában, 1980. március 25.
 2.7.1. III/II-5/-254/1980. Napi operatív információs jelentés. 254. szám. 1980. november 1.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
 XIX-A-2-af Marjai József Minisztertanács-elnökhelyettes iratai, 1985.
 XIX-J-1-j Külügyminisztérium TÜK-iratai, 1983–1984.
1980. évi III. törvény a népgazdaság hatodik ötéves tervéről.
 3035/1957. (1957. január 18.) kormányhatározat a Gazdasági Bizottság egyes feladatairól.
- A Magyar Nemzeti Bank 435/1981. MNB számú közleménye a hitelpolitikai irányelvekről.
- Albert Anikó 1990: A body buildingező líbiás. *Egri Újság* (2.) 13. 7.
- Ábrahám Kálmán 1988: Én edzésben vagyok. In: Varga Zsuzsa: *Voltam, aki voltam*. Budapest. 9-32.
- Andrássy Antal 1982: Exportáló építőipar. (I.) Portyázó magyarok. *Tolna Megyei Népiújság* (32.) 1982. szeptember 8. 3.
- Básthy Imréné 1976: Exportösztönzés – forgóeszköz-hitelezéssel. *Figyelő* 1976. május 19. 7.
- F. K. 1982: Mit csinál a KISZ? Szerkesztőségi beszélgetés titkárokkal. *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 9. 2.
- Fóti Péter 1981: Magyar építők NSZK-ban és Líbiában. *Népszava* 1981. szeptember 18. 4.
- Fóti Péter 1982: Épületeladás, külföldre. Beszélgetés az EVM exporttitkárságának vezetőjével. *Népszava* 1982. február 24. 4.
- Kemény Emil 1985: Vevő az egész világ? – avagy az export fővállalkozás színe és visszája. *Mozgó Világ* (11.) 8. 68–72.
- Kocsis József 1982: A miniszterhelyettes elismerése. Lendületes munka Líbiában. *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 6. 1.
- Kovács Dóra (szerk.) 1978: *Az MSZMP Központi Bizottsága 1978. október 12-i ülésének dokumentumai*. Budapest.
- László Tivadar 1979: Az építő- és építőanyagipari külgazdasági kapcsolatainak és viszonylati irányzatainak továbbfejlesztése. *Építésügyi Szemle* (22.) 11. 331–337.
- László Tivadar 1981: Exportaré necesse est... (Gondolatok az építőipari exportról). *Magyar Építőipar* (30.) 11. 650–654.
- N. N. 1983: Közös vállalkozások a harmadik piacon. *Esti Hírlap* 1983. február 8. 1.
- Nyerges László 1977: Export-fővállalkozás külgazdasági céljaink szolgálatában. *Külgazdaság* (21.) 4. 266–274.
- Orosz Mária 1984: ÉMEXPORT. Az egyszerű szállítástól a harmadik piacon való közös fellépésig. *Szovjetunió* (26.) 1. 1.
- Potor István 1981: Levélrészlet Líbiából. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 8. 3.

- Somogyi Ádám 1981: Építési vállalkozás külföldön. *Magyar Építőipar* (30.) 11. 641–649.
- Takács Kriszta 1982: Ízexport Tripoliba. *Ötlet* (1.) 8. 10.
- Tóth Árpád 1981: Alkalmazkodva a változó körülményekhez. Ahol a lehetetlen ismeretlen. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 3. 4.
- Tóth Lajos 1981: Dolgozóink Líbiában. Az építési export járatlan útjain. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 11. 3.
- Víg István 1972: Tervezés, beruházás, kivitelezés egy kézben. Az ÉMEXPORT sikeres külföldi fővállalkozásai. *Magyar Nemzet* (28.) 1972. augusztus 24. 5.

Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv, 1981, 1983, 1984, 1986.

Fejér Megyei Hírlap, 1982.

Szabolcsi Építők, 1981–1982.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Apor Péter 2021: Magyarország és a harmadik világ kapcsolatai, 1948–1990. In: Horváth Sándor – Kecskés D. Gusztáv – Mitrovits Miklós (szerk.): *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. Budapest, 569–590.
- Bodnár Sándor 1992: *Szabolcs Megyei Állami Építőipari Vállalat, SZÁÉV 1948–1992*. H. n. Kézirat.
- Bódy Zsombor 2023: Opening Up to the “Third World” or Taking a Detour to the “West”? The Hungarian Presence in Algeria from the 1960s to the 1980s. *Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* (33.) 3. 377–399.
- Gasztold-Señ, Przemysław 2020: *Muammar Gaddafi’s Libya – a Forgotten Ally of the Polish People’s Republic*. <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/english-content/71064,-Muammar-Gaddafis-Libya-a-forgotten-ally-of-the-Polish-Peoples-Republic.html> – utolsó letöltés: 2024. március 18.
- Germuska Pál 2003: A közel-keleti magyar haditechnikai export kezdetei. In: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv (1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete)* 11. 627–640.
- Germuska Pál 2008: Kadhafi „fülei”. Rádiófelderítő-berendezések gyártása Magyarországon, 1965–1985. *Történelmi Szemle* (50.) 1. 95–108.
- Germuska Pál 2010: *Vörös Arzenál. Magyarország részvétele a nemzetközi hadiipari együttműködésben a KGST keretei között*. Budapest.
- Gombar, Eduard 2008: Libya and Czechoslovakia 1960–1992. *Africa* (63.) 2. 359–364.
- J. Nagy László 2021: Magyarország és a Közel-Kelet (az arab országok és Izrael) 1947–1989. In: Horváth Sándor – Kecskés D. Gusztáv – Mitrovits Miklós (szerk.): *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. Budapest, 591–614.
- Keller Márkus: 2022: A technokraták kora – Ábrahám Kálmán minisztersége (1977–84). *Építészfórum* 2022. november 11. <https://epiteszforum.hu/a-technokratak-kora--abraham-kalman-minisztersege-1977-84> – utolsó letöltés: 2024. március 5.

- Kokas Pál – Majtényi György 2001: Homokként pergett el a pénz. *Archivnet* (1.) 2. https://www.archivnet.hu/gazdasag/homokkent_pergett_el_a_penz.html?oldal=1 – utolsó letöltés: 2024. március 5.
- Krajcsír Lukács 2018: Az arab világ fenegyereke Budapesten – Kadhafi első kelet-európai útja. *Napi történelmi forrás* https://ntf.hu/index.php/2018/06/23/az_arab_vilag_fenygyereke_budapesten_kadhafi_elso_kelet_europai_utja/#_ftnref8 – utolsó letöltés: 2024. november 14.
- Macfie, Alexander Lyon (ed.) 2019: *Orientalism: A Reader*. Edinburgh. <https://doi.org/10.1515/9781474470476>
- Mark, James – Betts, Paul (eds) 2022: *Socialism Goes Global: The Soviet Union and Eastern Europe in the Age of Decolonization*. Oxford. <https://doi.org/10.1093/oso/9780192848857.001.0001>
- Mark, James – Iacob, Bogdan C. – Rupprecht, Tobias – Spaskovska, Ljubica 2019: *1989: A Global History of Eastern Europe*. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/9781108576703>
- Mark, James – Kalinovsky, Artemy M. – Mahrung, Steffi (eds) 2020: *Alternative Globalizations: Eastern Europe and the Postcolonial World*. Bloomington, IN. <https://doi.org/10.2307/j.ctvx8b7ph>
- Mong Attila 2015: *Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956–1990*. Budapest.
- Ohlendorf, Aurelia; Tabqa 2023: The Sister of the High Aswan Dam in Syria. How the Soviet Union Tried to Gain a Monopoly in Hydraulic Infrastructures in the Middle East. In: Trecker, Max – Ohlendorf, Aurelia (eds): *Between Trade and Aid: Theories, Practices, and Results of Attempts at Exporting State-Socialist Development Models to the Third World. Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* (33.) 3. 339–358.
- Osterhammel, Jürgen – Petersson, Niels P. 2005: *Globalization: A Short History*. Princeton. <https://doi.org/10.1515/9781400824328>
- Pula, Besnik 2018: *Globalization Under and After Socialism: The Evolution of Transnational Capital in Central and Eastern Europe*. Stanford. <https://doi.org/10.11126/stanford/9781503605138.001.0001>
- Said, Edward W. 1994 [1979]: *Orientalism*. New York.
- Szanyi Bertalan 1981: Munkahelyi látogatás az NSZK-ban. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 9. 2.
- Tomka Béla 2023a: *Globalizáció Kelet-Közép-Európában a második világháború után*. Budapest.
- Tomka Béla 2023b: Globalization in Socialist Eastern Europe: A Turn in Research and Its Discontents. *European History Quarterly* (53.) 4. 685–696. <https://doi.org/10.1177/02656914231200215>
- Tot, Dora 2023: Long-term Investment or Short-term Profit? The Divergence of Views on Technical Assistance to Algeria. *Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* (33.) 3. 400–420. <https://doi.org/10.26014/j.comp.2023.03.07>
- Wright, John 2022: *Libya. A Modern History*. London. <https://doi.org/10.4324/9781003313595>

Baráth Katalin

Májmoha és mikroprocesszor: fejezetek a Kádár-korszak kutatóinak karibi kalandjaiból*

„Nguyen Van NGHIA vietnami állampolgár az MTA vendége volt 1975. május 3-tól május 24-ig. Erre az időszakra az MTA-tól ösztöndíjat kapott, amely lehetővé tette számára az általa kiviendő áruk megvásárlását: /egy szovjet gyártmányú „Cnymhuk”¹ kerékpár és egy db Singer varrógép állvány/ Ezen igazolást a Magyar Nemzeti Bank engedélyéhez adtuk ki.”²

Az igazolás, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Nemzetközi Kapcsolatok Főosztályának vezetője, Gonda István állított ki 1975. május 23-án, szép reményekre jogosíthatta föl a hazai tudomány vietnami vendégét arra nézve, hogy megérte nyakába vennie a fél világot, és három hétre a baráti államközösség egy távoli országába látogatnia. Akár sikerült Nguyen Van Nghia bicikli- és varrógépállvány-exportóri kísérlete, akár nem, a Nemzeti Banknak címzett fönti üzenetből arra is következtethet az utókor olvasója, hogy a szocialistának nevezett országok közötti tudományos kapcsolat talán nem is volt több, mint hivatalos álcája a keresetkiegészítés póre szándékának, amit a tudomány szolgálóinak még talán ma sem illik bevallaniuk, hiszen a tudóst a közhiedelem szerint a felfedezés iránti szenvedélye élteti (és persze eteti). Hogy a sejtelem, ami a Kádár-kori nemzetközi tudományos vizitek mögött megélhetési motivációkat is fölfedez, korántsem alaptalan, mind a szakirodalom, mind az egykorú források alátámasztják.³ Az utóbbiak közül az 1969-ben Kubába delegált botanikus, Borhidi Attila⁴ *Kubában térképeztünk* című ismeretterjesztő memoárjából azért érdemes hosszabban

* A szerző a Diffúzió és globalizáció kutatócsoport tagja. A tanulmány a 0322107-es projektszámú HUN–REN–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport támogatásával is készült. A kutatáshoz nélkülözhetetlen segítséget nyújtott Hay Diana, az Akadémiai Levéltár igazgatója.

¹ Feltehetőleg egy Szputnyik kerékpárról akart írni az üzenet cirillbetűs írógépet nélkülöző lejegyzője.

² MTA Lt. III.40. 520. doboz.

³ Az úgynevezett fejlődő országokba kiküldött tudományos-műszaki szakértők anyagi motiváltóságát illetően is tanulságos megállapításokkal szolgál: Bódy 2020. Például: „Az észak-afrikai országban dolgozó szakemberek a szocialista Magyarország viszonyaihoz képest, illetve az algériai viszonyokhoz képest is minden bizonnyal elég jól kerestek. Az algériai féllal kötött megállapodás értelmében díjazásuknak általában 50%-át hazautalhatták.” Bódy 2020: 14.

⁴ Borhidi Attila botanikus, ökológus 1932-ben született Budapesten. 1955 és 1977 között az ELTE–MTA botanikus kerti kutatócsoportjának tudományos munkatársa volt, 1964-ben kandidátusi fokozatot szerzett, 1976-ban az MTA doktora lett, az MTA tagjává 1993-ban választották. Markó et al. 2003: 172.

idézni, mert arról is érzékletes képet fest, hogyan történt, történhetett az akadémiai intézetekben vagy projekteken dolgozók felkérésének folyamata.⁵

Borhidi évek óta várta a lehetőséget egy kubai kutatóútra. Nemcsak a tudományos kíváncsiságából kifolyólag, hanem azért is, mert magyarországi látogatása alkalmával ő kalauzolta a frissen alapított havannai botanikus kert vezetőjét, tehát már volt kapcsolata a kubai tudományos élettel. Az áhított és még 1965-ben megpályázott megbízást (közreműködés egy tervezett kubai tudományos központ intézeteinek beindításában) azonban egy másik baráti ország, az NDK egy kutatója nyerte el (állítólag, mint 1967-ben kiderült; a blokkon belüli országok versengéséről később még esik szó).

Ám 1968 októberében, néhány nappal azután, hogy a harminchat esztendő kutató első gyermeke megszületett, csengett a telefon.

„Az Akadémiáról keresnek.

– Jó estét, Borhidi elvtárs – hallom a Biológiai Osztály előadónőjének kellemes hangját. [...] – Sürgős ügyben kell döntenie. A jövő héten írják alá az 1969. évre szóló magyar-kubai tudományos együttműködési megállapodást. Ennek a hatodik pontja: Kuba 1:50 000 méretarányú vegetációtérképének elkészítése. Tekintve, hogy a kubai fél erre név szerint önt kéri fel, tudnunk kell, hogy elvállalja-e. Ha nem vállalja, akkor ezt a pontot töröljük az egyezményből. Holnap délig kell választ adnia.

– Hm, – mondom megfontoltan, mert hirtelenjében ennél okosabb nem jut eszembe. Öröm és kétségek egyszerre szorongatják a torkomat.

– Hogy is mondta? Egész Kuba 1:50 000-es vegetációtérképe? Hát az testvérek közt is 20–25 évi munka. Persze az előkészítése és beindítása 1 év alatt is lehetséges. Ez TESCO-szerződés?⁶

– Nem, ez úgynevezett Akadémiák közötti egyezmény.

– Mit jelent ez anyagilag?

– Dollárt nem kap. Szállásáról a Kubai Akadémia gondoskodik. Ezenfelül 15 peso rapidíj illeti meg, amelynek a felét hazautaltathatja.

Gyors fejszámolás. Még így is négyszerese az itthoni fizetésemnek.

– Családot vihetek?

– Sajnos nem. Az egyezmény értelmében családot csak kétéves kiküldetés esetén lehet vinni, az ön meghívása pedig csak egy évre szól.

– Hm – mondom ismét. – Ezt az egyezményt hatvanon felüli akadémikusok írták alá?

Kacagás a vonal túlsó végén.

– Ezt nem tudom. Viszont a család megkapja az ön itthoni fizetésének 75%-át.”⁷

⁵ Borhidi 1974.

⁶ A TESCO az államszocializmusban a Nemzetközi Műszaki Tudományos Együttműködési Iroda néven működő vállalatot takarta, egy olyan hazai szervezetet, amely „az 1960-as évektől a Magyarországra a harmadik világbeli országokból tanulni érkező ösztöndíjasok fogadásával és a magyar szakértők tengeren túli országokba való kihelyezésével foglalkozott.” Bódy 2020: 7.

⁷ Borhidi 1974: 13–14.

Borhidi nem várta meg, hogy felesége az újszülöttel hazatérjen a kórházból: már a telefonhívás végére eldöntötte, vállalja a kiutazást a mondott feltételekkel.

Az idézett szövegből az anyagi juttatás ösztönző mivoltán túl több körülményre is fény derül. Például arra, hogy a tudományos kiküldetések megszervezése időnként meglehetősen ad hoc módon zajlott, és hogy a döntésre nem jutott sok idő; hogy az MTA kutatóinak nem járt – a szocialista országokban rendkívül korlátozottan elérhető, ezért különösen nagyra becsült – keményvalutában kiutalt fizetés kubai viszonylatban sem;⁸ hogy a család csak legalább két éves megbízás esetén kísérelte el a kutatót; és hogy a kutató hazautalhatta fizetése jelentős részét.

A család életszínvonalának emelése, a pénzben kifejezett elismerés tehát valóban fontos szerepet játszhatott abban, hogyan ítélték meg, sőt élték át a hazai szakértők küldetésüket az úgynevezett harmadik világban. (Még ha egy hónap nem is volt mindenkinek elég egy nívós szovjet bicikli összespórolására.) Azonban a jelen áttekintés során a tudomány embereinek nemcsak szakmai vagy anyagi motivációit kívánom alaposabban szemügyre venni, habár ezek sem elhanyagolható tényezők a hazai tudóstársadalom harmadik világgal kialakított kapcsolatainak történetében.⁹ A szándékom elsősorban az, hogy az ilyen országokba eljutó kutatók és a kapcsolatokon dolgozó tudományos szervezők benyomásai alapján alkossak legalább vázlatos képet arról, milyennek látták a hazai tudományos élet képviselői ezeket az országokat, és milyen viszonyt alakítottak ki azokkal a polgáraikkal, akikkel a tárgyalások és kint tartózkodásuk ideje alatt találkoztak. Beszámolók a nyugati, európai embernek tulajdonítottak felsőbbrendűséget, netán rasszista beállítottságot tükröznek-e (amelyre más téren akadt példa),¹⁰ vagy éppen a szovjet blokk felsőbbrendűségét, a szocialista államok népeinek oly sokszor hirdetett barátságát, önzetlen segítő- és áldozatkészségét? Milyen volt, hogyan változott az az attitűd, amit a harmadik világ irányában mutattak a képviselőivel érintkező magyarok? Ha sikerül minderről megtudnunk valamit, az informatív arra nézvést is, milyen lehetőségek nyíltak a korabeli magyar tudósok előtt saját kutatásaik elmélyítésére és nemzetközi kapcsolatok építésére, milyen

⁸ Ennek az árnyoldalát Borhidi egy történettel illusztrálja, amikor is a feleségének csak egy francia turista segítségével (vö. soft power) tudott ajándékot venni a kubai árustól valutaátváltási igazolás híján, hiába rendelkezett pesóval. „- Milyen nemzetiségű ön? – Magyar vagyok. – És a fizetéséért nem vásárolhat? – álmélkodott a francia. – Amint látja, uram, nem. Kezdő vagy te, barátocskám – gondoltam –, fogalmad sincs a kereskedelem finomságairól, pedig ti, kapitalisták ebben szakértőknek képzelitek magatokat.” Borhidi 1974: 111.

⁹ A *harmadik világ* helyett helyénvalóbbnak tűnhet a „világokat” hierarchiába nem rendező, a történeti irodalomban is terjedő *globális Dél* megjelölés alkalmazása, de a Dél földrajzi pontatlansága és anakronizmusa szintén zavaró lehet. Az Akadémia korabeli iratainak szerzői *fejlődő országok* vagy *volt gyarmatok* néven emlegették a szóban forgó térség államait. Ebben a leosztásban nem létezett a „fejlett országok”-ellenpólus, csak a tőkés és a szocialista tábor a volt gyarmatokén kívül. A jelen dolgozatban maradok a harmadik világ megnevezés mellett.

¹⁰ „Az arab jellem eltérhetetlen szerves része a másik embertárs lopva figyelése”, jelentette például az elhárítás egyik Algériában tevékenykedő ügynöke. Bódy 2020: 21. Vagy: „ha az itteni lakosságot nem tanítják meg dolgozni [...], akkor nem ér semmit a külső világ segítsége”, írta a dar-es-salaami magyar követ. Apor 2021: 585.

helyet foglalt el a hazai tudományosság a szovjet féltekén belül és általában a világ tudományos életében, milyen tudományterületek képviselői találták meg legkönnyebben az utat külföldre, és hogy mindebben milyen szerepet játszott a blokkon belüli és kívüli politika – valamint az egyén képességei.

Ahhoz, hogy a fenti kérdések közül legalább néhányra választ találjak, a Magyar Tudományos Akadémia Nemzetközi Kapcsolatok (Fő)osztályának (a továbbiakban: MTA NKO)¹¹ az Akadémiai Levéltárban őrzött iratanyagát böngésztem át, azon belül is a nem európai és nem nyugatinak tekintett államokhoz fűződő viszonyra vonatkozó dokumentumokat. Az elemzés alapját azok a különféle jelentések, értékelések és beszámolók képezik, amelyek teret hagytak (olykor névtelenül maradt) szerzőiknek arra, hogy ítéletet alkossanak, és ezt közöljék olvasójukkal. Ugyan hivatalos diskurzusba illeszkedő szövegekről van szó, amelyek sosem csupán egyetlen ember kezéhez jutottak el, ezek a jelentések a nyilvánosságnak egy jóval szűkebben fölfogott köréhez szóltak, mint például a sajtó közleményei vagy a párt- és kormányhatározatok. Azaz a küldetéséről hazatért tudósok, a kapcsolatokat értékelő vagy a tárgyalásokat befejező hivatalnokok egy ilyen dokumentumban módjában állt valamelyest személyesebb módon véleményt nyilvánítani, elismerést vagy kritikát kifejezni. Ezért találtam alkalmasnak ezt az irattípust arra, hogy a viszonyok és viszonyulások térképét rajta keresztül fölvezolhassam.

Fontos leszögezni, hogy az MTA NKO hivatalába érkező értékelések és beszámolók közel sem egyedüli forrásai a Kádár-korszak tudóstársadalmát és a harmadik világot összefűző kapcsolatok történetének. A kép hiánytalanul csak a Kulturális Kapcsolatok Intézetében,¹² a különféle minisztériumokban, vállalatokban és felsőoktatási intézményekben, a már említett TESCO-ban, valamint az Akadémia egyéb osztályain keletkezett további beszámolók vizsgálatával volna megalkotható. Én mégis abban bízom, hogy a Nemzetközi Kapcsolatok Osztályához érkező jelentések kellőképp beszédesek, ha arról faggatjuk őket, milyen benyomást szereztek az MTA intézeteiben, kutatócsoportjaiban dolgozók a harmadik világ országairól, elsősorban (természetszerűleg) azok tudományos életéről. Olyannyira beszédesek, hogy vizsgálódásomat ezúttal le is kell szűkítenem arra az országra, amellyel – az iratmennyiség tanúsága szerint – az NKO legtöbbet foglalkozott: a szovjet blokkhoz újonnan csatlakozó Kubára. Mivel Kuba

¹¹ A Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya 1970-től Főosztályként működött. Erdey-Grúz 1970: 154.

¹² Az intézetet szovjet mintára még 1949-ben hozták létre Kultúrkapcsolatok Intézete néven többek között azzal a céllal, hogy „ápolja a tudományos és művészi kapcsolatokat”. Tevékenysége a hatvanas években élenkült meg, 1962-ben kapta a Kulturális Kapcsolatok Intézete elnevezést, és ekkor rendelték a Minisztertanács fennhatósága alá is. A KKI-t olyan szervnek szánták, amely kézben tartja a teljes kifelé és befelé irányuló kulturális-tudományos forgalmat, ám e forgalom dinamikus növekedése, a minisztériumok, egyetemek és egyéb intézmények saját szerződésai aláásták a központosítási kísérlet sikerét. A KKI működését beárnyékolta rossz híre, amit a kebelén belül nagy számban foglalkoztatott állambiztonságiak – kortársak előtt sem ismeretlen – ténykedése keltett. A KKI 1980-ban szűnt meg, utóda Nemzetközi Kapcsolatok Intézete néven a Művelődési Minisztériumhoz került 40%-ra csökkentett munkatársi állománnyal, a kétoldalú szerződések gondozása pedig a külügy feladata lett. Somlai 2016; László 2021.

1960-ban csatlakozott a szovjet tömbhöz, a vizsgálendő jelentések is ebből az időszakból származnak. Ez adja a dolgozat témájának időbeli keretét, illetve az, hogy a hetvenes évek végétől lényegében elfogynak az NKO releváns iratai.

Elsőként vegyük számba, mi tudható meg általánosságban a külkapcsolatokról az MTA NKO iratai alapján, majd pedig azt, hogyan kezdődött, majd folytatódott az Akadémia követeinek lelkesedése a legnyugatibb szocialista ország iránt.

AKADÉMIAI TUDÓSFORGALOM A NAGYVILÁGBAN: PILLANATKÉPEK

„A hetvenes évek elején hazánk 66 állammal tartott fenn különböző mértékű kulturális kapcsolatokat, amelyek művészeti, tudományos és oktatási cseréket egyaránt tartalmaznak. 51 országgal – közöttük 13 szocialista, 26 nemrég még gyarmati és 12 tőkés állammal – kulturális egyezményt kötöttünk, s ezt a széles körű kapcsolatot mindössze negyedszázad alatt építettük ki[.]”

Az összefoglalás Dr. Pataki Béla Pál rádiós beszélgetések könyvbe szerkesztett változatához írt előszavából származik. Ezeket a műsorokat („Tudományos tudósítóiink jelentik” és „Hol járt – mit csinált”), a külföldön kalandozó tudósok beszámolóinak, másképpen szólva a tudományos külkapcsolatok propagálásának szentelték. Az előszó számunkra nemcsak azért lehet érdekes, mert elkülönítve tárgyalja a célállamokat (szocialisták, volt gyarmatok, tőkésék), ismételten jelezve, hogy a magyar külkapcsolatok perspektívájából hárompólusú volt a világ, vagy mert az államszocialista korszak kiküldetéseit a Julianus barát és Kőrösi Csoma-féle felfedezőutak hagyományába illeszti. Hanem azért is, mert a kérdésre, hogy miért indulnak útnak a kutatók, „az indítékok széles skálájából” csupán egy választ emel ki: a volt gyarmatok „műszaki–tudományos–kulturális színvonalának elmaradottságát”, és hogy ezért a kiküldetések esetében „jóval többről van szó, mint romantikus hajlamú emberek kisebb-nagyobb kockázatvállalásáról, világjáró körútjairól.”¹³ (A közölt útilevél-válogatásban mindazonáltal Tanzánia és Burma mellett Olaszország – kétszer! –, valamint Finnország és az Antarktisz szerepel mint úti cél.) A vándorló magyar tudós tehát elsősorban eszköz, a volt gyarmatok fölemelésének eszköze, az antikolonializmus fegyvere.¹⁴ Ez a retorika – nem meglepő módon – egyaránt illik a Sztálin után önmagát a tudományos

¹³ Pataki 1974: 7. Az összeállítás hat szerzője közé két botanikus és egy növénynevelő került, tehát ha arra keresünk választ, esélyesen milyen kutatási területek képviselői jutottak el távoli vidékekre és egyben tudománynépszerűsítő szerepkörbe, egy tippünk már lehet: növényekkel kellett foglalkozni. (Borhidi Attila ebben a válogatásban is szerepel, ezúttal itáliai beszámolóval, de megtudhatjuk, hogy „a vörösdiplomás fiatalember” Kuba mellett eddigre járt már Ukrajnában és a Krím félszigeten, Bulgáriában, Romániában, az NDK-ban, de Párizsban is.)

¹⁴ Az előszó jóval poétikusabban fogalmaz: a magyar „tudományos-technikai” szakemberek „nemcsak tanítanak vagy tanulnak, hanem mint térsztában a kovász, a kémiai folyamatokban a katalizátor, segítik a kelesztés folyamatát, gyorsítják az emberiség vérkeringését.” Pataki 1974: 7.

haladás letéteményeseként is újrafogalmazó Szovjetunió imázsához¹⁵ és a hazai külpolitikának a volt gyarmatok vonatkozásában érvényesülő, történelmi párhuzamokkal operáló szólamához, amely Magyarországot Ausztria gyarmatából szabad szocialista országgá lett képződménynek festette le, olyan országnak, ami ugyanazon az úton halad, de régebb óta, ezért előrébb tart.¹⁶

Anélkül, hogy szisztematikus fölmérésbe kezdenék a Kádár-korszak úton lévő magyar tudósai, műszaki szakemberei számát és úti céljait illetően, az áttekintett források közül érdemes bepillantnunk azokba is, amelyek e téren támpontokat adnak. Pataki Béla Pál már idézett rádiókiadványos előszava sem hanyagolja a dicső statisztikákat, ezek szerint 1973-ban 46 országban dolgoztak magyar szakértők, miközben Magyarországon tízezer lakosra 27 kutató jutott.¹⁷ Hogy ebből hányat számoltak az Akadémiához, nem tudom, viszont az MTA Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának iratai között föllelhető listák némileg segítenek a számszaki tájékozódásban, ha az Akadémia által bonyolított nemzetközi forgalomról van szó.

Egy 1955-re datálható gépirat szerint az abban az évben „külföldön tartózkodó tudományos dolgozóink” száma a célországok szerint így alakult: Csehszlovákia (4), Bulgária (3), NDK (2), Lengyelország (2), Finnország (1), Ausztria (1), Svájc (2), Dánia (1), Franciaország (2), Belgium (1). Rajtuk kívül Lengyelországban üdülés céljából megfordult két házaspár, egy kutató már készült elutazni Romániába és egy házaspár üdülni az NDK-ba – tehát összesen 20 fő hivatalos céllal kiutazót számolhatunk össze 1955-ből. A kint tartózkodás tartama egy héttől tíz hónapig terjedt, a tőkésnek nevezett országokba jellemzően két-két hétre utaztak.

Az ez idő tájt akadémiai szervezésben Magyarországra érkezőkről és Magyarországról kiutazókról a föntin túl több, ám nem rendszeres és összefüggő kimutatás is föllelhető az MTA NKO iratanyagában, elsősorban az 1960-as évekre vonatkozóan. Ezek alapján állítottam össze az 1–4. számú táblázatokat, amelyek adatai híven tükrözik a bel- és külpolitikában lezajló közismert változásokat, a nemzetközi összehasonlításokat és az elhidegüléseket, pontosabban ezeknek a határokat átszelő tudományos forgalom alakulására gyakorolt hatását. Megfigyelhetjük, hogyan bővült a célországok palettája, a kiutazók létszáma, és miféle változások mentek végbe a kiutazók csoportjának összetételében.

¹⁵ Kalmár 2021: 103–110.

¹⁶ Apor 2021: 571.

¹⁷ „Anglia, Franciaország vagy az NSZK számai sem magasabbak.” Pataki 1974: 8. A „kutató”-t nem definiálja a szerző, aki néhány sorral följebb más módon is hangsúlyozza a tudományos „tömeget”: „hazánkban mintegy 30 000 embernek van szellemi exportra képes »potenciális szürke agysejtje«. Vagyis ennyi ember dolgozik olyan szakterületen, ahol a külföld érdeklődik szellemi termékeink iránt.” Uo. Feltételezem, a „külföld”-be bármely ország beleérthető volt a három elkülönített csoportból.

1. táblázat

Akadémiai meghívottak (fő) országok szerint (1951–1954)

	1951	1952	1953	1954	Összes
Szovjetunió	2	7	12	30	51
Kína	–	3	2	6	11
Korea	–	3	–	2	5
Lengyelország	4	27	22	34	87 (?)
Csehszlovákia	–	25	13 (?)	45	85
NDK	5	28	11	52	96
Románia	3	12	6 (?)	22	43
Bulgária	4	4	17	25	48
Albánia	–	–	–	1	1
Összes fenti	18	109	83 (?)	217	427
Egyéb országok	2	2	0	8	12
Mindösszesen	20	111	83 (?)	225	439

Forrás: MTA Lt. III.40. 284. (Az országok eredeti sorrendjét megtartottam. Elsősorban az 1953-as oszlopban akad több, kézzel javított szám – kérdőjellel jelöltem őket –, amelyek miatt kétségesek az 1953-as év adatai.) Az egyéb országokból érkezők száma 1951-ben: Anglia (1), Belgium (1); 1952-ben: Belgium (2); 1954-ben: Franciaország (2), Anglia (5), Finnország (1); 1955-ben: Franciaország (2), Anglia (6), Finnország (1), Belgium (3).

2. táblázat

1964-re tervezett akadémiai kiküldöttek száma országok szerint (fő)

	Szu.	Kína	Korea	Kuba	Mongó- lia	Vietnam	Szoc. összes	Tőkés összes	Összesen
1964	89	3	0	8	3	3	285	41	326

Forrás: MTA Lt. III.40. 276. Összesítő statisztikai kimutatás az MTA 1964. évre tervezett kiküldetéseiről. (Bizalmas!) A 13 szocialistának nevezett ország közül az Európán kívülieket emeltem ki. A többi számai: Albánia (0), Bulgária (20), Csehszlovákia (43), Jugoszlávia (17), Lengyelország (37), NDK (44), Románia (18). A tőkés országok (és az oda utazók száma): USA (3), Anglia (2), Franciaország (21), Izrael (1), NSZK (3), Olaszország (10), Svájc (1).

3. táblázat

Az akadémiai kiküldöttek megoszlásának néhány jellemzője (%)

	nő	férfi	MSZMP- tag	30 év alatti	30–40 éves	40–50 éves	50 év fölötti	vidéki munka- hely
1959	12,6	87,4	44,5	28,2	51,8	11,8	8,1	26
1964	15,6	83	28	21,8	49	15,9	8	17

Forrás: MTA Lt. III.40. 276. Összesítő statisztikai kimutatás az MTA 1964. évre tervezett kiküldetéseiről. (Bizalmas!) A nemek, a kor és a pártállás adataiban is előfordult „ismeretlen” jelölés, ebből fakadóan a 100% nem mindig jön ki.

4. táblázat

A kiutazásra javasoltak „szociális származás” szerint (%)

	<i>munkás</i>	<i>paraszt</i>	<i>értelmiség</i>	<i>alkalmazott</i>	<i>kisiparos</i>	<i>ismeretlen és egyéb</i>
1959	26	16,3	25,2	18,5	6,6	5,4
1964	21,5	12,9	32	16,2	3,9	13,5

Forrás: MTA Lt. III.40. 276. Összesítő statisztikai kimutatás az MTA 1964. évre tervezett kiküldetéseiről. (Bizalmas!)

Ami az utóbbit illeti, az 1959 és 1964 közötti évekből a származási osztályhelyzet arányairól is rendelkezésre állnak adatok (4. táblázat), amelyek az akadémiai kutatótársadalom gyors „értelmiségeseését” és „párttalanodását” mutatják a hatvanas évek elején.

Ugyanez az 1963. december 3-án készült statisztika¹⁸ az egyes akadémiai osztályok 1964-re tervezett kiutazási aktivitásáról is tájékoztat, amely szerint a szocialista országokba a legtöbb, azaz 52 kutatót a VI. (Műszaki Tudományok), legkevesebbet, 17 főt az V. osztály (Orvosi Tudományok) delegált, a tőkés világban 6 fővel képviseltette magát a VIII. (Biológiai Tudományok), mindössze 3-mal az V. osztály. Vizsgálatunk szempontjából fontos, hogy Kubába 4 főt szándékozott utaztatni a IV. (Agrártudományok), 1-1-et a II. (Társadalmi-Történeti Tudományok), V., VII. (Kémiai Tudományok) és VIII. osztály. A szocialista országok közül 1964-ben a Szovjetunió (89 fő) után az NDK-t (44) és Csehszlovákiát (43) célozták meg leggyakrabban az Akadémia dolgozói.

JELENTÉSEK KUBÁBÓL, ELSŐ FEJEZET: ÚTTÖRŐ-TEREMTŐ SZAKASZ¹⁹

„Minthogy a fejlődő országok tudományos igényei egyelőre sokkal inkább oktatási mint kutatási jellegűek, tehát nem akadémiai szintű igények, kapcsolataink keretét itt elsősorban az államközi szerződések kell biztosítsák, és csak kivételesen indokolt esetben (India, EAK,²⁰ esetleg Ghana) van szükség közvetlen tudományos együttműködési egyezmény létrehozására”,

ámbar az UNESCO vagy a TESCO útján érdemes szakértőket küldeni – szögezte le az Akadémia elnökségének 1964. március 13-i határozata, amely az

¹⁸ MTA Lt. III.40. 276. Összesítő statisztikai kimutatás az MTA 1964. évre tervezett kiküldetéseiről. (Bizalmas!) (A hetvenes évekből sajnos nem tartalmazott hasonló statisztikát az iratanyag.) Az MTA ekkor érvényes osztálybeosztása: Feketené 1975: 560. (Csak az önálló tudományos osztályokat hasonlítottam össze, az osztályokon kívüli intézmények kiküldöttjeinek számára nem tértem ki.)

¹⁹ Az iratok szerzői többször a „patronálás” szót alkalmazták a szocialista táborhoz újabban csatlakozókkal ápolt viszonyra.

²⁰ Egyesült Arab Köztársaság.

Akadémia nemzetközi kapcsolatainak irányelveit fogalmazta meg.²¹ A határozat is elválasztotta egymástól a fejlődő, a szocialista és a tőkés országokat és a velük való viszonyban alkalmazandó elveket, továbbá – mint fentebb olvashattuk – ki mondta, hogy a fejlődő országok elsősorban oktatást igényelnek, a tudományos kutatás másodlagos számukra.

Ez a helyzet, miként a kapcsolatok értékelésére vállalkozó, évente, kétévente születő szövegekből kiolvasható, az Akadémia számára meglehetősen kényelmetlennek bizonyult. Különösen olyan államok viszonylatában, amelyekkel az államközi általános és kulturális szerződéseken túl akadémiai szinten is szerződés kötötte össze Magyarországot, tehát valamilyen rendszeres kapcsolatot vagy teljesítményt mindkét fél kénytelen volt fölmutatni. Ez a cél nem mindig teljesült, habár értékeléseikben a tudósok és diplomaták igyekeztek óvatos hangnemet megütni, magyarázkodni és megértést tanúsítani – többnyire sikerrel. Pedig aligha volt könnyű elismerni, hogy a kiküldetés (különösen a kapcsolatok első szakaszában) nem hozott jelentős eredményeket sem a saját karrier, sem az Akadémia számára. Már csak azért sem, mert a szocialista táborhoz újonnan csatlakozó, de fejlődőnek vagy volt gyarmatnak is tekintett országok – Kuba, Vietnam, Észak-Korea – elsősorban a mezőgazdaság és az ipar fejlesztéséhez kértek (vagy nem kértek, de mindenképpen kaptak) minél gyorsabban hasznosuló segítséget, miközben az Akadémia kutatóintézetei a kádári érában már nem ilyen feladatokat láttak el. „Kutatóintézeteinket csak ímmel-ámmal látogatták végig”, „visszatérő problémát okoz a nem-akadémiai, elsősorban termelő jellegű üzemek meglátogatása iránti megingathatatlan vágy. [...] Végülis csak meg kell szerveznünk egy egész sor üzemlátogatást”, panaszkodtak 1976-ban az észak-koreai látogatókra.²²

Az első években ugyanez, a termelőüzemekben hasznosítható tudás iránti „mingathatatlan vágy” jellemezte a kubai felet is.²³ Az 1962-ben alakult Kubai Tudományos Akadémia (KTA) és az MTA már 1963-ban hivatalossá emelt kapcsolatának kezdeteiről így emlékezett meg egy későbbi összefoglaló:

²¹ MTA Lt. III.40. 276. Az MTA Elnöksége 116/1964. számú határozata (Elnökség, 1964. március 13.) az Akadémia nemzetközi kapcsolatainak irányelveiről. 1964. április 13. Aláíró: Rusznyák István.

²² MTA Lt. III.40. 527. Jelentés a Magyar Tudományos Akadémia és a Koreai Tudományos Akadémia közti együttműködés 1975. évi végrehajtásáról. Balogh István főelőadó, 1976. január 14.

²³ Fulgencio Batista diktatúráját 1958 végén buktatta meg a Fidel Castro vezette gerillamozgalom. Az Egyesült Államok ellenlépéseire válaszul Kuba új vezetői megnyitották országuk piacát a szovjet tömb államai előtt, majd szocialistának deklarálták magukat. Magyarország 1960 végén létesített diplomáciai kapcsolatot Kubával. Horváth 2018. A „kubai szakemberek kiképzése terén” nyújtandó segítségről országaik nevében 1960. november 15-én Moszkvában írtak alá szerződést Ernesto Guevara és Karádi Endre. A szerződés 1. cikkének d) pontja tartalmazta az MTA-t elsődlegesen érintő ígéretet, azaz hogy a magyar szervek „a tudományos és kutató munka különböző területéről szakértőket küldenek Kubába”. MNL OL XIX-A83-b 3001-3070/19613001/1961. A kubai gazdasági delegációval Moszkvában lefolytatott tárgyalásokról. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MNL_OL_XIX_A_83_b_284_3001_3070/?pg=17 – utolsó letöltés: 2024. október 18.

„[a kapcsolatok] kezdetben kizárólag az élelmiszerkémia területére korlátozódtak. Az MTA szellemi (és kisebb részben anyagi) segítségével hozták létre a KTA Élelmiszerkémiai Intézetét. Amíg az MTA nem folytatott élelmiszerkémiai kutatásokat, a kért szakértői tevékenység elvégzésére különböző intézmények szakembereit küldtük ki (Fővárosi Tanács, SZTK, Dunakeszi Konzervgyár, stb.) Ez a segítségnyújtási forma csak a kezdeti idők együttműködését jellemezte, ma már a munkatervekben rögzített feladatokat csaknem kizárólag saját kádereinkkel oldjuk meg.”²⁴

Vagyis az MTA a korai időkben kénytelen volt kölcsönszakértőket Havannába reptetni, hogy teljesítse a szerződésben rá rótt feladatokat, ennél fogva nemigen ellenkezhetett, amikor e szakértőket idővel visszakérte Kubától magyar munkahelyük.

Vajda Ödön (1920–1991) küldetésének meghosszabbítását is hiába kérelmezte a kubai élelmiszeripar.²⁵ Az említett Élelmiszerkémiai Intézet fundálásában jelentős szerepet játszó vegyészmérnök-kandidátust, a Cukoripari Kutatóintézet korábbi osztályvezetőjét 1965-ben az MTA Budapest Főváros Tanácsától igényelte ki, egyenesen a Vegyészeti és Élelmiszervizsgáló Intézet igazgatói székéből.²⁶ A buchenwaldi koncentrációs tábor túlélő Vajda, aki Kuba után megjárta Perut, Iránt és Brazíliát is, a kubai–magyar tudományos hőskor központi figurájának tűnik.²⁷ Levelei, beszámolóí érzékletes képet festenek arról, milyen mértékű és sokrétű munkát kellett elvégeznie a moszkvai vezérletű tudományos térfoglalás konkrét kivitelezésével, az ő esetében „az élelmiszerkémiai kutatások megalapozásával” megbízott kutató-szervezőnek, mindezt egy minden vonatkozó szaktudás nélküli idegen környezetben, Budapesttől és az Akadémiától tízezer kilométer távolságban.

Vajdának a kutatóintézet-alapítástól a szakképzés megtervezésén át egy 450 oldalas spanyol nyelvű (!) tankönyv megírásáig terjedő kubai munkálkodása külön dolgozat tárgyául is szolgálhatna. Ezúttal azonban csak az 1965. április 27-től 1966. május 18-ig szerzett és írásba foglalt tapasztalatai ismertetésére

²⁴ MTA Lt. III.40. 527. A Magyar Tudományos Akadémia és a Kubai Tudományos Akadémia kapcsolatai. Budapest, 1978. szeptember 18., aláírás nélkül.

²⁵ 1967 elején maga a kubai akadémia elnöke, Nuñez Jimenez kérte az MTA elnökétől, Rusznyák Istvántól Vajda újabb egy-kétéves kiküldetését (családostul), de a Fővárosi Tanácsa Végrehajtóbizottságának elnöke, Sársó István mindkettőnek nemet mondott, rámutatva, hogy Vajda nyolc hónapja érkezett haza, és az általa igazgatott Vegyészeti Intézet három vezető munkatársa éppen hasonló és huzamos kiküldetést teljesít, egyikük éppen Kubában. A levelezés: MTA Lt. III.40. 283.

²⁶ T. Zs. I. 1991: 121.

²⁷ Vajdát a botanikus Borhidi Attila sem kerülhette el 1969–70-es útján (tehát a kubaiaknak végül mégis sikerült visszaszerelniük a Fővárosi Tanácstól): „A botanikus kerttel szemközt állt az Élelmiszerkémiai Intézet (Instituto de Química de Alimentos), amelyben egy héttagú magyar kutatócsoport is dolgozott Vajda Ödön [...] vezetésével. [...] Vajda Ödön volt a hivatalos előjáróm. [...] Kivételes aktivitású, jó kedélyű, szuggesztív egyéniség, az a típus, aki légkört, hangulatot képes teremteni maga körül, s magával tudja ragadni az embereket.” Borhidi 1974: 26.

szorítkozom, azok közül is azokra, amelyek a feladatot, illetve a fogadó országot és lakóit minősítik.

Vajda az első időben, ahogyan számára kijelölték, a santiagoói Universidad de Oriente kebelén belül próbálta lerakni az élelmiszerkémiai képzés és kutatás alapjait. Négy hónapba telt, mire a kudarc nyilvánvaló lett, és Vajda Havannába költözve próbálkozott újra, ezúttal sikerrel. Zárójelentésében ugyanakkor csakis a „maximális jóindulat” és „lelkesedés” megtapasztalásáról írt – megjegyzendő, hogy a jelentés eredeti, spanyol nyelvű változata a Kubai Tudományos Akadémiának szólt.²⁸ Vajda Beck János nagykövethoz címzett értékelő levele sem tartalmazott a kubaiakra nézve súlyos kritikát, ám világosan exponálta az első idők magyar kutatóinak problémáit.²⁹

„[I]gen nagy nehézségeket okoz a kutatási tradíció, a kutatási kultúra teljes hiánya az élelmiszeripari kutatásokban. [...] És itt nemcsak egy kutatóintézet exisztálásáról vagy hiányáról van szó, hanem a tudományos módszerek alkalmazásáról, a kutatás technikájának alkalmazásáról [...]É]ppen a tradíciók, kutatási rutin és elsősorban a szakemberek számszerű hiánya miatt igen aggályos a munka eredményes folytatása, bár a szándék nem hiányzik, a lelkesedésben nincs hiány és a jelenleg rendelkezésre álló szakemberek képességeivel sem lesz baj megfelelő irányítás és gyakorlat után. Igen, a probléma az irányításban van. [...] Ezért létérdeke a kubai élelmiszerkutatásnak, hogy megfelelően fejlett országtól, jelen esetben Magyarországtól, szervezett, szisztematikus segítséget kapjon. Ennek ideológiai alátámasztás[ár]a jelen körülmények között, gondolom, semmi szükség sincs [...]”

Vajda arra az alapvető nehézségre mutatott rá, amely ismétlődően előfordult a harmadik világgal épülő tudományos kapcsolatokban: tudniillik hogy a kiküldött kutatóknak tulajdonképpen a semmiből kellett megteremteniük a fejleszteni előírt szakterületet. Míg a volt gyarmatok egy részénél a magyar szakembergárda fölött diszponálók mérlegelhettek, megéri-e a küldetésbe tudást és pénzt fektetni, a szocialista táborhoz csatlakozó államokba irányuló, mindenekelőtt politikailag motivált, szovjet irányítású tudományos vállalkozások esetében jóval kisebb volt a mozgástér. Mégis, ahogy Vajda levele tanúsítja, a kiküldöttek igyekeztek munkájuknak a hidegháborús ideológiai-politikai célokra túlmutató értelmet keresni és találni, valamit, ami a magyar tudományosság számára termi gyümölcsöt, és nem pusztán a politikai helyzet kényszerűségéből fakadó áldozathozatal az Akadémia és a kutatók részéről:

²⁸ MTA Lt. III.40. 276. Zárójelentés Dr. Vajda Ödön okl. vegyész-mérnök, a kémiai tudományos kandidátusa a Kubai Tudományos Akadémián 1965. IV. 27–1966. V. 18-ig végzett munkájáról. Havanna, 1966. május 14.

²⁹ MTA Lt. III.40. 276. Vajda Ödön Beck Jánosnak, a Magyar Népköztársaság kubai nagykövetének. Havanna, 1966. május 10. (Másolat.)

„Felmerül azonban az a kérdés, hogy milyen mélységig, magyarul mondva, milyen áldozatokig lehet elmenni, majd utána felmerül, hogy vajon ez csupán áldozat lesz-e és nem jelent-e bizonyos, esetleg nem csekély előnyt számunkra is (egyesítve a szoc. hazafiság és prolet. internacionalizmust, elnézést a szemináriumi idézetért). És ez utóbbi gondolathoz csatlakozik az az ötlet, hogy esetleg közös intézetet hozzunk létre, annál is inkább, mert ez Kubában gyakori, legyen szabad hivatkoznom a Tropicizációs Intézetre (NDK), az Oceanológiai Intézetre (Szu) stb.”

Az utolsó mondatban fölbukkannak más olyan tényezők is, amelyekben a magyar kiküldöttek rajta tartották a szemüket: a blokkon belüli konkurencián, akik a jelentésekben gyakran inkább verseny-, mintsem elvtársak, mutatva, hogy a szocialista tábor baráti együttműködése a tudományos életben nem (sem) bizonyult sem korlátok, sem határok nélkülinek.

Vajda Ödön terve a közösen működtetett élelmiszerkémiai kutatóintézet-ről nem valósult meg. A jövő akadémiai kiküldöttjeire vonatkozó praktikus tanácsai azonban, amelyeket az MTA Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának címzett, és amelyek a fogadó közegről is árulkodnak, remélhetőleg mélyebb megértésre találtak:

„Kubában komoly jelentősége van a kiküldött szellemi felkészültségén kívül emberi tulajdonságainak, magatartásának is. A kubaiak derék, értelmes, őszinte emberek, akiket azonban »felülről kezelni« nem lehet, tehát a harmonizálás is egyik feladata a kiküldötteknek. [...]A nyelvtudás elengedhetetlen kellék, és bár Kubában majdnem mindenki beszél angolul [...], igen célszerű, hogy a kiküldött kint rövid idő alatt spanyolul megtanuljon, mert a nyelv el nem sajátítását gyakran vagy könnyen lebecsülésnek veszik.

Számolni kell azzal, hogy a kutatási tradíciók úgyszólván a nullával egyenlőek, ezért a kiküldötteknek igen alaposan fel kell készülniök, és számolnunk kell azzal, hogy tartós támogatás esetén az első 2–3 esztendőben a tudományos kutatás irányainak meghatározása kizárólagosan a kiküldöttek feladata lesz, és nekik provokálniuk kell a kubaiak részvételét a kijelölésben. [...]

Mindezeknek úgy kell eleget tenni, hogy ezzel a kubaiak érzékenységét ne sértse. Másrészt a szakembernek a munka legapróbb részleteit is meg kell mutatnia és fokozatosan rá kell nevelnie a kubai munkatársakat arra, hogy önálló munkára szokjanak – ami pillanatnyilag a leginkább hiányzik Kubában. Különösen gondot kell fordítsanak arra, hogy megtanítsák őket a szakirodalmat olvasni, dokumentálni és felhasználni. [...]Könnyedséggel szolgál, hogy a kubaiak gyors felfogású értelmes emberek, akiknek különös jó tulajdonsága, hogy igen jó megfigyelők, és így laboratóriumban kitűnően alkalmazhatók.”³⁰

³⁰ MTA Lt. III.40. 276. Vajda Ödön Palló Tibornénak (Magyar Tudományos Akadémia Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya). Budapest, 1966. június 6.

Mindebből levonható a következtetés, hogy Vajda szerint a kutatási és kapcsolati előzmények nélkül kiküldött tudósnak szinte emberfeletti képességekkel kellett rendelkeznie feladatai végrehajtásához elsősorban a tudományszervezés, az oktatás és a tudomány-, sőt a hétköznapi diplomácia terén is, miközben igen gyorsan el kellett sajátítania a nyelvet.³¹

Talán ennél is sokrétűbb tehetséggel kellett bírniuk az első idők azon szakembereinek, akik nem a – gyakran többszázezer forint értékű magyar műszerrel felszerelt – kubai laboratóriumokban, hanem terepen kellett végrehajtaniuk a szocialista akadémiai feladatmegosztás során osztályrészükkül jutott küldetést. Erről nemcsak Borhidi Attila szerezhett tapasztalatokat, mint kitérni botanikai alapkutatásainak kedélyes krónikájából, hanem azok a magyar geológusok is, akiknek a változatos terepviszonyokkal rendelkező Oriente tartományról kellett 1:250 000 méretarányú térképet készíteniük, mert a szocialista akadémiai földtani szakembereinek havannai ülésén (1968) az MTA ezt a régiót vállalta.

Ez az 1972-től 1977-ig zajló térképező expedíció, amihez az Akadémia saját geológiai kutatóintézet híján ismét csak kölcsönözni kényszerült a szakembereket (ezúttal a Magyar Állami Földtani Intézettől), a korszak harmadik világba irányuló akadémiai kiküldetéseinek történetében az egyik legnagyobb hazai vállalkozás volt.³² A magyar részről tízmillió forintot fölemésztő szakmai segítségnyújtás indulását két hajdani résztvevő meglehetősen szűkszavúan idézte föl csaknem félévszázaddal később:

„1972. januárban Nagy Elemér, a földtani térképező expedíció vezetője és Radócz Gyula családjaikkal együtt, teherhajón, az expedíciós felszerelés jelentős részével megérkeztek Kubába. Az expedíció többi tagja, Brezsnjanszky Károly, Jakus Péter, Korpás László szintén családtagjaikkal együtt, februárban követte őket. Megkezdődött az öt évig tartó munka.”³³

Ami a munka körülményeit és a velük együtt dolgozó helyi szakembereket illeti, sem az ötven évvel később született cikk, sem a zárójelentés nem tartalmaz személyes(ebb) tapasztalatokat. Annyi mindenesetre kiderül belőlük, hogy

³¹ Lindner Károly (1921–1998) vegyészmérnök, a kémiai tudományok kandidátusa, ekkor az Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézet igazgatóhelyettese, aki Vajdával együtt dolgozott Kubában 1966 és 1969 között, imígyen írta le a Kubába küldendő ideális szakembert: „Bizonyos eddigi tapasztalataink szerint elsősorban könnyen alkalmazkodó, jómodorú (nem zárkózott természetű), nyelvet könnyen tanuló, diplomás szakemberekre van szükség [...], mert a kubai munkatársak erősen a tanulás kezdetén vannak a kutatás módszereinek elsajátításában, és technikai szinten jó munkatársai a magyar szakembereknek.” MTA Lt. III.40. 283. Lindner Károly Pallóné elvtársnőnek. La Habana, 11. április 1967. (Palló Tiborné a Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának főelőadója volt.)

³² Talán ennél is nagyobb vállalkozás volt a kínai kőolajkutató expedíció (1956–1962), amelyben szintén földtani szakemberek játszották a főszerepet. Vámos 2017.

³³ Brezsnjanszky–Radócz 2017: 843. Korpást félidőben Gyarmati Pál váltotta, továbbá 3–6 hónapra csatlakozott hozzájuk Polcz Iván (geofizikus), Bóna József, Góczán Ferenc (paleontológus specialisták) és Andó József (petrográfus). Uo. 843–844.

a térképező csapat terepen 25–35 főt tett ki, és hogy Kubából 5 geológus, 1-1 ásványkőzettan és paleontológus, valamint számos egyetemi hallgató kapcsolódott be a munkálatokba.³⁴ Az utólagos beszámoló az expedíció jó néhány tudományos hozadékáról is számot ad, az elkészült térkép és a tudományos publikációk mellett arról is, hogy a közben fölfedezett kagylók és kaktuszok közül több az itthon állami kitüntetésekkel jutalmazott magyar geológusokról kapta a nevét. (Hasonló mozzanatot Borhidi elbeszélése is megörökített.) Továbbá, hogy „Kuba természeti adottságai olyan egyedülálló lehetőséget biztosítottak a magyar szakembereknek, melyek révén azok aktív, élő környezetben vizsgálhatták és modellezhették Magyarország földtörténeti múltjának több üledékképződési időszakát.”³⁵ Abban az esetben tehát, ha élőlények fölfedezésén és elnevezésén keresztül sáfárkodhatunk a tudományos halhatatansággal, máris kevésbé tetszik áldozathozatalnak a kiküldetés.

JELENTÉSEK KUBÁBÓL, MÁSODIK FEJEZET: A RUTINSZERŰSÖDÉS SZAKASZA

Az ismerkedés együttérzésben és türelemben bővelkedő időszaka hamar lezárult. Miközben az akadémiák közös munkaterv-szerződését néhány évente megújították (egyre részletesebbek és konkrétabbak lettek), a kubaiak érkezése és a magyar tudósok kiutazása pedig szinte megszokottá vált, a viták és a problémák is egyre nagyobb teret nyertek az MTA Nemzetközi Kapcsolatok Főosztálya kubai levelezésében.

A magyar fél már 1966-ban megpróbálta elhárítani a kubai igények némelyikét. „Jimenez, a Kubai TA elnöke [...] annak az óhajának adott kifejezést, hogy a szocialista akadémiák lehetőségeikhez képest nem a szigorú viszonyokhoz ragaszkodva nyújtanak [sic] segítséget a kubai tudományos élet továbbfejlesztéséhez”, tájékoztatott a szocialista akadémiák 1966. decemberi havannai gyűléséről Nagy Lajos osztályvezető.³⁶ Habár a viszonyosság elvének félretételét kérte a KTA elnöke, arra a lehetőségre azért fölhívta a figyelmet, hogy Kubában, mint afféle tesztlaboratóriumban a baráti, egyben a trópusoktól távoli országok kutatói egyedülálló éghajlati körülmények között végezhetik kísérleteiket.

A plenáris ülés után az egyes delegációk, így a magyar is, külön tárgyaltak a kubaiakkal. (Kína és Albánia akadémiái, bár meghívták őket, nem vettek részt a gyűlésen.) A kubai fél először is kérte a műszersegély felemelését évi 300 000 forintra. Ezt „a magyar küldöttség megértéssel fogadta”, de jelezte, hogy csak hazai gyártmányú műszereket szállíthat. A kubaiak ezután szóvá tették, hogy a kiküldött magyar szakemberek túl rövid ideig maradnak, egy évnél tovább kell

³⁴ MTA Lt. III.40. 527. Zárójelentés a kubai földtani térképező expedíció tevékenységéről.

³⁵ Brezsnjanszky–Radócz 2017: 846.

³⁶ MTA Lt. III.40. 284. Jelentés a szocialista akadémiák havannai megbeszéléséről. Budapest, 1967. január 3. Nagy Lajos osztályvezető.

kint tartózkodniuk, hogy mindkét félnek gazdaságos legyen. Erre válaszul a magyar fél hangsúlyozta, hogy család nélkül a magyar szakemberek nem szívesen vállalkoznak egy évnél hosszabb kutatóútra. Az alkudozás a következő években kiküldendő akadémiai kutatók számával folytatódott: az MTA 12 embert ígért az 1966/67-es munkaterv végrehajtásához, mire a KTA 1968-ra 16-ot kért. Végül az MTA szóba hozta, hogy továbbra is összesen 30 hónapra fogad kubaiakat magyarországi továbbképzésre, mire a KTA elpanaszolta, hogy a menetjegy ára akadályozza a kubaiak Európába utazását. Az MTA megígérte, hogy három esetben megfontolja az útiköltség átvállalását. (Az akadémiai munkatervbe foglalt gyakorlat szerint a küldő akadémia állta kutatója útiköltségét.) Az európai fogadókvóták ki nem aknázásának problémája egyébként nem csak itt merült föl, hanem a harmadik világ országaival aláírt munkatervek tárgyalásain rendszeresen, különösen a kapcsolatok alakulásának első szakaszában. Az MTA nem tudott olyan képzést vagy programot nyújtani, amire ezek az országok igényt tartottak volna, az utóbbiaknak pedig ekkor még nem állt rendelkezésükre kellő számban olyan hazai szakember, akit az MTA intézetei bevonhattak volna a kutatásaikba, vagy képezhettek volna.

A magyar Akadémia tehát már az első években sem felelt minden igényre igennel, moszkvai iránymutatás, baráti ország és szolidaritás ide vagy oda. A hetvenes évek közepére, amikor a kubai kiküldetések lebonyolítása már-már rutinszerűvé vált, a „munkahelyszerű” problémák is főlhalmozódtak, miközben a kiküldöttök szerepe is módosult. Egy 1975-ös feljegyzés így összegezte ezt a szerepváltozást:

„Korábban a szakértő egy kutatási téma vezetőjeként dolgozott, fő feladata egy tudományos vagy technikai probléma megoldása volt, ma inkább tanácsadó szerepköre van: kutatási és szervezési tanácsokat várnak tőle, állandó konzultálási lehetőséget a kísérletek lefolytatásában, ill. a kísérleti munkák megszervezésében, valamint továbbképzési feladatokat kívánnak segítségével megoldani és csak harmadsorban várnak tőle önálló kutatómunkát.”³⁷

A fönti észrevétel valamelyest meglepő lehet, hiszen Kubában, ahogyan az a korábban ismertetett kiküldetésekből kiderülhetett, kezdettől elsősorban efféle menedzser típusú kutatókra tartottak igényt, olyanokra, akik expedíciót, képzést, intézetet indítottak, szerveztek. Ám ha sikerült is betölteniük ezt a komplex szerepkört, Kubában a kiutazók számos olyan gyakorlati problémával szembesültek, amelyekre az idézett feljegyzés tételesen kitért. Ilyen mindennapos gond volt például:

³⁷ MTA Lt. III.40. 527. Észrevételek és javaslatok a Magyar Tudományos Akadémia Kubába kiküldött szakértőinek munkájával és életfeltételeivel kapcsolatban. 1975. január 15. (Az aláírást nem sikerült megfejtenem.)

- Közlekedés: a kubai viszonyok közt nélkülözhetetlen szolgálati gépkocsi akut hiányára megoldást kell találni;
- Fizetés: emelni kell a napi díjat (különös tekintettel a kubai élelmiszer-ár-emelkedésre), és képesítés vagy fokozat szerint meghatározni az összegét; rendezni kell a járulékok (gyerektartásdíj, nyugdíj stb.) kérdését;
- Lakás: a munkatervekben biztosítani kell a minimális komfortfokot (melegvíz, légkondicionálás stb.);
- Átutalás: le kell rövidíteni a hazairányuló átutalások átfutási idejét 6–7 hónapról „emberileg érthető időre”.

A blokkon belüli versenyhelyzet is újra terítékre került.³⁸ A feljegyzés készítője több probléma esetében fölemlítette, hogy megoldásukban szem előtt kell tartani más szocialista delegációk eljárását, „a magyar kiküldöttek ne legyenek hátrányban velük szemben”.³⁹

A kubai tudományosság figyelme magyar viszonylatban a hetvenes évek végére az élelmiszerkémiá és a biológia problémáiról a fizika és a számítástechnika felé fordult, amit a kor tudományos érdeklődésének általános hangsúlyváltásai is indokolhattak. A változás tényét nemcsak az időnként apró változtatásokkal újraírt, belső használatú kapcsolattörténetek húzták alá,⁴⁰ hanem az 1979–1980. évi munkaterv alapján magyar akadémiai intézetekben fogadott kubai kutatók névsora is tanúsítja: 16-ból 8-at a Központi Fizikai Kutatóintézet (KFKI) fogadott. Ugyanerre az időszakra az MTA 11 főt tervezett kiküldeni kubai intézetekbe, a legnagyobb létszámmal (5 fő) a Számítástechnikai és Automatizálási Kutatóintézet (SZTAKI) képviseltette magát.⁴¹

³⁸ A Kubai Tudományos Akadémia fennállásának 10. évfordulójára készült összefoglaló anyag szerint az eltelt évtized során „a szocialista testvérintézményekből” összesen 1032 szakértő „segítette munkájukat, szinte valamennyi a devizamentes egyezmények keretében.” MTA Lt. III.40. 527. Tájékoztató, 4. szám. A tízéves Kubai Tudományos Akadémia. Belső használatra. Kapják: MTA kutatóintézeteinek igazgatói. 1972. március 7. Gonda Lajos főosztályvezető, MTA Nemzetközi Kapcsolatok Főosztálya.

³⁹ A feljegyzés szerzője a járműkérdésnél ismertet egy különösen sérelmes esetet: „Az elmúlt időszakban a nagy létszámú bolgár kolónia tagjai, minthogy konvertibilis pesóval rendezkednek [sic], rendszeresen felvásárolták a kubai-magyar tulajdonban lévő gépkocsikat, értékük többszöröséért. A TESCO-kiküldötteket nem érinti ez a folyamat, minthogy fizetésük egy részét konvertibilis valutában kapják.” A baráti konkurencia mellett a TESCO-kiküldöttek kedvezőbb anyagi helyzete is elő-előkerül a kubai levelezésben.

⁴⁰ MTA Lt. III.40. 527. Jegyzőkönyv a Kubai Tudományos Akadémia és a Magyar Tudományos Akadémia közötti tudományos együttműködésről. (Nyersfordítás). I. melléklet.

⁴¹ Az 1979–80-as MTA–KTA munkatervhez érkezett javaslat tanúsága szerint a SZTAKI tíz munkatársa járt már Kubában. Ugyancsak e javaslatból derül ki, a munkatársak min ügyködtek ez idő tájt a kubaiakkal, illetve Kubában: nyomtatott áramköri lapokat gyártó labort és vegyilabor-berendezést küldtek ki. Emellett kutatásokat folytattak ilyen és hasonló témákban: kiszámítógépes folyamatirányítási hardware és software kidolgozása, mezőgazdasági információs rendszer kidolgozása, ISDOS rendszer alkalmazása, interaktív tervezés, automatizált információs és mikroprocesszoros számítási rendszerek stb. MTA Lt. III.40. 527. Vámos Tibor igazgató levele Sándory Mihálynak (MTA Természettudományi I. Főosztály, osztályvezető). Budapest, 1978. augusztus 22.

A kubai–magyar akadémiai viszony történetének egy 1978-as összegzése kiemelte, hogy a két akadémia kapcsolatai „1969-70-ben szélesedtek ki, és azóta egyenletesen fejlődnek.”⁴² A már tárgyalt élelmiszerkémiái és térképezési munkálatok mellett az összegzés az alábbi területeken megvalósuló együttműködéseket emelte ki: aktuálgeológiai kutatások a KTA Oceanológiai Intézetében; a kubai flóra (benne a májmoohák rendszertani vizsgálata) és Kuba geobotanikájának kutatása; alkalmazott matematika, számítástechnika és automatizálás 1968-tól, amely „a legdinamikusabban fejlődő terület” lett később, köszönhetően elsősorban a SZTAKI és az IMACC⁴³ együttműködésének; szaktanácsadás a KTA analitikai-kémiai laboratóriumában. Mindeközben a műszerekben testet öltő segítségnyújtás sem halt el: az 1976–1980-as munkaterv alapján az MTA 3 millió forint értékű ajándék laboratóriumi felszerelést és műszert szállított a karibi sziget kikötőibe. Az 1978-as kapcsolattörténet a természettudományos sikerek taglalása után néhány mondat erejéig kitért a társadalomtudományos együttműködésre is, pontosabban annak hiányára: ezen a téren „mindez ideig kapcsolataink esetiek voltak”.

Az elégedettséget sugárzó kapcsolattörténetre az összegzésben csak ez, a társadalomtudományok hiánya vetett némi árnyékot, holott a kubai–magyar akadémiai duettbe még jócskán a Vajda-féle pionírok korszakán túl is be-becsúsztak fals hangok, amelyek például a szervezetlenség vagy a kölcsönös meg nem értés eseteiből következtek. „Az Egyetem anyagi ellátottsága és felszereltsége egészen rendkívüli”, írta az egyik ilyen eset szereplője, Teplán István, a kémiai tudományok kandidátusa, később (Borhidi Attilához hasonlóan) az MTA rendes tagja – no nem a Kubai Tudományos Akadémia Kémiai és Kísérleti Biológiai Intézetéről, ahol 1977. február 8. és 20. között járt, hanem a Rockefeller Universityről (New York), ahol az MTA és a National Academy of Sciences együttműködési szerződése egyik első haszonélvezőjeként az 1972-es évet töltötte.⁴⁴ Amerikai élményei után valóban meglepő fejlemény lehetett számára, amikor Havannába érve kiderült, hogy sem a KTA korábbi, sem az új elnöke, sem pedig a nemzetközi osztály igazgatója nem tudja fogadni (az utóbbi két tisztviselő éppen Moszkvában tartózkodott), ráadásul a meghívó intézet igazgatója is kicserélődött közben. Teplán és a jelentést vele együtt jegyző Holló János (1919–2012) vegyészmérnök, már ekkor is akadémikus, azért kereste föl a Kémiai és Kísérleti Biológiai Intézetet, hogy tanulmányozzák „eddiggi tevékenységét, és tegyünk javaslatot az intézet lehetőségeit és a kubai népgazdaság igényeit figyelembe vevő hosszútávú kutatási program összeállítására.” Ám „az időközben bekövetkezett személyi változások miatt munkánk nem realizálódott az eredeti elképzeléseknek megfelelően.”⁴⁵

⁴² MTA Lt. III.40. 527. A Magyar Tudományos Akadémia és a Kubai Tudományos Akadémia kapcsolatai. Budapest, 1978. szeptember 18. (Aláírás nélkül.)

⁴³ IMACC: a Kubai Tudományos Akadémia Matematikai, Kibernetikai és Számítástechnikai Intézete.

⁴⁴ Teplán 1974: 438.

⁴⁵ MTA Lt. III.40. 527. Jelentés. Budapest, 1975. február 25. Holló János, Teplán István.

Holló és Teplán a küldetési célnak megfelelően járt el: minden idejüket az intézetben töltötték, tanulmányozták a munkát, és úgy találták, hogy „a munkatársak közül igen sok, szakmailag jól képzett, lelkes szakember akad, akik számára nagy problémát okoz a szükséges szakirodalom csaknem teljes hiánya.” (A helyzet tehát a tíz évvel ezelőtti állapotokhoz képest mást mutat: a kubaiak már nemcsak lelkesek, de jól képzettek is.) Az elkészült javaslatot az intézet új vezetője elé tárták, amikor is kiderült, hogy korábban ő is kidolgozta a fejlesztési terveket. Erről azonban Teplánékat intézeti vizsgálódásuk hetei alatt senki sem tájékoztatta. „Rendkívül éles vita alakult ki”, főleg mivel a magyar tudósok saját tapasztalataik alapján kivitelezhetetlennek találták az intézetvezető terveit. „Azzal az érzéssel hagytuk félbe a vitát, hogy ezeknek a javaslatainknak vajmi kevés hatása lesz az intézet további munkájára.”

Teplánék az ügyet nem egyedi esetként találták, hanem az intézeti együttműködés jellemző és aggasztó tüneteként, pontosabban a szakemberek, a magyar humán erőforrás pocsékolásaként:

„Talán az intézet helyzetére leginkább jellemző epizód a következő: kezdettől fogva felmerült egy termogravimetriával foglalkozó magyar szakember iránti igény (amely a munkatervi javaslataikban is szerepel), annál is inkább, mert az intézet rendelkezik egy MOM derivatográffal. Elutazásunk előtt véletlenül találkoztunk Fodor Miklós kandidátussal (KFKI), aki több mint egy éve áll a kubai intézetek rendelkezésére, mint ezzel a területtel foglalkozó szakember. Az általunk meglátogatott intézet többször igénybe veszi szolgálatait (kocsit küld érte). Erről azonban egy szóval sem tettek említést.

Hasonlóak a tapasztalataink az eddig itt működött, igen jól képzett, hozzáértő, lelkes magyar szakemberek elvégzett munkájának hasznosítását illetően is.”⁴⁶

A kubaiak által megrendelt és kiszállított műszerek kapcsán egyébként el-elhangzottak hasonló vélemények korábban is.

Holló és Teplán jelentéséből hiányzik az a megértő attitűd, amit a kétoldalú kapcsolatok első éveiben született beszámolókat jellemzi. Ebből arra következtethetünk, hogy a tudomány nemzetközi vérkeringésébe nem csupán egy havannai

⁴⁶ MTA Lt. III.40. 527. Jelentés. Budapest, 1975. február 25. Holló János, Teplán István. Ilyen vélemények például: „[A] kikergetett szállítmányokról a legtöbb esetben nem kaptunk visszajelzést sem a magyar szállítótól, sem pedig partnerünktől a Kubai TA-tól. Gyakorlatilag a célba érkezett és hasznosított tételek ellenőrizhetetlenek, annál is inkább, mert tudomásunk szerint pl. a kémiai laboratórium számára küldött berendezést a mai napig helyiség-probléma miatt a kubai intézet még ki sem csomagolta.” MTA Lt. III.40. 527. Dömény János, az MTA Nemzetközi Kapcsolatok Főosztályának vezetője Elpidio Alvareznek, a Kubai Köztársaság nagykövetsége II. titkárának. 1979. augusztus 7. Vagy: „[A]z országban elég olyan készülék van, amelyet nem használnak fel, vagy ki. Talán egy eredményesebb koordinálással az Intézet számára megfelelő műszerparkról lehetne gondoskodni.” MTA Lt. III.40. 276. Zárójelentés Dr. Vajda Ödön okl. vegyészmérnök, a kémiai tudományos kandidátusa a Kubai Tudományos Akadémián 1965. IV. 27–1966. V. 18-ig végzett munkájáról. Havanna, 1966. május 14.

úttal bekapcsolódó, tapasztalt kutatók kritikáját nem csöndesítette le a szovjet tömböt elvileg átható szolidaritás. Szóvá tették úgy Havannában, mint otthon, ha szervezetlenség és amatőr hozzáállás akadályozta a munkájukat.⁴⁷

A TERMÉSZETTUDÓS TÖMBFÖLÖTTISÉGE: A JELENTÉSEK TANULSÁGAI

„[M]i a világszínvonal mögött állunk, és a külföldi, mind szocialista, mind kapitalista országban elért eredményekbe való betekintés új ötleteket ad, és nagyon fontos az, hogy tájékoztatást kapunk a tudományág jelenlegi helyzetéről és színvonaláról.”⁴⁸

Ha a fönti szakmai alapállást feltételezzük a harmadik világ országaiba, illetőleg Kubába kiküldött magyar akadémiai kutatókról is, akkor könnyen kikövetkeztethető, hogy minden kutatóút sikerrel járt, hiszen bepillantást engedett egy másik ország tudományos életébe, ilyen módon pedig ihletet adhatott a távolból érkezett kutatónak. Azonban, mint olvashattuk, ezekben az országokban még nem volt hazai értelemben vett tudományos élet, nem születtek eredmények, amelyekbe bepillantatható volna az érkező. Mit hozott és mit vitt hát magával egy magyar tudós a hatvanas és hetvenes években az úgynevezett fejlődő országokból?

Először is: pénzt.

„A kubai kiküldetéseknél tapasztalható az anyagi érdekltség és a segítségnyújtás összekapcsolódása. Akadémiai munkaterv alapján általában segítségnyújtás címén és céljából utaznak ki a kutatók, és e téren komoly eredményeket is értek el. Az MTA patronálja a kubai élelmiszerkémiai kutatásokat és nyújtott segítséget e kutatások megalapításához [...]. Politikai szempontból nagy jelentőségű a két akadémia közötti baráti kapcsolat, ugyanakkor azonban küldötteink anyagi dotálása többszöröse az itthoninak, ezért gyakran elsősorban a jó anyagi feltételek miatt vállalják kutatóink

⁴⁷ Az élesen kritikus hozzáállás természetesen nem csak a kubai viszonyokban fejeződött ki. Szemléletes példa Doleschall Sándornak, a műszaki tudományok kandidátusának jelentése a Szír Tudományos Heteken 1978 novemberében szerzett benyomásairól: „A műszaki tudományok szekció üléseinek színvonala inkább diákonképzőkori ülésekre emlékeztetett, mint tudományos konferenciára. [...A]z a véleményem alakult ki, hogy egy szír–magyar tudományos együttműködés a magyar résztvevő partnerre várhatóan nagy terhetek róna, a kölcsönös hasznosság biztosítása nélkül. [...]Feltűnő volt, hogy a Német Demokratikus Köztársaság képviselői milyen nagymértékben próbálnak kapcsolatot teremteni Szíriával.” MTA Lt. III.40. 531. Útjelentés. Budapest, 1978. november 28. Dr. Doleschall Sándor, MTA KFKI.

⁴⁸ MTA Lt. III.40. 531. Beszámoló kiküldetési politikánk kialakításáról és a kiküldetések hasznosságáról folytatott megbeszélésekről a kémiai tudományok területén. (A beszámolóról, amely az Akadémia VII. osztálya szaktitkárával, külügyi előadójával és a Központi Kémiai Kutatóintézet munkatársaival folytatott beszélgetés alapján készült, hiányzik az évszám. Mivel a befoglaló mappán 65/68 feliratot olvasható, feltehetőleg a beszámoló is ebben az időszakban keletkezett.)

a kiküldetést, ezzel szemben a vállalt kötelezettségeknek a legnagyobb megelégedésre tesznek eleget.”⁴⁹

Ez az anyagi támogatás, ami nemcsak a kiküldöttek fizetésében, hanem a „viszonosság nélkül” kiszállított műszerek és felszerelések tömegében is megnyilvánult, elegendő gyógyír volt-e arra, hogy a kutatók hónapokra, évekre elszakadtak otthonuktól, kiszakadtak a célszágénál színvonalasabb hazai kutatói környezetből? A jelentések elárulják, hogy a kiküldöttek bizony számoltak a munkájuk áldozatjelleget. De nem adták meg magukat teljesen ennek a felismerésnek, hanem igyekeztek tudományos hasznot (is) kovácsolni a helyzetükből. Azaz: a segítségnyújtás szovjet vezérlésű kötelezettségén túl saját kutatói pályájuk és anyaintézményük szempontjából haladásként értékelhető munkát (is) végezni. A természettudomány képviselői értelemszerűen több felfedeznivalót találtak az idegen éghajlatú és domborzatú, flórájú és faunájú környezetben, mint a bölcsészek vagy társadalomtudósok – igaz, a gazdaságfejlesztést célzó segítségnyújtási akciókban is elsősorban őket tudták mozgósítani (avagy terhelni).

Ami a kiküldött akadémiai kutatók helyi társadalomról alkotott képét illeti, az idézett beszámolókat tanúsították, hogy bár többnyire szakmai felkészültség nélküli közegbe kerültek (főleg eleinte), a közvetlen munkatársokról és általában a lakosságról, ha voltak is ilyenek, nem közöltek negatív tapasztalatokat, nem adták jelét gyarmati szemléletnek, civilizációs felsőbbrendűségnek sem. A kritikát elsősorban a tudományszervezés aktorainak, a „projektmenedzsereknek” tartogatták. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy, legalábbis ami Kubát illeti, a fogadó kulturális környezet nem tért el olyan mértékben a hazaitól, mint például a Közel-Keleten vagy Afrika legtöbb régiójában – tekintettel a keresztény hagyományokra, az európai nyelvre, a számottevő spanyol és észak-amerikai kulturális hatásra.

Végezetül: jelentéseik alapján tekinthetjük-e a kiküldötteket az antikolonizáció harcosainak, a szocializmusnak nevezett sajátos életmód és ideológia misszionáriusainak, netán a „vörös globalizáció”⁵⁰ eszközeinek?

Abból, ahogyan e tudósok munkájukról, helyzetükről, eredményeikről és nehézségeikről írtak, nem egykönnyen következtethetünk arra, hogy a kétpólusú világrendben hová tartoztak. (Vajda Ödön egyenesen bocsánatot kért „a szemínáriumi idézetért”, vagyis „a szoc. hazafiság és prolet. internacionalizmus” tankönyvi jelszavainak használatáért.) Ahogyan a természettudomány módszereit,

⁴⁹ MTA Lt. III.40. 531. Beszámoló kiküldetési politikánk kialakításáról és a kiküldetések hasznosságáról folytatott megbeszélésekről a kémiai tudományok területén.

⁵⁰ Az alternatív globalizáció a hidegháborús időszakot értelmező, újabb történeti koncepció, amelynek fő állítása, hogy a szovjet tömb a globalizáció egy sajátos, önállóan működő alternatíváját kínálta a kapitalista Nyugattól eredeztetett globalizációval szemben, elsősorban a globális Dél, a volt gyarmatok számára. Összefoglalása és a koncepció mögött rejlő (eleddig) inkoherens érvelés kritikája: Bódy 2023. (Ugyanő – de más szerzők is, például Oscar Sanchez-Sibony – nevezik az elgondolást „vörös globalizáció”-nak.) Kelet-Közép-Európára való alkalmazásának kritikája: Tomka 2023.

tételeit és problémáit sem lehetséges nemzethez, párthoz vagy pólushoz rendelni, úgy e kutatók tevékenységét is nehéz. (Bántóan leegyszerűsítve: a kétszer kettő eredménye ideológiától független.) Jelentős részük a nyugati világ laboratóriumait és konferenciatermeit éppúgy látogatta, mint a szocialista államokéit – oda utaztak, ahol „történt valami”, amit a tudományterületük szempontjából fontosnak ítélték. A baráti államok kutatóit minden további nélkül versenytársaknak tekintették, sőt inkább őket tekintették annak, mintsem az összehasonlíthatatlanul jobban felszerelt és dotált nyugati kutatóhelyek képviselőit. Jelentéseikben legfőljebb az Akadémia vagy a magyar tudomány érdekét hozták szóba, a szocialista államok tudományának feltételezett közös érdekeit nemigen. Talán főlőslegesnek tartották, hiszen nyilvánvalóan tudatában voltak, hogy kiküldetésük mögött mindenképp nagypolitikai érdek rejlik, akár egyetértenek vele, akár nem.

Ilyen módon viszont egy hazavitt közlekedési eszköz is szolgálhatott nemzeti érdeket, lett légyen az akár bicikli vagy géperejű jármű:

„Az intézet személyzeti felelőse a hasznosság címszó alatt megemlítette, hogy szerinte idesorolható az [kiküldetésből hazatérő – B.K.] egyének által behozott gépkocsi is, mert ezzel »a nemzeti vagyton növekedését« segítik elő, bár ő tudja, hogy ezt általában másként fogják fel.”⁵¹

FORRÁSOK

Magyar Tudományos Akadémia Levéltára (MTA Lt.)

III.40 Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya (NKO) iratai, 276, 283, 284, 520, 527, 531. doboz.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-A-83-b 3001-3070/19613001/1961. Minisztertanácsi előterjesztések és határozatok. A kubai gazdasági delegációval Moszkvában lefolytatott tárgyalásokról.

Borhidi Attila 1974: *Kubában térképeztünk*. Budapest.

Pataki Béla Pál (szerk.) 1974: *Tudományos tudósítónk jelentik*. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Apor Péter 2021: Magyarország és a harmadik világ kapcsolatai, 1948–1990. In: Horváth Sándor – Kecskés D. Gusztáv – Mitrovits Miklós (szerk.): *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. Budapest, 569–590.

⁵¹ MTA Lt. III.40. 531. Beszámoló kiküldetési politikánk kialakításáról és a kiküldetések hasznosságáról folytatott megbeszélésekről a kémiai tudományok területén.

- Bódy Zsombor 2020: *A magyar glóbusz kitágul. Magyar szakértelem a globalizáció folyamataiban az 1960–1980-as évtizedekben.* (HistGlob Working Paper 2.) Szeged, 3–27.
- Bódy Zsombor 2023: A „vörös globalizáció paradigma” kontúrjai. In: Tomka Béla: *Globalizáció Kelet-Közép-Európában a második világháború után. Narratívák és ellennarratívák.* Pécs, 131–138.
- Brezsnyánszky Károly – Radócz Gyula 2017: Az MTA földtani térképező expedíciója Kubában. *Magyar Tudomány* (178.) 7. 840–847.
- Erdey-Grúz Tibor 1970: Az MTA Elnökségének beszámolója az Akadémia 1970. évi közgyűlésén. *Magyar Tudomány* (77.) 3. 146–154.
- Fekete Gézáne (összeáll.) 1975: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–1973.* Budapest.
- Horváth Emőke 2018: A magyar–kubai diplomáciai kapcsolatok létrejöttének sajátos fordulatai, 1959–1961. *Aetas* (33.) 1. 50–68.
- Kalmár Melinda 2021: *Korporatív, szovjet, hibrid. Egy formáció metamorfózisa.* Budapest.
- László Szabolcs 2021: „Az új kalandozások kora”: A Kulturális Kapcsolatok Intézetének működése az 1960–70-es években. In: Lengvári István (szerk.): *Felsőoktatási intézményeink külkapcsolatai a 20. században.* Pécs, 63–85.
- Markó László – Burucs Kornélia – Balogh Margit – Hay Diána 2003: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002.* I. kötet. Budapest.
- Somlai Katalin 2016: Go West! A nyugati ösztöndíj-politika diskurzusai az 1960–1970-es évek Magyarországon. In: Bíró Csilla – Visy Beatrix (szerk.): *Hatalmi diskurzusok. A hatalom reprezentációi a tudományokban és a művészetekben.* Budapest, 251–260.
- T. Zs. I. [Tóth Zsiga István] 1991: Dr. Vajda Ödön. 1920–1991. *Élelmezési Ipar* (45.) 4. 121.
- Teplán István 1974: Egyéves tanulmányút az Egyesült Államokban. *Kémiai Közlemények* (41.) 3–4. 437–454.
- Tomka Béla 2023: *Globalizáció Kelet-Közép-Európában a második világháború után. Narratívák és ellennarratívák.* Pécs.
- Vámos Péter 2017: Baráti segítség és önerőre támaszkodás. Magyar geofizikus expedíció Kínában 1956–1962. *Történelmi Szemle* (59.) 1. 47–75.

Prantner Zoltán – Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar

A marxista Dél-Jemen egy szocialista ügynök leírása alapján

A 20. század második felében, mintegy 23 éven át állt fenn az Arab-félszigeten az arab világ egyetlen marxista–leninista állama, a Jemeni Népi Demokratikus Köztársaság (JNDK). Az országról azonban, aminek már önmagában a léte és sajátos működése is kuriózumnak számított, napjainkban keveset lehet tudni. Az észak-jemeni vezetés mindent megtett annak érdekében, hogy saját képére formálja a déli részt a két jemeni állam 1990-ben bekövetkezett egyesítése, valamint a mintegy két és fél hónapos 1994-es polgárháború után. Emiatt többnyire sematikus és szubjektív megállapítások maradtak fenn a köztudatban a szocialista államépítés kísérletéről, amelyek döntően a kudarckra összpontosítanak, megfedkezve közben a körülményekről és a kihívásokról.

Kétségtelen, hogy a szanaai vezetés részéről megfogalmazott és tudatosan táplált kritikáknak van alapja abban a tekintetben, hogy a JNDK világviszonylatban a korszak egyik legszegényebb állama volt,¹ s a szegénység különböző aspektusai a korabeli magyar külügyi források, valamint az arab állam területén rövidebb-hosszabb időt eltöltött magyar állampolgárok beszámolóiban/visszaemlékezéseiben is felbukkantak. Megkérdőjelezhetetlen tény az is, hogy a hátrányok leküzdésében a szocialista államok megpróbálták aktívan közreműködni, aminek a hátterében egyértelműen a sajátos szovjet geostratégiai érdekek érvényesítésének szándéka húzódott meg.² A hidegháborús korszak körülményei és sajátos dinamikája azonban nemcsak az állam orientációjára, hanem annak létére és működésére is komoly befolyást gyakorolt. Ebben a tekintélyes hitelek és segélyek mellett megkerülhetetlen szerepük volt a szocialista államok szakértőinek is, akik a helyszínen próbálták az állam- és gazdaságépítés folyamatát elősegíteni.

A JNDK-nak nyújtott szocialista támogatásba Magyarország gyakorlatilag már a dél-arábiai állam 1967-es függetlenné válását követően bekapcsolódott, ami az 1970-es évek folyamán jellegét, mértékét és intenzitását tekintve folyamatosan bővült. Ennek keretében magyar szakértőket is küldtek a JNDK-ba, ahol jelen tanulmány primer forrása két évet dolgozott a TESCO³ vízügyi szak-

¹ Az egy főre jutó GDP 1977-ben még mindig csak 320 dollár volt. Brehony 2011: 64.

² Földrajzi elhelyezkedése okán Dél-Jemen ideális hídfőállásnak tűnt Moszkva számára az Arab-félszigeten történő befolyásszerzésre, valamint az afrikai kontinensre történő behatoláshoz. Az ádeni kikötő használata emellett kiváló lehetőséget biztosított a Vörös-tenger bejáratát képező Báb el-Mandeb szoros ellenőrzésére, ezáltal pedig a Szezi-csatornán zajló hajóforgalom figyelemmel kísérésére is.

³ A TESCO Nemzetközi Műszaki Tudományos Együttműködési Irodát 1962-ben alapította meg a Külkereskedelmi Minisztérium. Fő profilja – ahogyan arra angol elnevezése (Technical and

értőjeként. Az ott töltött idő alatt módjában állt egészen közletről és alaposan megismerni a jemeni embereket, szokásokat és mindent, ami a sajtóból, rádióból, könyvekből kimaradt. Tapasztalatairól „Dunhill” fedőnéven jelentett a magyar állambiztonsági szerveknek, amely jelentések nemcsak a JNDK területén élő és dolgozó magyar közösség mindennapjaiba nyújtanak betekintést, hanem általuk részletekbe menően megismerhetjük a dél-jemeni körülményeknek a hivatalos nyilatkozatokkal gyakran szöges ellentétben álló, vagy legalábbis elhallgatott oldalait is.⁴

A MAGYAR-DÉL-JEMENI KAPCSOLATOK AZ 1980-AS ÉVEK ELEJÉN

Magyarország a Dél-jemeni Népköztársaságot nem sokkal annak 1967. november 30-án történt létrejöttét követően, december 2-án ismerte el önálló, független államnak. Nem sokkal később, december 18-án nagykövetségi szinten alakított ki diplomáciai kapcsolatot az arab állammal.⁵ Az elkövetkező években dinamikusan fejlődtek a kapcsolatok a két ország között. Jól mutatták ezt többek között az egyes szakminiszterek és más párt-, állami és gazdasági vezetők kölcsönös látogatásai, amelyeket rendszeresen bonyolítottak le a partnerállamban. Ebben a tekintetben a magyar fél részéről kiemelendő volt Losonczi Pálnak, az Elnöki Tanács elnökének 1970-es és 1975-ös látogatása,⁶ vagy Czinege Lajos honvédelmi miniszter és Szabó János, az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium államtitkárának dél-jemeni tárgyalásai 1979-ben. A dél-jemeniek részéről ugyanekkor Ali Násszer Mohamed Al-Hasszáni miniszterelnök 1973 februárjában, 1977 júliusában és 1978 januárjában járt Magyarországon, ahol megbeszéléseket folytatott a dél-jemeni állam kereskedelmi, belügyi, valamint oktatási minisztere, és a Rádió elnöke is.⁷

A magyar–dél-jemeni relációban a kereskedelemi szempontok rendkívül elhanyagolhatónak bizonyultak. Néhány kisgép – kis Diesel-motorok és szivattyúk – értékesítésétől eltekintve üzletet gyakorlatilag alig lehetett kötni, s a bilaterális kereskedelmi kapcsolatok bővítését pedig behatárolta a megfelelő

Scientific Cooperation) is utalt – a kormányközi tudományos és technikai együttműködés koordinálása volt. Szerteágazó feladatkörében kiemelt prioritással bírt a Magyarország és a fejlődő országok között létrejött műszaki-tudományos együttműködési megállapodások végrehajtása, aminek keretében mintegy 8500 magyar szakember foglalkoztatását szervezte meg és bonyolította le a szerződéses 57 állam valamelyikében az 1980-as évek végéig. Lásd N. N. 2023.

⁴ Dunhillre a tanulmányban a továbbiakban is csak a fedőnéven hivatkozunk.

⁵ A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 222/1967. sz. határozata, 1967. december 1. MNL-OL-XIX-J-1-j-70-111/004374/7/1967. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 227/1967. sz. határozata, 1967. december 20. MNL-OL-XIX-J-1-j-70-111/004374/8/1967.

⁶ Losonczi Pál 1970-ben csak átutazóban érintette Dél-Jement afrikai körútja alatt, amikor Dar es-Salaamból az Egyesült Arab Köztársaságba tartva egy másfél órás kitérő erejéig megszakította útját. Az 1975-ös látogatással kapcsolatban: Szabó 1975.

⁷ MNL-OL-XIX-J-1-j TÚK. 72. d. 70-181/001224/1/1980. Ismertető a Jemeni Népi Demokratikus Köztársaságról és a magyar–JNDK kapcsolatokról, 1980. június.

dél-jemeni exportcikkek hiánya. Dél-Jemen nem rendelkezett feltárt nyersanyagokkal, amelyek lehetővé tették volna az ország gazdasági és pénzügyi helyzetének kiegyensúlyozását. Ráadásul a devizahiány miatt állami tenderek nem kerültek kiírásra, a minisztériumok pedig elsősorban segélyszállításokat és kedvezményes kormányhiteleket⁸ vártak Magyarországtól, ami egyértelműen megmutatkozott az 1973. április 19-én aláírt államközi szerződésekben is.⁹

A két állam viszonyát emiatt inkább a politikai érdekek, semmint gazdasági szempontok határozták meg. Magyarországot – a többi szocialista országhoz hasonlóan – alapvetően a szovjet geostratégiai érdekek érvényesítését támogató, döntően ideológiai alapokon nyugvó szolidaritási politika folytatása jellemezte, amikor kialakította műszaki-tudományos együttműködését a dél-jemeni állammal. Így a kapcsolatokat szabályozó, az időközben bekövetkezett változások alapján két évenként megújított munkaprogram keretében Áden kérésére Magyarország jelentős számban vállalta szakértők térítésmentes kiküldését, illetve dél-jemeni ösztöndíjasok fogadását az 1980-as évek elején. Az 1977 áprilisában aláírt tájékoztatási egyezmény értelmében Budapest emellett a helyi tömegtájékoztatás támogatására vállalta dél-jemeni televíziós szakemberek magyarországi továbbképzését is. A két állam rádiója hivatalosan is együttműködési megállapodást írt alá egymással két évvel később, ami a szakemberek képzése mellett kiterjedt a technikai segítségnyújtásra is. Mindezen túl Magyarország – a dél-arábiai állam kritikus egészségügyi helyzetére tekintettel – rendszeresen fogadott pácienseket is gyógykezelésre a szintén 1977 áprilisában aláírt egészségügyi megállapodásnak megfelelően.¹⁰

A polgári jellegű együttműködés mellett kiemelt figyelmet élveztek a két ország katonai kapcsolatai is. Ezen a téren a dél-jemeni fegyveres szervekre – azaz a hadseregre, a belügyi szervekre és a népi milíciára – teljes körűen kiterjedő térítésmentes magyar támogatás értéke 300 millió dollár volt 1972–1980 között.¹¹

⁸ Dél-Jemen külföldi támogatásoknak való kiszolgáltatottságát jól érzékeltette, hogy az első öt-éves terv időszaka alatt (1974. április–1978. december) az összes állami befektetés mintegy 78%-át külföldi segélyekből vagy hitelekkel finanszírozták. Külön figyelemre méltó volt utóbbiak megoszlása: 61%-uk a szocialista országokból származott, 21%-uk érkezett arab országokból és pénzügyi alapoktól, 6%-át folyósították nemzetközi szervezetek és alapok, 12% pedig egyéb finanszírozási forrásokból (segélyekből és különböző szolidaritási megnyilvánulásokból) származott. Naumkin 2021: 10.

⁹ A megállapodás keretében Magyarország összesen 18 millió dollár kormányhitelt ajánlott fel a JNDK-nak az aláírást követő öt éves periódusban magyar termelő berendezések leszállítására, amelyből mintegy 12–13 millió került felhasználásra az 1980-as évek elejéig. Mindezek mellett több milliárd dollár értékben nyújtott segélyt fogyasztási cikkek (pl. élelmiszer- és textiláru, gyógyszerek, gépek és kisüzemek) formájában, valamint adott kormányajándékot (pl. orvosi eszközök és laboratóriumi berendezések, Ikarus autóbuszok) a magyar állam jemeni partnerének az 1960-as évek második felétől. Ali Násszer Mohamed magyarországi látogatásával kapcsolatos gazdasági kérdések, 1980. június 14. MNL-OL-XIX-J-1-j-70-131/002176/37/1980.

¹⁰ A MNK és a JNDK közötti kétoldalú kapcsolatok értékelése az 1979/80. június közötti időszakban, 1980. június 14. MNL-OL-XIX-J-1-j-70-14/004579/1980.

¹¹ A MNK és a JNDK által kötött megállapodások teljesítésének helyzete és javaslat a kapcsolatok távlati fejlesztésére, 1980. február 26. MNL-OL-XIX-J-1-j-70-11/001951/1980.

Ez a keretösszeg a harceszközök és katonai felszerelések (pl. különböző típusú és kaliberű fegyverek és lőszer, egyenruhák, ételmezési anyagok, alkatrészek) átadása mellett magában foglalta dél-jemeni sebesültek és betegek magyarországi kezelését, valamint katonáorvosok kiküldését a helyi kórházakba. Mindezeket túl a magyar fél írásban kötelezettséget vállalt arra vonatkozóan is, hogy közreműködik katonai objektumok építésében és katonai egészségügyi szakemberek képzésében.¹²

Az egyezményekben vállalt kötelezettségek következetes végrehajtásának legfőbb akadályainak azonban gyakran a dél-jemeni állami és társadalmi szervek ügyintézésben megmutató hiányosságok és elhibázott gyakorlatok bizonyultak, amelyek elengedhetlenné tették magyar szakértők kiküldését a helyszínre.¹³

A MAGYAR KOLÓNIA PARAMÉTEREI

A sokrétű hivatalos kapcsolatoknak és a folyamatosan bővülő kétoldalú együttműködésnek köszönhetően a JNDK területén tartózkodó magyar kolónia nagysága az 1970-es évek második felétől számottevően gyarapodott és az 1980-as évek elején már 67–124 fő között mozgott a magyar szakértők és családtagjaik száma a szabadságolások, valamint a váltások függvényében.¹⁴ Ezen a létszámon belül a vizsgált időszakban mindvégig a TESCO munkatársai – TESCO szakértők és TESCO-Víziterv¹⁵ – és családtagjaik képviselték a legnagyobb arányt 39–55 közötti összlétszámmal,¹⁶ aminek legfőbb oka a magyar–dél-jemeni tu-

¹² Ismertető a Jemeni Népi Demokratikus Köztársaságról és a magyar–JNDK kapcsolatokról, 1980. június. MNL-OL-XIX-J-1-j-70-181/001224/1/1980.

¹³ A Jemeni Népi Demokratikus Köztársaságról, illetve a dél-jemeni állammal kapcsolatos magyar vonatkozásokról lásd még: Ibrahim et al. 1978.

¹⁴ A magyar kolónia létszámában – igaz csak átmenetileg – a szabadságolások generáltak látványos változást, ami az év első felében tapasztalt csekély számú szakértőváltásokat követően a nyári időszakban vált látványossá. A képet tovább árnyalja, hogy a csökkenés a csoport egészére vetítve jelentkezett, ami a szakértők mellett magában foglalta azok házasstársait és gyermekeit is. Így például, ha az 1980. január végi állapotokat összevetjük az 1980. szeptemberi és az 1981. januári helyzettel, akkor joggal juthatunk arra a következtetésre, hogy a távozók túlnyomó része családost ember volt, a kolónia nagyságában bekövetkezett mintegy 30%-os visszaesés pedig a feleségek és gyermekek hiányából fakadt, akiknek a száma az év eleji összesen 48 főről az év közepére 32 főre csökkent. Mindezek alapján megállapítható, hogy a személyi változások a csoportdinamikát nem érintették érdemben és a magyar szakértők képesek voltak feladataikat továbbra is folyamatosan ellátni. A JNDK-beli magyar kolónia jegyzéke, 1980. január 31. MNL-OL-XIX-J-1-k-70-I-40/720/1980; Magyar kolónia, 1980. szeptember 14. MNL-OL-XIX-J-1-k-70-I-40/2398-1/1980; A JNDK-beli magyar kolónia jegyzéke, 1981. január 15. MNL-OL-XIX-J-1-k-70-98/1554/1981.

¹⁵ A TESCO és a Víziterv közös felügyelet alatt működtette 1975-től az Ádentől mintegy 350 kilométer távolságra elterülő 100 hektáros Vádi Meifá mezőgazdasági mintatelepet, ahol időszaktól függően 2–4 magyar kiküldött dolgozott állandó jelleggel. Erre vonatkozóan részletesebben lásd az Erdi Sándor Víziterv-mérnökkel készített riportot: Szokács 1983: 6–7.

¹⁶ A fent megadott keretlétszámot tovább vizsgálva megállapítható, hogy azon belül 14 és 21 között volt a tényleges munkavégzést folytató kiküldöttek száma, míg családtagjaik 24–34 fő

dományos-műszaki együttműködés, valamint a végrehajtását szabályozó, 1979. március 22-én aláírt két éves Munkaprogram határozta meg. Ennek értelmében a magyar külkereskedelmi vállalat elsősorban mezőgazdasági, egészségügyi és vízügyi területeken tevékenykedő szakértők térítésmentes kiküldésére, valamint 80 ösztöndíjas fogadására vállalt kötelezettséget.¹⁷

A második „népesebb” csoportot a Honvédelmi Minisztérium kiküldöttjei és a katonaeorvosok alkották a maguk 12–19 fő (12–18 kiküldött és egy feleség) közötti összlétszámával.¹⁸ A harmadik helyen a magyar külképviselői tagjai és családtagjaik álltak, akiknek a létszáma a vizsgált periódusban 5–13 (3–7 kiküldött és 2–6 feleség) fő között mozgott. Alig maradtak el ettől az Interag-Bépa házelemgyár szakértői, akiknek a száma 4–14 fő (2–5 kiküldött, 1–4 feleség, 1–5 gyerek) közé esett.¹⁹ Ezzel szemben alig egy fő tartózkodott a helyszínen a házastársával az ENSZ Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Szervezete (FAO) Fejlesztési Programjának keretében, valamint a leszállított Ikarus buszok garanciális karbantartását végző MOGÜRT szakértőhöz később csatlakoztak családtagjai (feleség és két gyerek).²⁰ Magyarország növekvő dél-jemeni szerepvállalását mutatta, hogy az államközi szerződésben vállalt baromfifarm létesítésére 1980 második felében utazott ki az Agrober-Agroinvest 13 munkatársa, valamint a tatai Hűtőtechnikai Ipari Szövetkezet szerelői egy zöldség- és gyümölcselhűtőház üzembe helyezésére.²¹

A kolónia összetételének elemzésekor meg kell jegyezni egyúttal azt is, hogy a kiküldöttek többsége hosszabb, nemegyszer több éves periódust töltött el a dél-jemeni állam területén.²² Néhányan ezzel szemben szakértői – pl. kőolajipari, belkereskedelmi, oktatási – és pártdelegációk tagjaiként csak rövidebb időtartamra, általában 1–2 hónapra keresték fel dél-jemeni partnereiket. Utóbbiak

között gyarapították a magyar kolóniát.

¹⁷ A megállapított keret azonban nem került maradéktalanul kihasználásra, mivel a dél-jemeni fél – lakás hiányában – nem tudta biztosítani a szakértők elhelyezését. Tájékoztató a magyar–dél-jemeni műszaki-tudományos együttműködési tevékenység alakulásáról, 1980. augusztus 5. MNL-OL-XIX-J-1-k-70-54/6684/1980.

¹⁸ Említésre méltó, hogy a vizsgált kategóriák közül egyedül HM orvosok között voltak női munkavállalók, akiknek a száma 3 főről 5-re nőtt a vizsgált periódus alatt. XIX-J-1-k Admin. 48. d. 70-98/1554/1981. A JNDK-beli magyar kolónia jegyzéke, 1981. január 15.

¹⁹ Az építésügy területén megvalósult magyar–dél-jemeni együttműködés egyik leglátványosabb megmutatója az ádeni Al-Manszúra városrész mellett magyar közreműködéssel 1979-ben felépített, évente 500 lakás kapacitású házelemgyár magyar szakértővel történt üzembe állítása, illetve a termelés beindítása volt. Az ott zajló munkafolyamat mellett az Interag-Bépa két további szakértője dolgozott Mukallában, ahol mintegy négy hónapot töltöttek el a dél-jemeni építőipar szükségleteit kiszolgáló helyi gipszüzem fejlesztésével. A MNK és a JNDK közötti kétoldalú kapcsolatok értékelése az 1979/80. június közötti időszakhoz, 1980. június 14. MNL-OL-XIX-J-1-j.70-14/004579/1980; Magyar kolónia, 1980. június 11. MNL-OL-XIX-J-1-k-70-0-I-40/2398/1980; A JNDK-beli magyar kolónia jegyzéke, 1981. január 15. MNL-OL-XIX-J-1-k-70-98/1554/1981.

²⁰ Magyar kolónia, 1980. szeptember 14. MNL-OL-XIX-J-1-k-70-0-I-40/2398-1/1980.

²¹ A JNDK-beli magyar kolónia jegyzéke, 1981. január 15. MNL-O-XIX-J-1-k-70-98/1554/1981.

²² A kiküldetés időtartama hivatalosan kettő év volt, amit azonban bizonyos munkakörök esetében gyakran meghosszabbítottak, ha arra a fogadó fél igényt tartott. Makkos 1980: 13.

elsősorban tárgyalások lebonyolítására, a helyi gyakorlatok tanulmányozására és a fejlesztésre irányuló javaslatok kidolgozására a JNDK illetékesei által igényelt kiemelt szakterületeken, míg mások egyéb speciális megbízatás – például Korniss Péter fotóművész képeket készített Ádenben egy album összeállításához – teljesítésére utaztak ki az arab országba.²³ Emellett – kissé meglepő módon – a Külügyminisztérium statisztikai kimutatásában feltüntetésre kerültek azok a személyek is, akik tulajdonképpen turistaként tartózkodtak az arab országban, ezáltal nem állt módjukban szorosabb kapcsolat kialakítása, fenntartása az ott élő magyar állampolgárokkal.²⁴

A magyar szakértők jelentős része különböző minisztériumokban végezte a munkáját.²⁵ A magyar külképviselet munkatársaihoz hasonlóan sem az ők, sem pedig a többi kiküldött személyi mozgását nem korlátozták semmilyen módon vagy mértékben a helyi hatóságok. A dél-jemeni állampolgárokkal azonban kizárólag csak munkaidő alatt tarthattak kapcsolatot, azt követően viszont szigorúan tilos volt. Ezzel szemben a többi külföldi ország állampolgáraival szinte megkötés nélkül érintkezettek a fővárosban, függetlenül azok származásától.²⁶ Ezt jelentősen megkönnyítette az a gyakorlat is, ami alapján a helyiek nem igazán tettek különbséget az idegenek között, akiket gyakran egy épülettömbben helyeztek el.

A más állampolgárokkal való kapcsolattartáshoz kétségtelenül hozzájárult az is, hogy a magyar kiküldöttek elhelyezése nem koncentráltan, hanem a dél-jemeni főváros különböző pontjain – a lakáshiány miatt gyakran szállodákban – történt. Ezt a széttagoltságot a magyar külképviselet próbálta lehetőségeihez

²³ Magyar kolónia, 1980. június 11. MNL-OL-XIX-J-1-k-70-I-40/2398/1980; Tájékoztató a magyar–dél-jemeni műszaki-tudományos együttműködési tevékenység alakulásáról, 1980. augusztus 5. MNL-OL-XIX-J-1-k-70-54/6684/1980.

²⁴ A Honvédelmi Minisztérium téli időszakokban regisztrált üdülõcsoportja (három házaspár) a maga hat fős létszámával kétségtelenül szerepet játszott abban, hogy a magyar kolónia létszáma minden év januárjában tetõzött. A JNDK-beli magyar kolónia jegyzéke, 1980. január 31. MNL-OL-XIX-J-1-k-70-I-40/720/1980; A JNDK-beli magyar kolónia jegyzéke, 1981. január 15. MNL-OL-XIX-J-1-k-70-98/1554/1981.

²⁵ 1980 júniusában például a JNDK-ban tartózkodó 44 magyar kiküldöttrõl 19 fõ volt szakértõ, akik közül két fõ a Televízióban, négy mérnök és két állatorvos a Mezőgazdasági Minisztériumban, három fõ az Építésügyi Minisztériumban, nyolc orvos pedig az Egészségügyi Minisztérium különbözõ kórházaiban dolgozott. A MNK és a JNDK közötti kétoldalú kapcsolatok értékelése az 1979/80. június közötti idõszakhoz, 1980. június 14. MNL-OL-XIX-J-1-j-70-14/004579/1980.

²⁶ A magyar ügynök alábbiakban részletesen ismertetett beszámolója a külföldiekkel való korlátlan kapcsolattartást azonban az egyik legfõbb vádként fogalmazza meg a magyar kolónia egyes tagjaival szemben. Leírása szerint ugyanis bizonyos személyek esetében „kiéleztetett jelentkezett az a magatartás, amit nálunk »külföldi imádat«-nak hívtak. Ez a külföldi imádat szinte kizárólag a nyugati országok állampolgáiraira összpontosult. Versengés alakult ki a különbözõ ismeretségekért, meghívásokért.” Habár az állításnak bizonyosan volt némi valóságalapja, ugyanakkor kijelenthetõ az is, hogy az összességében leegyszerûsítõ, általánosító és kimondottan rosszindulatú volt, ami egyszerre kívánt megfelelni a magyar állambiztonsági szervek elõzetes elvárásainak, valamint demonstrálni a jelentéstevõ lojalitását a magyarországi szocialista rendszer iránt. ÁBTLL 3.2.5. O-8-399. Tihama – Jemeni magyar kolónia operatív védelme. 15-OD-4918. Beszámoló, é. n. A „Tihama” elnevezést a BM-munkatársak adták a jemeni vonatkozású aktának.

mérten áthidalni és közös rendezvények, ünnepi megemlékezések, valamint pártgyűlések megtartásával erősíteni a csoportkohéziót. Ezek az inkább hivatalos jellegű programok azonban kevésbé keltették fel a magyar közösség tagjainak figyelmét, akik között nagyobb népszerűségnek örvendtek az olyan kikapcsolódási lehetőségek, mint a britek által épített szállodák és klubok látogatása, vagy éppen a külföldiek részére fenntartott strandok felkeresése. Ennek eredményeként

„kialakult egy olyan társaság, akik kizárólag a nyugatiak barátságát keresték, különböző előnyök reményében. A legkézenfekvőbb ismerkedési hely az angol követség klubja volt. Itt előszeretettel fogadták a magyarokat, először is, mivel az angol kolónia létszáma rendkívül megcsappant, másodsor, hogy egyetlen szocialista ország állampolgárai, akik látogatták a klubokat.”²⁷

Mindez komoly aggodalmakra adott okot a magyar elhárításon belül, különösen annak tükrében, hogy a harmadik országokban és a hazai bázison hírszerzésre hivatott BM III/I-11 Osztály a JNDK területén nem rendelkezett operatív erővel.²⁸ Azonnal megragadták tehát a kínálkozó lehetőséget, amikor lehetőség adódott a magyar kolónia egyik tagjának beszerzésére.

DUNHILL SZEMÉLYE ÉS BESZERVEZÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEI

Dunhill élete és szakmai pályafutása első pillantásra tipikusnak tekinthető a Kádár-rendszerben. A második világháború alatt született egy tisztviselő család második gyermekeként. Alap- és középfokú tanulmányait követően érdeklődése a mezőgazdaság felé fordult, a Keszthelyi Növénytermesztési Felsőfokú Technikumban szaktechnikusi oklevelet szerzett, majd pedig a munka mellett okleveles agrármérnöki végzettségre tett szert a Keszthelyi Agrártudományi Egyetemen.

Elméleti tudását folyamatosan alkalmazta a gyakorlatban is, aminek köszönhetően egyre fontosabb beosztások ellátására kapott megbízást. 1965-től mezőgazdasági kárszakértőként tevékenykedett, 1968–70 között tervező mérnökeként öntözési és locsolási tervek agronómiai témáit dolgozta ki, majd egy Fejér megyei mezőgazdasági vállalatnál dolgozott különféle vezetői munkakörben. Munkássága több alkalommal elismerésre került. Az impozáns szakmai előmenetel mellett úgy tűnt, hogy olyan politikailag is megbízható személy, aki teljesen azonosul a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) hivatalos irányvonalával és próbál maradéktalanul megfelelni az elvárásoknak.

A Belügyminisztérium külföldi elhárításra specializálódott III/I-2. Osztályának összefoglaló jellemzése alapján már jóval árnyaltabb képet kaphatunk az

²⁷ ÁBTLL 3.2.5. O-8-399. Tihama – Jemeni magyar kolónia operatív védelme. 15-OD-4918. Budapest, 1980. február 4.

²⁸ ÁBTLL 3.2.5. O-8-399. Tihama – Jemeni magyar kolónia operatív védelme. 15-OD-4918. Budapest, 1980. február 8.

ideális kádernek tűnő agrárszakértő személyiségprofiljáról. Mellette szólt, hogy politikailag tájékozott, világlátott ember volt káros szenvedélyek nélkül, aki megjelenésével és kulturált viselkedésével jó benyomást keltett. Anyagi helyzete rendezett volt, a Velencei-tónál még egy hétvégi háza is állt. Külföldön élő rokonsággal nem rendelkezett, rajongott viszont az első házasságából származó fiúgyermekéért. Mindezek alapján tökéletesnek tűnt a kiválasztása TESCO szakértőnek a dél-jemeni kiküldetésre, mivel szakértelme mellett esetében minimális volt a „disszidálás” kockázata.²⁹

Eleinte lényegtelen szempontnak tűnt, a későbbiek tekintetében azonban meghatározónak bizonyult nevezett családi állapota. Dunhill ugyanis második feleségével utazott ki a JNDK-ba, ahol a Magyarországon megbecsült szakorvosként dolgozó hölgy sehogy sem találta a helyét a szegényes helyi viszonyok közepe. A házastársak viszonya emiatt rövid idő alatt olyan visszafordíthatatlanul megromlott, hogy szabadságra való hazatérésük ideje alatt benyújtották a válási kérelmet, Dunhill pedig egyedül utazott vissza Dél-Jemenbe.³⁰

A házassági problémák mellett a jelek szerint Dunhill nem igazán tudott beilleszkedni a Dél-Jemenben élő és dolgozó magyar kolóniába sem. Ehelyett a szaúdi külképviselet munkatársaival fűzte szorosabbra kapcsolatát és mind gyakrabban vett részt az általuk szervezett hivatalos rendezvényeken és magánjellegű találkozókön.³¹ Habár egyértelmű bizonyítékok nem állnak ezzel kapcsolatban rendelkezésre, alapos indokkal feltételezhető, hogy a „barátság” elmélyítésének hátterében a szaúdi hírszerzés állt, ami potenciális információforrásnak vagy akár hálózati személynek³² próbálhatta beszervezni Dunhillt.³³ A szaúdi külképviselet, illetve a szaúdi diplomaták lakásának rendszeres látogatása azonban felkeltette a dél-jemeni Állambiztonsági Minisztérium figyelmét, ami ezt követően intenzív

²⁹ ÁBTL 3.2.5. O-8-399. Tihama – Jemeni magyar kolónia operatív védelme. 15-OD-4918. „Dunhill”-ről. Budapest, 1980. március 6.

³⁰ ÁBTL 3.2.5. O-8-399. Tihama – Jemeni magyar kolónia operatív védelme. 15-OD-4918. „Dunhill”-ről. Budapest, 1980. március 6.

³¹ Benczekovits Lajos nagykövet egy alkalommal szóban el is marasztalta Dunhillt, amiért engedély nélkül vett részt a Szaúd-Arábia nemzeti ünnepe alkalmából megrendezett fogadáson. Mivel azonban ennek hivatalosan nem maradt nyoma, Dunhill gyakorlatilag zavartalanul folytatta kapcsolattartását a szaúdi körökkel. ÁBTL 3.2.5. O-8-399. Tihama – Jemeni magyar kolónia operatív védelme. 15-OD-4918. Budapest, 1980. február 4.

³² Hálózati személy volt az az illető, aki titokban, fedéssel és fedőnévvel jelentést adott, vagy ilyen jellegű beszervezési nyilatkozatot írt alá, vagy ilyen tevékenységért előnyben részesült.

³³ A körülmények alapján Dunhill beszervezési kísérletére utal többek között, hogy munkahelyi főnöke által került a szaúdiak látókörébe. Az első találkozó alkalmával ő volt az egyedüli külföldi a hat szaúdi állampolgár mellett, akik között a követségi beosztottakon kívül – legalábbis Dunhill leírása alapján – megtalálható volt a szaúdi hírszerzés tisztje is. Ezt követően „derült ki”, hogy a magyar kiküldött „véletlenül” a szaúdi külképviselet két munkatársával is ugyanabban a házban lakik, akikkel ezt követően rendszeresen felkeresték egymást lakásukon, ahol gyakorta élvezték a helyi hölgyek társaságát. ÁBTL 3.2.5. O-8-399. Tihama – Jemeni magyar kolónia operatív védelme. 15-OD-4918. Budapest, 1980. február 4.

megfigyelés alá vette a teljes magyar kolóniát.³⁴ Tájékoztatásukat követően a Belügyminisztérium III/I. csoportfőnöksége 1980. február elején beszervezte Dunhillt, amikor ideiglenes szabadságának idejére hazautazott Magyarországra.³⁵

A jemeni kiküldésének lejártát követően összeállított terjedelmes jelentés azonban inkább csalódást keltőnek bizonyult a magyar állambiztonság számára. Az előzetes várakozásaira rációfólva ugyanis Dunhill beszámolója nem, vagy csak felszínes és értéktelen információt tartalmazott az olyan szenzitív, reménykeltő témakörök kapcsán, mint információ gyűjtése a külföldi állampolgárok körében, azok kapcsolatrendszerének felmérése, az együttműködésre hajlandó személyek beazonosítása, az ellenséges hírszerző szolgálatok tevékenységének detektálása és az azokba történő konspirált beépülés.³⁶ A „kolóniavédelemmel” kapcsolatban közölt információk kapcsán is egyértelműen megállapítható volt Dunhill törekvése ön maga kedvező színben való feltüntetésére, illetve a felelősség hártása és feltételezéseken alapuló, kicsinyes vádak megfogalmazása a magyar kolónia egyes tagjaival kapcsolatban. Az erre vonatkozó leírások kritikai vizsgálatát és cáfolatát a terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, ezért a továbbiakban kizárólag azokra a részekre kívánunk fókuszálni, amelyek kellő betekintést nyújtanak az arab állam körülményeibe és mindennapi kihívásaiba.

AZ ÁLLAMPÁRT, A HIVATALOS IDEOLÓGIA ÉS A MUSZLIM VALLÁS A MINDENNAPOKBAN

Dunhill kiküldetésének lejártát követően, nem sokkal 1981-ben történt hazatérése után vetette papírra terjedelmes kézzel írt beszámolóját. Utóbbi kapcsán – sokat sejtetően – mindjárt az elején leszögezi, hogy

„a Jemeni Népi Demokratikus Köztársaság – hétköznapian Dél-Jemen – bemutatását úgy tervezem, hogy csak arról írok, ami a sajtóból, rádióból, könyvekből

³⁴ ÁBTLL 3.2.5. O-8-399. Tihama – Jemeni magyar kolónia operatív védelme. 15-OD-4918. Információ megküldése. Budapest, 1980. január 10.

³⁵ Dunhill önként, hazaífas alapon ajánlotta fel együttműködését a magyar állambiztonság számára, miután a III/I-2. osztály ügyben eljáró munkatársa a bizalmas kapcsolatfelvétel alkalmával ismertette vele a jemeni partnerszervezettől kapott információkat, majd pedig az ellenséges hírszerző és elhárító szervekkel való – akár nem szándékolt – együttműködés következményeire hívta fel a figyelmet. ÁBTLL 3.2.5. O-8-399. Tihama – Jemeni magyar kolónia operatív védelme. 15-OD-4918. Dunhill-lel végrehajtott találkozóról. Budapest, 1980. február 8.

³⁶ Dunhill kudarcában szerepet játszhatott, hogy személye valószínűleg kompromittálódott a magyar kolónián belül. Erről ő maga is említést tett jelentésében, amikor arról írt, hogy: „Szabadságomról való visszaérkezésem több magyarnak meglepetés volt, az a hír terjedt el, hogy a magyar hatóságok nem engednek ki. Ezután több oldalról hallottam találgatásokat arra vonatkozólag, hogy »beépített« ember vagyok. Viselkedésemmel ezt igyekeztem cáfolni, de véleményem szerint tudtomon kívül valakinek vagy valakiknek zavartam a tevékenységét, így a klubtagok ... elég erős hadjáratot indítottak az eltávolításom ügyében.” ÁBTLL 3.2.5. O-8-399. Tihama – Jemeni magyar kolónia operatív védelme. 15-OD-4918. Beszámoló, é. n.

kimaradt. Két évig szakértőként dolgoztam Jemenben, így módomban állt egészen közlőrl megismerni a jemeni embereket, szokásokat és mindent, amit hivatalos közlemények nem tartalmaznak.”³⁷

Az olvasó a jelentés elején érdekes leírást kaphat a marxista–szocialista ideológia dél-jemeni változatáról, ami megfelelően árnyalja a külföld irányába hivatalosan kommunikált képet. Találóan szögezi le, hogy az 1978 októberében megalapított állampárt, a Jemeni Szocialista Párt³⁸ (JSZP) deklarált célkitűzése a szocializmus építése volt, amiről azonban „egészen más elképzeléseik vannak, mint Európában”. Az egyik markáns különbségként megemlíti, hogy „az állami és pártvezetők marxista ideológiájában jelentős szerepet kap az iszlám vallás is”, amit a maguk részéről teljesen természetesnek tartottak, a helyi társadalom részéről pedig kifejezett elvárásként fogalmazódott meg. Emiatt az iszlám érzelmeken alapuló politikai/vallási ellenzék potenciális létrejöttének elkerülésére a rendszer kényesen ügyelt a provokatív, vallásellenes megnyilvánulások elkerülésére. Ennek volt betudható egyben az az európai kommunisták számára elképzelhetetlen gyakorlat is, amikor „nagyobb vallási ünnepeken a televízió nyilvánossága előtt együtt imádkozik a kormány a néppel”.³⁹

Dunhill felvillanásszerű, ugyanakkor pontos képet ad arról is, hogy az arab államban gyakorlatilag egyszemélyi vezetés érvényesült 1980-ban, mivel az állam- és kormányfői tisztséget a JSZP pártfőtitkára, Ali Násszer Mohamed töltötte be egy személyben, aki a hadsereg támogatásával relatív nyugalmat biztosított az országban. Utóbbi egyfajta kimondatlan elismerésként is értelmezhető, különösen annak fényében, hogy maga Dunhill is szűkszavúan utal a párton belüli korábbi

³⁷ ÁBTL 3.2.5. O-8-399. Tihama – Jemeni magyar kolónia operatív védelme. 15-OD-4918. Beszámoló, é. n. A jelen tanulmányban szereplő további idézetek, amennyiben nem jelzem külön, mind ebből a beszámolóból származnak.

³⁸ A „jemeni munkásosztály élcsapata”-ként aposztrófált Jemeni Szocialista Párt létrejöttének előzményeiről, illetve az állampárt felépítéséről, működéséről és tagságáról/társadalmi támogatottságáról részletesebben: Ismael–Ismael 1986: 20–41.

³⁹ Az iszlám vallást az 1970-es alkotmány az állam hivatalos vallásának nyilvánította és lehetőséget biztosított a jelentősebb vallási személyiségeknek fontos politikai pozíciók betöltésére. Ennek ellenére az iszlám a többi arab államhoz képest jóval csekélyebb szerepet kapott a közéletben, ahol a hivatalos megnyilatkozásokban inkább a tudományos szocializmusra való hivatkozást részesítették előnyben. Emellett a központilag fizetett imámok feladatköre jóformán csak az iszlám örökségének ápolására korlátozódott a mecsetekben, a pénteki ima alkalmával pedig legfeljebb a Korán haladóbb és liberálisabb szellemiségű értelmezéseinek adhattak hangot. Eközben az iskolákban laikus tanárok oktatták a Koránt a normál tanterv alapján azokat a tanításokat kiemelve, amelyek – a szocialista doktrínával összhangban – alkalmasak voltak a társadalmi egyenlőség és az imperializmus elleni harc fontosságának hangsúlyozására. Az alkotmány mellett teljes vallásszabadságot biztosított a többi felekezet követői számára is, aminek a gyakorlását semmilyen szinten vagy módon nem akadályozták. Az iszlám vallás helyzetéről, a kormány valláspolitikájáról, valamint utóbbinak az ország politikai rendszerére és társadalmára gyakorolt hatásairól részletesebben lásd Cigar 1990: 185–203.

hatalmi harcokra,⁴⁰ amelyek során „több vezető garnitúra került fel és bukott el, hol békésen, hol véresen”. Ez a ciklikusság volt ugyanakkor a válasz arra az önkéntelenül felmerülő, kimondatlan kérdésre is, hogy Dél-Jemenben miért nem tudott személyi kultusz kialakulni, valamint miért nem volt képes kiteljesedni a párt-diktatúra, a helyi társadalom minden szegmensét ellenőrzése és irányítása alá vonva. Helyesnek bizonyult egyúttal Dunhill azon megállapítása is, hogy a hatalmi rivalizálás továbbra is jellemző volt a legfelsőbb dél-jemeni döntéshozatalra, így az aktuális nyugalmi állapotot csak pillanatnyi átmeneti időszaknak lehetett tekinteni.⁴¹

Rendkívül érdekes képet kaphatunk arról az ambivalens hozzáállásról is, amivel a helyi lakosság a hivatalos ideológiához viszonyult. Egyfelől ugyanis kedvezően fogadták azt, mivel Dunhill véleménye szerint „keveset vagy semmit sem kell dolgozni”. Másrészről viszont rossznak tartották, mivel „súlyos megélhetési gondokkal küszködnek”, amire nem nyújtott alternatívát. Ez utóbbi széles körben teret adott egyfajta nosztalgia kialakulásának is a letűnt gyarmati idők iránt, amikor a brit adminisztráció szerény, ugyanakkor kiegyensúlyozott életfeltételeket biztosított a helyi társadalomnak.⁴² Mindezek alapján úgy tűnik, hogy maga a szocialista ideológia lényege, annak mondanivalója egyáltalán nem került közel a hétköznapi emberekhez, annak szerepét és jelentőségét pragmatikus szempontok alapján, pusztán a mindennapi létfenntartás és érvényesülés alapján ítélték meg.⁴³

AZ OKTATÁS HELYZETE ÉS AZ ÉRTELMSÉG ÉRVÉNYESÜLÉSI LEHETŐSÉGEI

A dél-jemeni szervek mérvadó lépéseket tettek az oktatási rendszer fejlesztésére: kelet-német segítséggel létrehozták az ország óvodarendszerét, az iskolákban szovjet mintára épülő tanterveket vezettek be, nagy számban fogadtak vendégoktatókat a szocialista országokból, ahova ezzel egy időben több ezres nagyságrendben küldtek ösztöndíjasokat.⁴⁴ A vitathatatlan erőfeszítések ellenére ugyanakkor

⁴⁰ A frakciók közötti hatalmi harcot jól jellemezte, hogy ötször cserélődött le a legfelsőbb politikai vezetés része vagy egésze 1967–1986 között. Gart 1989: 35.

⁴¹ Dunhill megfogalmazása szerint: „a folyamatnak nincs vége, bár jelenleg az egyszemélyi vezetés a hadsereg támogatásával hozzávetőleges nyugalmat biztosít.” ÁBTL 3.2.5. O-8-399. Tihama – Jemeni magyar kolónia operatív védelme. 15-OD-4918. Beszámoló, é. n.

⁴² Dunhill megállapítása szerint a mindennapi megélhetési gondokkal szembesülve a helyiek „a megszépült múltat kívánják vissza, pontosabban az angolokat, amikor véleményük szerint jobban éltek. Az őket ért sérelmeket elfelejtették, jellemző példa, hogy amikor a moziban bemutatták az angolok kegyetlenkedéseit, a közönség élvezte, hangosan nevettek”.

⁴³ A JSZP alacsony tömegtámogatottságát a későbbiekben sem tudta érdemben növelni és még 1989-ben is csak mindössze 20 000 főt számlált a tagsága az akkor 2,3 millió lakosságú országban. Gart 1989: 36.

⁴⁴ Cigar 1985: 779–780.

a képzettség színvonala még mindig messze elmaradt a kívánatostól.⁴⁵ Kiválóan tetten érhető mindez Dunhill értékelésében is, aki rendkívül lesújtó véleményt fogalmazott meg az oktatás színvonalával kapcsolatban. Hangsúlyozza, hogy az oktatás terén tagadhatatlanul elért komoly előrelépés ellenére még mindig „sajnos a színvonal mélyen alatta marad a kívánatosnak”, és tapasztalatai szerint egy átlagos „jemeni technikusként összeadási problémái vannak és a helyesírással sincs tisztában”.⁴⁶

Habár az alapfokú oktatás elvileg minden iskoláskorú számára kötelező volt, még a fővárosban sem sikerült azt maradéktalanul megvalósítani.⁴⁷ Még ennél is lesújtóbb volt azonban a helyzet a közép- és a felsőfokú oktatás terén. Így például hiába nyitotta meg kapuit 1975-ben az Ádeni Egyetem, még évekkel később is „magasabb ismeretekkel csak a külföldön végzett szakemberek rendelkeznek”. Nekik azonban ritkán adódott a lehetőség tudásuk kihasználására hazatérésük után, mivel gyakran csak olyan területen tudtak elhelyezkedni, ami nem állt semmilyen kapcsolatban eredeti végzettségükkel.⁴⁸ Ez a központilag koordinált kedvezőtlen tendencia azután a rendelkezésre álló erőforrások pazarlása mellett azzal a következménnyel járt, hogy az egyes munkaköröket sokszor arra alkalmatlan emberek töltötték be. Utóbbi eredményeként alacsony maradt a termelékenység a kellő háttérismeretekkel és tapasztalatokkal nem rendelkező munkaerő miatt, miközben kiugróan magasnak bizonyult a munkaeszközök és -berendezések amortizációja. Emellett a diploma gyors elértéktelenedése – a csekély fizetésekkel és az alacsony megbecsültséggel párosulva – a kifogásolható munkamorál⁴⁹ kialakulása mellett ösztönzően hatott a kivándorlásra az Arab-félsziget kőolajtermelő

⁴⁵ Az ország 1967-es függetlenedése idején a lakosság alig 18%-a számított írástudónak. A kormány számos impozáns programot indított el, amelyek hatására mindössze 10 év leforgása alatt 350%-kal nőtt az oktatási intézmények, 400%-kal pedig a beiskolázott diákok száma. Mindezek ellenére még az 1970-es évek végén is kiugróan magas volt az analfabetizmus aránya a felnőtt lakosság körében. Molyneux 1981: 20; Stookey 1982: 88–89.

⁴⁶ ÁBTL 3.2.5. O-8-399. Tihama – Jemeni magyar kolónia operatív védelme. 15-OD-4918. Beszámoló, é. n.

⁴⁷ Az 1970-es években az általános iskolás korú gyerekek 78%-a, míg a középiskolás korosztályba tartozók mindössze 19%-a járt iskolába. A képet tovább árnyalja, ha az adatokat a nemek szerinti megoszlás szerint vizsgáljuk. Az alapján ugyanis a 7–12 év közötti fiúk 94%-a vett részt az oktatásban, míg a lányok esetében ez az arány mindössze 38% volt. Mindez a berögzült hagyományos értékek tovább élését mutatta, különösen a nagyobb városoktól távol eső, ritkábban lakott országrészekben. Halliday 1979: 8–9.

⁴⁸ Dunhill a teljesen irracionális helyi gyakorlat illusztrálására konkrét példaként hivatkozik egy jemeni geológus és egy meteorológus esetére, akik „szakmájuktól meglehetősen távol dolgoznak, olajkérdéssel nincsenek tisztában, ezzel a feladattal bízza meg őket a minisztérium”.

⁴⁹ Dunhill rendkívül lesújtó, ugyanakkor a korabeli állapotokat találatlan jellemző véleménye szerint: „kizárólag külföldi szakemberekre számítanak és ez természetes, hiszen fejlődő ország. Ez általános közemberei véleménynek mondható, még a munkások is ezen a véleményen vannak és nagyon örülnek, ha külföldi munkások végzik el a dolgukat. Az, hogy a szocialista és a fejlett tőkés országok segélyekkel és más módon segítik őket, természetes és nem is gondolnak arra, hogy egyszer ennek is vége lehet. A fizetésüket egy állandó állami támogatásnak veszik, amiért nem sokat kell tenni, de megélni sem tudnak belőle [...] jelenleg munkásosztályról, szocialista öntudatról nem is beszélhetünk, ideológiai zűrzavar hamis politikai képpel vegyül náluk.”

államaiba. Főleg a magasan kvalifikált, szakirányú végzettséggel rendelkezők távoztak, annak ellenére, hogy „kivitelezése eléggé problémás” és „tiltott határátlépésnél azonnal lőnek, vagy 7 év börtön a büntetés”.⁵⁰ Ez a folyamat végül oda vezetett, hogy „szinte minden családnak van gazdag olajországokban dolgozó tagja, akik rendszeres anyagi támogatásban részesítik őket”. A magasan képzett munkaerő elvesztése ugyanakkor paradox módon előnyöket is rejtett magában, mivel ezek a vendégmunkások bizonyos értelemben magát a dél-jemeni államot is életben tartották a gazdag olajországokban megkeresett jövedelmük egy részének rendszeres hazautalásával.⁵¹

A NŐK HELYZETE ÉS A CSALÁDPOLITIKA

Habár az 1970-es alkotmány egyértelműen rögzítette a nemek közötti egyenlőséget, ennek ellenére – különösen a vidéki területeken – több tekintetben tetten érhető volt a tradicionális szemlélet és családmodell továbbélése: „A nagycsalád elmélet élő dolog, a család legidősebb férfitagja a parancsoló. Egy ilyen közösség elérheti a 100-150 főt is, a földrajzi elhelyezkedés nem befolyásolja.” Ez a patriarchális szemlélet éreztette hatásait a nők megítélésében is, akiknek a szerepe kimerült a háztartás vezetésében és a gyerekek nevelésében. Ez a funkcionális megközelítés volt az oka annak is, hogy igyekeztek a lányokat mihamarabb kiházásítani, aminek azonban „előfeltétele a pénz. A nő vételára 100 Dinárra (kb. 300 US\$)⁵² van lecsökkentve, de sok más anyagi előírás van.” A megállapított

⁵⁰ Már az 1970-es évek közepén körülbelül 300 000 főre – szinte kizárólag életerős férfi – becsülték a külföldön dolgozó dél-jemeni munkavállalók számát akkor, amikor a hazai munkaerőpiacon összesen hozzávetőleg 400 000 fő dolgozott. A kialakult munkaerőhiány miatt a kormány 1974-ben hivatalosan is megtiltotta a kivándorlást a munkaerő további elvándorlásának megakadályozására, aminek betartatására a határőröknek tűzparancs volt érvényben, az elfogott gyanúsítottakat pedig akár hét év szabadságvesztésre is ítélhették. Az intézkedés és az 1975 márciusában bevezetett nyugdíjrendszer hatására csak lassan, és a központilag elvártnál jóval csekélyebb mértékben emelkedett a dél-jemeni dolgozók száma, aminek legfőbb okai a hagyományok, valamint a külföldön dolgozó rokonok állandó hazautalásai voltak, amelyek kiegyensúlyozott megélhetést biztosítottak a családtagok számára, ezáltal pedig feleslegessé tették számukra a munkavállalást. Emiatt következhetett be, hogy a térség egyik legnagyobb kibocsátó állama maga is kénytelen volt nagy számban külföldi szakértőket és több ezres nagyságrendben afrikai vendégmunkásokat foglalkoztatni. Halliday 1979: 7; Bidwell 1983: 311.

⁵¹ A kivándorlók mintegy 180 millió dollárt küldtek haza családtagjaiknak 1977-ben, ami akkor az ország legfőbb devizaforrásának számított. Összevetésként: a külföldön dolgozó munkavállalók pénztátalásai a bruttó nemzeti termék 30%-át tették ki, és a GDP 40%-ának feleltek meg akkor, amikor a dél-jemeni állam alig 15 millió dollár értékű exporttevékenységet folytatott és 177 millió dollárért importált árucikkeket. Halliday 1979: 7; Stookey 1982: 89.

⁵² 1980 májusában egy US dollár 32,6 forintnak felelt meg, azaz akkori árfolyamon egy jemeni mátká értéke 9 780 forint volt. Összevetésként: ez az összeg az említett időszakban például 122,25 kg rövid sertéskarajnak, 1481,81 kg lisztnek vagy 1811,11 kg fehérkenyérnek, 1222,5 liter világos sörnek, vagy 337 liter asztali bornak felelt meg. Emellett ugyanez az összeg majdnem a kétszerese volt egy 160 literes hűtőszekrény árának vagy éppen abból három női gyapjú télikabátot, esetleg hat férföltönyt lehetett venni.

vételáraknak és az egyéb anyagi jellegű előírásoknak azonban csak nagyon kevés fiatal férfi tudott eleget tenni, „így nagyon sok a nőtlen férfi, akiknek kilátása sincs a házasságra. Ez gyakorta nemi eltévelyedésre vezet.”

Ebben a vonatkozásban a modernizáció hatásai csak szórványosan és akkor is legfeljebb csak a fővárosban mutatkoztak meg olyan esetekben, mint például a test teljes felületét elfedő ruházat viselésének visszaszorulása a fiatalabb generáció körében:

„A nők legnagyobbbrészt séderben járnak, ez még Ádenre is jellemző. A fiatal korosztály, főleg, ha diák, nem szívesen visel a sédert, de helyette hosszúkabátot kell viselnie a legnagyobb melegben is. A séderviselés különben a nővé válás jelképe.”

A kétségtelenül előremutató kormányzati intézkedések⁵³ ellenére is folyamatosan alacsony maradt a nők aránya a munkaerőpiacon, magas állami tisztségeket pedig egyáltalán nem tölthettek be.⁵⁴ Emellett továbbra sem jelenhettek meg olyan helyeken, ami lehetőséget biztosított volna magánjellegű kapcsolat létrehozására vagy fenntartására kevésbé kontrollált körülmények között, a külföldiekkel fenntartott kapcsolatot pedig akár több éves szabadságvesztéssel⁵⁵ is szankcionálhatták:

⁵³ Az ádeni politikai vezetés több központilag elrendelt intézkedéssel próbálta megkönnyíteni a dél-jemeni anyák számára a gyermek- és munkavállalás feltételeinek összehangolását. Tény ugyanakkor az is, hogy mindössze 50 és 60 nap közötti fizetett szülési szabadságot kaphattak a gyermekáldást követően, miközben ugyanez a Szovjetunióban 16 hét, Csehszlovákiában pedig 26 hét volt. Molyneux 1981: 14.

⁵⁴ A nők származása és társadalmi helyzete egyértelműen összefüggésben állt az általuk betöltött munkakörrel. A tradicionális közösségekben, azon belül is különösen a magas státuszú családokban, gyakran a becsületükön esett szegényfoltnak tekintették a nők munkavállalását, amit igyekeztek megakadályozni. Az innen származó nők emiatt (is) többnyire magas társadalmi megbecsültségnek örvendő foglalkozást űztek, miután sikerült leküzdeniük a családjuk ellenállását. Velük ellentétben viszont az alacsonyabb társadalmi rétegek tagjai, akik a megélhetésük biztosítása miatt voltak kénytelenek saját keresethez jutni, főleg kétkezi munkát végeztek döntően az üzemek gyártósorai mellett. Emellett jelentős számban dolgoztak nők a fővárosban a különböző minisztériumok alacsonyabb beosztásaiban is közhivatalnokként vagy titkárnóként. Tény azonban az is, hogy a JNDK fennállásának ideje alatt nem volt egyetlen női tagja sem bármelyik kormánynak a berögződött előítéleteknek köszönhetően. Lackner 1985: 114–116; Brehony 2011: 72.

⁵⁵ A külföldiekkel való kapcsolattartást szigorúan szabályozta a kelet-német mintára megalkotott 1975-ös törvény, ami a hivatalos ügyek kivételével tiltotta az érintkezést a nem dél-jemeni állampolgárokkal. A „testvériség-ellenes”-nek is nevezett jogszabály elsősorban azon ellenséges arab államok – főleg Egyiptom, Irak és Szaúd-Arábia – ellen irányult, amelyek a gyanú szerint helyi kliens politikai csoportosulásokat hoztak létre, vagy legalábbis valószínűsítették az arra irányuló szándékot a részükről. Emellett ugyanúgy érintette az Ádenben akkreditált nyugati diplomatákat és a különböző külföldi segélyszervezeteket is, amelyekről feltételezték, hogy kémeket szerveznek be, vagy éppen ösztönzik a prostitúció terjedését az átlagpolgárok körében. Halliday 1979: 10; Kutschera 1982: 22.

„Szórakozóhelyeken, strandon jemeni nő nem jelenhet meg. Egyedül az esküvői táncos multság a kivétel, de ott egymással táncolnak. Arra a nőre börtön vár, aki külföldivel tart fenn kapcsolatot. A jemeniek – férfiak sem – nem tarthatnak fenn semmiféle kapcsolatot külföldivel, ez a közvetlen munkatársakra is vonatkozik munkaidő után.”

A tradíciók országos szinten determinálták a családtervezést is, amelyeken a kormányzati intézkedések csak csekély mértékben – és akkor is szinte kizárólag a nagyobb városokban – tudtak változtatni. Így habár a „többnejűség már nem engedélyezett, de a korábbi többnejű családok fennmaradtak. Válás engedélyezett, kivitelezése teljesen nőcentrikus alapon megy.”⁵⁶ Az egyoldalú válás tilalmának bevezetése sem vezetett a születésszám csökkenéséhez.⁵⁷ Ehhez társult, hogy „kevesen élnek a fogamzásgátlószerekkel, bár ingyenes” annak ellenére, hogy „abortuszt tiltott műtétként általában külföldi orvosok végzik komoly összegért”.⁵⁸ Találó mindezek okán Dunhill azon megállapítása, ami szerint „a szaporulat egészségtelenül nagy, a kormány intézkedéseinek nincs hatása”. Utóbbi a gyakorlatban azt jelentette, hogy amíg egyes anyák átlagosan „csak” 6–8 gyermeket neveltek fel a városokban, míg a világtól elzártabb vidéki részeken csak a lehetőségek és az anyák egészségi állapota szabott határt a születések számának. Így fordulhatott elő azután Dunhill-lal az a helyzet, hogy találkozott 18 gyermekes anyával.⁵⁹

Dunhill jelentésének kimondottan érdekes szegmense az a rész, ahol a jemeni–magyar vegyesházasságokról számol be tömören. Ismeretei szerint 1980-ban „körülbelül 10 magyar feleség él Ádenben jemeni férjjel. Életkörülményeik változóak, néhányan nagyon szegényen tengődnek, de van miniszterné is. A követség igyekszik összefogni őket egy-egy ünnep alkalmával, de őszinte véleményüknek nem adnak hangot.” Értékelése szerint a magyar feleségek helyzete a legkevésbé sem számított egyedinek vagy kivételesnek a többi szocialista országból elszármazott feleséghez képest. Sorai egyúttal azt sugallják, hogy ezek a hölgyek

⁵⁶ Dunhill leírása pontosításra szorul abban az értelemben, hogy a férj második feleséget is maga mellé vehetett a bíróság írásos engedélyével kizárólag abban az esetben, ha az első feleség bizonyítottan meddő volt, vagy gyógyíthatatlan betegségben szenvedett. Lackner 1985: 116.

⁵⁷ A szexualitás kérdése ugyanakkor továbbra is szenzitív területnek számított, amivel a jogalkotó nem tudott és nem is szándékozott foglalkozni a konzervatív/nacionalista ellenreakciók elkerülésével. Emiatt a nők továbbra sem számíthattak hatékony állami védelemre a nemi- vagy a családon belüli erőszakkal szemben, valamint az ország bizonyos elmaradottabb régióiban továbbra is alkalmazták a női nemiszervek megcsonkítását. Molyneux 1981:11–12.

⁵⁸ A jelentésben foglaltakhoz hozzá kell fűzni, hogy a fogamzásgátló szerek – igaz, csak korlátozottan – elérhetőek voltak azok számára, akiknek az egészségére veszélyt jelentett az állapotosság és a szülés. Ugyanekkor a terhességmegszakítás sem volt teljesen betiltva, igaz a beavatkozásra szintén csak rendkívül indokolt esetben, egészségügyi okokból lehetett engedélyt kapni. Molyneux 1981:18.

⁵⁹ A magyar szakértő beszámolója egybecseng azoknak a nemzetközi kutatásoknak az eredményeivel, amelyek átlagosan 7,2 és 8,1 közé becsülték az egy anyára jutó élve születések számát a városokban. Allman 1980: 292.

egyfajta kényszerhelyzetben éltek, mivel „kevés nőnek van alkalma visszatérni hazájába, egy volt magyar feleségről van csak tudomásom”.

AZ ÉLELMISZERELLÁTÁSSAL KAPCSOLATOS PROBLÉMÁK

A helyi lakosság többségének életszínvonalát és hangulatát elsősorban az alacsony fizetések miatt kialakult általános szegénység determinálta.⁶⁰ A közérzetükre viszont ugyanakkora, ha éppen nem nagyobb befolyással bírt az élelmiszerellátáshoz való hozzáférés korlátozottsága is. A magyar ügynök jelentésében találóan leszögezi, hogy habár az éhínség legfeljebb a távolabb eső, ritkábban lakott vidéki területeket sújtotta, ennek ellenére a nagyobb településeken is mindennaposnak számított az egyoldalú táplálkozás és az alultápláltság a bizonytalan élelmiszerellátás következményeként:

„Hetekig nincs burgonya, tojás és más népelelmezési cikk. A világ minden tájáról érkeznek áruk, de szervezetlenül. Ausztrál burgonya, spanyol tojás, később holland burgonya és kínai tojás. Ez jellemző az ellátásra. A sorban állás normális, bár állítólag most már jobb az ellátás, mint pl. öt évvel ezelőtt.”⁶¹

Utóbbi legfőbb oka a gyarmati időszakból örökölt fejletlen, archaikus mezőgazdasági rendszer, a termelőtevékenység ebből fakadó korlátozott kapacitása, valamint a probléma megoldására irányuló konstruktív és innovatív koncepciók hiánya volt. Emiatt Dunhill megállapítása szerint „a jemeni mezőgazdaság távolról

⁶⁰ Az 1968–1972 közötti időszak bér- és fizetéscsökkentései után rögzített díjazási skálákat vezettek be, ami a legtöbb fizetés esetében maximum 300%-ban maxímálta az eltérést. Ez az egyszerű gyári munkásokra vetítve azt jelentette, hogy a havi keresetük 25–75 jemeni dinár között ingadozott, ami akkori árfolyamon 72,5–217,50 dollárnak felelt meg. Mivel a városi nők az esetek többségében háztartásbeliek voltak, emiatt egy teljes családnak kellett megélnie ebből az összegből úgy, hogy az árak csak az 1970-es évek második felében 77%-kal emelkedtek. Jóval rosszabb volt a helyzet a szegényebb vidéki régiókban, ahol az agrárszektorban és a halászatban foglalkoztatott mintegy 180 000 munkavállaló egy főre jutó átlagos jövedelme az országos átlagbér felét sem érte el. Ezekben a régiókban emiatt a férfiak mellett gyakran a nőknek is munkát kellett vállalniuk a magasabb kereset reményével külföldre távozott férfiak pótlására és az otthon maradt család megélhetésének biztosítására, amelynek köszönhetően a mezőgazdasági munkások között a nők aránya akár 30%-ra is emelkedett az idénymunkák (pl. betakarítások) idején. Halliday 1979: 8; Stookey 1982: 87–88.

⁶¹ Dél-Jemen az elfogyasztott rizs, cukor és tea 100%-át, a búza 75%-át, a kukorica 50%-át, valamint a hús és zöldség 45%-át a világ minden részéről importálta, a behozataluk azonban nélkülözött bármilyen koordinációt. Ennek okán még a külföldiek részére fenntartott üzletekben is nemegyszer akár heteken át is hiánycikknek számítottak olyan alapvető népelelmezési cikkek, mint például a burgonya, a hal, a hús, a tojás vagy a mérsékeltégyövi gyümölcs. ÁBTL 3.2.5. O-8-399. Tihama – Jemeni magyar kolónia operatív védelme. 15-OD-4918. Kivonat az 1980. április 25-én adott jelentésből; Stookey 1982: 82.

sem tudja biztosítani a szükséges élelmiszereket és reális terveik sincsenek, hogy megoldják a problémát”.⁶²

A földrajzi adottságok és a politikai környezet balszerencsés összjátékaként a csapadékszegény vidékeken a korszerű öntözéses művelés megoldhatatlan kihívásnak bizonyult a szükséges vízmennyiség rapszodikus rendelkezése állása miatt.⁶³ Utóbbi egyszerre fakadt a lehulló vízmennyiség tárolásának megoldatlanságából, valamint az észak-jemeni állammal fenntartott feszült viszonyból:

„Az öntözés egy része kutakból történik, más része az észak-jemeni vízgyűjtő területről érkezik. A két ország között semmiféle előrelézési megállapodás nincs, így az évenként kétszer-háromszor lezúduló víz sok esetben katasztrófát okoz. A víz tárolására nem készültek fel, így a legnagyobb része a tengerben köt ki, kis hányadát tudják hasznosítani.”

Az öntözés megoldatlansága mellett további komoly problémát jelentett a mezőgazdasági tevékenység folytatására alkalmas területek rendezetlen tulajdonviszonya és átgondolatlan művelése, mivel a „nagyüzemi táblakialakítás a korszerűtlen öntözési mód miatt nem lehetséges”.⁶⁴ Ez azután természetszerűen vezetett a gépesítés heterogén mivoltához, aminek jeleként a „legkorszerűbb gépek mellett dolgozik a faeke”. Ehhez társult még a korszerűsítéssel kapcsolatos javaslatok konstans figyelmen kívül hagyása,⁶⁵ az egyes növény- és állatfajták termesztésére/tenyésztésére, illetve rögzített áron történő értékesítésére bevezetett állami monopóliumok,⁶⁶ valamint – minimális költségvonzata miatt – a külföldi segélyek kiemelt preferálása,⁶⁷ aminek a felhasználása azonban – az importtevé-

⁶² A mezőgazdasági termékek forgalmazásában visszatérő problémát jelentettek például a pazarló szállítási és tárolási gyakorlatok, valamint az állami szervezetek felkészületlensége a többlettermes kezelésére, ami emiatt sokszor a földeken rohad meg. Ismael–Ismael 1986: 97.

⁶³ A trópusi éghajlatú területen átlagosan 50 mm csapadék esett évente a meleg és párás tengerparti területeken, míg mintegy 400 mm a hegyvidékeken. Ennek okán az ország területének körülbelül 65%-a volt sivatag vagy puszta. Abdulsadiq 2021: 12.

⁶⁴ 1980-ban összesen 44 szövetkezeti gazdaság működött az országban a megművelhető földterületek 70%-án. Ezek a termelőszövetkezetek három, egymástól jól elkülöníthető kategóriára oszlottak az adott földterület felett élvezett állami tulajdonrész, illetve a megművelésére létrejött kollektív együttműködés szintje alapján. Mellettük további 35 állami gazdaság jött létre a földterületek 10%-án, míg a fennmaradó 20%-ot a paraszti magánbirtokok jelentették. Ismael–Ismael 1986: 86–87.

⁶⁵ Dunhill tapasztalatai szerint „az utóbbi évtizedben sok tanulmány készült a mezőgazdaság korszerűsítésével kapcsolatban – olasz, angol – a tanulmányok szinte felvágatlanul kerültek a kezembe, tényleges szerepük nincs”.

⁶⁶ A belső kereskedelem állami ellenőrzésének jegyében egy 1974-ben létrehozott árstabilizációs alap rögzítette például a búza, liszt, rizs, cukor, tejpor, ghí, étolaj és később a tea árát, ami alapján gyakorlatilag egyfajta fejadagolási rendszer működött a Népvédelmi Bizottságok ellenőrzése alatt. Bidwell 1983: 308; Brehony 2011: 66.

⁶⁷ A magyar ügynök szavait idézve: „A jelenlegi helyzet adminisztrálásában kimerül a mezőgazdasági irányítás szerepe, az egyetlen megoldást a külföldi segélyekben látják, ennek sem beruházási, sem szakember vonzata nincs, tehát a legolcsóbb.”

kenységhez hasonlóan – gyakran teljesen szervezetlenül történt.⁶⁸ Mindezek okán hiába képviselték a mezőgazdaságban dolgozók az ország teljes munkaerőbázisának kétharmadát, alig 20%-os volt a hozzájárulásuk GDP-hez.⁶⁹ Dunhill tapasztalatai alapján emiatt „komolyabb termelés – nem európai értelemben – csak a külföldi szakértők által irányított farmokon folyik”, ami azonban az igények töredékét sem tudta kielégíteni.⁷⁰

LAKHATÁSI- ÉS ÉLETKÖRÜLMÉNYEK

A JNDK-ban a lakáshelyzet még az élelmiszerellátásnál is kritikusabbnak számított, amelyen az 1972-es lakástörvény sem tudott érdemben javítani.⁷¹ A kiugróan magas bérleti díjak mellett a karbantartás hiánya miatt rohamosan romlott az ország 1967-es függetlenné válása előtt épült lakások műszaki állapota, a kevés, újonnan átadott ház pedig gyakorlatilag elérhetetlennek számított az átlagemberek számára, mivel „a néhány újonnan átadott ház javarészébe külföldiek költöztek. Egy-egy külföldi család hazaköltözését nagy lakásharc követi a jemeniek között, általában az új minisztériumi tisztségviselők kapják a kiürült lakásokat.” A lakossági igények kielégítésére az egyetlen megoldást a lakásépítések felgyorsítása jelenthette volna, a kivitelezési munkálatok azonban rendkívül lassúnak bizonyultak a perspektivikus elképzelések és a mérvadó külföldi hozzájárulások – pl. magyar házelemgyár létesítése – ellenére. Ennek egyik látványos következményeként „az úgynevezett ládavárosok az egész főváros területén megtalálhatóak, terjeszkedésük egyelőre megállíthatatlan”. Ez a helyi politikai vezetéssel szembeni korrupciós vádak megfogalmazása mellett az idegenellenességet is táplálta a társadalom perifériájára szorult helyi lakosok körében: „a külföldi szakértők sok lakást foglalnak el, ez ellenszenvet vált ki a lakásnélküliek nagy tömegénél.”

A szűkös elhelyezési lehetőségek mellett a viszonyok alacsony színvonalát jól jellemezte továbbá a közszolgáltatások megbízhatatlansága:

⁶⁸ Dunhill maga is megerősíti azokat a más forrásokban is felbukkant értesüléseket, amelyek szerint a dél-jemeniek gyakran használatba sem vették a segélyként leszállított modern felszereléseket: „Sok gépet láttam, melyeket két év alatt ki sem csomagoltak, így állóhelyzetben tönkrement a sós, párák levegőn.” Ugyanekkor az ország belső vidékein létesített gépkölcsonzó állomások a kiszabott feladataik alig 65–70%-át tudták teljesíteni a képzett személyzet, a szükséges felszerelések és a pótalkatrészek folyamatos hiánya miatt. Ismael–Ismael 1986: 97.

⁶⁹ Halliday 1979: 7.

⁷⁰ A baromfitenyésztés látványosan fejlődött a modern farmok építésének köszönhetően, a tojástermelés pedig rövid idő alatt több mint nyolcszorosára nőtt. A szarvasmarha tenyésztés azonban lassan fejlődött, a gabonatermelés a hazai igények kevesebb, mint felére volt elegendő, a hús-, tej-, és tojástermelés pedig a szükségletek mindössze 10–15%-át fedezte. Naumkin 2021: 5–6.

⁷¹ A törvény megszüntette a magánbérletet, amikor előírta, hogy a tulajdonosok kizárólag azt a lakóingatlan birtokolhatják, amiben életvitelszerűen tartózkodnak. Az egyéb lakásokat az állam kisajátította és alacsony díjjal bére adta. A kisajátítások kiterjedtek a külföldön tartózkodó munkavállalók magáningatlanjaira is, aminek nem várt következményeként jelentősen lecsökkent az általuk eszközölt hazautalások összege. Halliday 1979: 5; Brehony 2011: 66.

„A függetlenség előtt épült lakások műszaki állapota gyorsan romlik a megfelelő karbantartás hiányából. A víz és áramszolgáltatás megbízhatatlan. Az áramszolgáltatás terén radikális intézkedések történtek 1980 nyarán. Minden hivatalban és egyéb állami helyen – kivéve a kórházak – betiltották a légkondicionálók használatát, a vezetékeket egyszerűen levágták, ez a jelenlegi helyzet is.⁷² Ennek ellenére a hosszú, néha félnapos áramszünetek folytatódtak, ez még a diplomatanegyedet is sújtotta. Ilyen körülmények között komoly munkáról nem lehetett szó, áramszünet alatt gyakorlatilag szünetelt a munka.”

Amíg azonban a fővárosban az életfeltételek „csak” meglehetősen problémásnak számítottak, addig vidéken mindez már olyan kihívásnak bizonyult, hogy ott „életszínvonalról beszélni nem lehet, csak létfenntartásról”. Az országon belüli légiközlekedés Dakota gépekkel biztosították, míg az úthálózat – és az azon közlekedő Ikarus buszok – mindössze a nagyobb településeket érintette, míg a többi helységet gyakran még a terepjárók sem tudták megközelíteni. Ráadásul „az országon belüli utazás korlátozott, ellenőrző pontokon csak engedéllyel lehet átjutni, a jemenieket vámvizsgálatnak is alávetik”, ezáltal az ott élőkön kívül csak nagyon ritkán kereste fel kívülálló ezeket a területeket.

A modern világtól elszigetelődve ezekben a régiókban még a 20. század második felében is gyakorlatilag középkori állapotok uralkodtak, amelyeket elsősorban a hagyományok és az önfenntartás határoztak meg. Ennek következtében „egészségügyi ellátás gyakorlatilag vidéken nincs, kuruzslók küzdenek a szemmel verés ellen. Áram nincs, kultúráról beszélni sem lehet”,⁷³ gépjárművek helyett pedig öszvérrel és tevével közlekedtek, amelyeknek „nagy tisztelete és ára van, szinte a társadalmi rétegződést határozzák meg. Gyógyításukról vidéken szintén a kuruzslók gondokodnak.”

Eközben a helyi törzsek meglehetősen ellenségesen viselkedtek a lakóhelyükre tévedt idegenekkel szemben. Így a szovjet hidrológusok, talajfúrók és -szakértők, valamint agronómusok hiába végeztek a helyi adottságokhoz képest elismerésre méltó munkálatokat és építettek vízügyi műtárgyakat, valamint működtek közre állami gazdaságok létesítésében.⁷⁴ A kivitelezett beruházások – két-

⁷² A direktíva munkamorálra és produktivitásra gyakorolt következményeit jól sejteti, hogy a hőmérséklet nemegyszer 45–48 Celsius fok között ingadozott árnyékban, miközben a relatív páratartalom 90%-os volt. Makkos 1980: 13.

⁷³ Tény ugyanakkor, hogy az ország többi részén sem volt sokkal kedvezőbb a helyzet, ahol az 1980-as évek elején a becslések alapján mintegy 2 millió fős összlakosságra összesen 2952 kórházi ágy jutott. A rendelkezésre álló egészségügyi ellátás korlátozottsága, az orvosok csekély száma (átlagosan 1,1 doktor 10 000 főre vetítve), valamint a rendszeresen visszatérő betegségek és járványok (pl. vérhas vagy malária) miatt a várható élettartam még ekkor is 45 év volt a magas halálozási aránynak köszönhetően. A helyzet különösen kritikus volt a csecsemők körében, ahol az 1000 főre vetített nyers halálozási ráta értéke 152 volt országos szinten, regionális szintre vetítve pedig 398 két tartományban is, és 364 egy harmadikban. Allman 1980: 289; Lackner 1985: 141–144; Abdulsadiq 2021: 18–19.

⁷⁴ A dél-arábiai államban az 1980-as évek elejére szovjet segítséggel kilenc vízgyűjtő gát és mintegy 100 km hosszúságú öntözőcsatorna épült, valamint mintegy 70 000 hektár földterületet vontak

ségtelen jelentőségük és országos pozitív hozadékuk ellenére – egyes területeken még kilátástalanabbá tették a helyi közösségek amúgy is sanyarú megélhetését, „így az itt gazdálkodók ellenséget látnak a fehér mérnökökben”.⁷⁵

A KÜLFÖLDI SZAKÉRTŐK MEGÍTÉLÉSE A HELYIEK KÖRÉBEN

A külföldi államok közül vitathatatlanul a Szovjetunió nyújtotta a legszélesebb körű és legnagyobb horderejű segítséget a dél-jemeni állam számára, amelynek szakértői „szinte minden szakmában jelen vannak”.⁷⁶ Dunhill tapasztalatai szerint azonban – a magyar kolóniával ellentétben – „meglehetősen elzárkózottan élnek” és az idegenekkel való kapcsolattartást pedig szigorúan szabályozták. A „bűnös imperialista csábítás” veszélyének kiküszöbölésére

„külföldiek látogatását engedélyhez kötik náluk, az engedély megadását előzetes felvilágosító beszélgetéshez kötik, így gyakorlatilag nem járnak külföldiek társaságába. Bevásárlás, strandolás, mozilátogatás stb. csoportos formában történik. Dollárral vagy más konvertibilis valutával nem rendelkeznek, fizetésüket jemeni dinárban kapják.”

A szovjetekhez hasonló gyakorlatot követtek a keletnémet szakértők is, akik szintén szerteágazó tevékenységet folytattak a dél-jemeni állam területén, igaz jóval csekélyebb létszámban. Dunhill tudomása szerint „az NDK szakértők főleg a belügyi munkák megszervezésében vannak foglalkoztatva”.⁷⁷ Melléjük a többi szocialista állam csak elenyésző számú szakértővel képviseltette magát az országban: „Néhány cseh és bolgár szakértőről tudok, akik konkrét feladatokkal érkeztek. Román szakértőt csak egyet ismerek, a FAO-nál dolgozik, lengyel szakértővel

be a mezőgazdasági termelésbe. Naumkin 2021: 6.

⁷⁵ Dunhill személyesen is megtapasztalta ezt, amikor a „legelmaradottabb helyeken is előfordult, hogy műszereimet meglátva »ruszi« felkiáltással kőzapporral fogadtak”.

⁷⁶ A Szovjetunió mellett, hogy a dél-jemeni állam legfőbb külföldi hitelezőjének számított, az 1980-as évek elején egymaga több mint 1000 szakértőt foglalkoztatott legkevesebb 50 különböző gazdasági projekt megvalósításán és a kőolajkutatásban. Ehhez társultak még a katonai tanácsadók, hozzávetőleg ugyanekkora létszámmal. Kétségtelenül túlzásnak tekinthető az a Dunhill által felelgetett szóbeszéd, ami mintegy 60 000 főre becsülte a JNDK-ban élő szovjet szakértők számát. Cigar 1985: 778.

⁷⁷ Az NDK szakértők száma 37 fő volt az 1979/1980-as évben, akiknek mintegy fele mezőgazdasági területen működött. Személyes tanácsadójuk működött emellett az ipariügyi és a pénzügyminiszter, valamint a Kereskedelmi Ellenőrző Bizottság elnöke mellett. Ezen felül legalább 20 szakemberük dolgozott még az oktatás területén, valamint a Stasi külön tanácsadókat delegált a saját állományából a helyi belügyi szervek munkájának koordinálására és hatékonyságának növelésére. MNL-OL-XIX-J-1-j TÜK. 70. d. 70-5/003815/1979. A JNDK és a szocialista országok gazdasági, kereskedelmi, műszaki-tudományos stb. együttműködése, 1979. május 26. Az NDK dél-jemeni szerepvállalásáról részletesebben: Müller 2015.

nem találkoztam.”⁷⁸ A magyar ügynök ugyanakkor már csak szóbeszédeket hallott a kínai kiküldöttekről, akiket maga nem is látott, mivel „velük nincs mód találkozni, még az utcán sem láthatóak”.⁷⁹

A szovjet kiküldöttek távolságtartó magatartása kétségtelenül szerepet játszott abban, hogy a jemeni átlagemberek komoly fenntartásokkal viseltettek népes kolóniájuk tagjai iránt, amit nemegyszer nyíltan ki is mutattak.⁸⁰ Az egyszerű jemeniek a számukra ismeretlen fehér bőrű embereket idővel már megkülönböztetés nélkül „megkiabálják, hogy »ruszi«” és különféle módon diszkriminálták. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy ez az elutasítás jóval visszafogottabban vagy egyáltalán nem volt tapasztalható a többi szocialista állam kiküldöttének az esetében.⁸¹

Ez a fajta megkülönböztetés jól tetten érhető volt a munkahelyeken is, ahol „megkülönböztetett figyelemmel segítik a nyugati szakértőket” a szocialista országbeliekkel szemben annak ellenére, hogy az utóbbiak munkájának színvonalát és eredményeit még a jemeniek is elismeréssel méltatták.⁸² A helyi illetékesek számára emellett különösen vonzó volt a szocialista szakértők relatíve alacsony munkadíja, ami természetesen növelte a folyamatosan költségvetési problémákkal küzdő dél-jemeni adminisztráció igényét a szocialista szakértők tudásának és közreműködésének intenzívebb és szélesebb körű igénybe vételére, értelemszerűen a nyugati szakértők foglalkoztatásának rovására. Ez a helyzet, ha nyílt konfrontálódásra nem is, mindenestre nézet- és érdekelletétre gyakran adott okot a kül-

⁷⁸ A tartós kiküldetésen résztvevő szocialista – pl. román vagy csehszlovák – kiutazók többsége vagy geológusként dolgozott, vagy a helyi mezőgazdaság fejlesztésébe kapcsolódott be, míg a kubaiak baromfifarmok létesítése mellett főleg tanárokat, orvosokat és katonai tanácsadókat küldtek. Velük ellentétben a főleg turisztikai területen közreműködő bolgárok csak az általuk koordinált beruházások kivitelezésének idejére küldtek szakembert a JNDK-ba. MNL-OL-XIX-J-1-j TÜK. 70. d. 70-5/003815/1979. A JNDK és a szocialista országok gazdasági, kereskedelmi, műszaki-tudományos stb. együttműködése, 1979. május 26; Cigár 1985: 778.

⁷⁹ Peking dél-jemeni befolyása Szalim Rubai Ali elnök – és a kínai modell általa szorgalmazott követése – 1978 júniusáig volt meghatározó, utána viszont jelentősen visszaszorult, párhuzamosan a dél-jemeni–szovjet kapcsolatok szorosabbá válásával. A kínai közreműködés észrevehető csökkenése ellenére a kínai technikusok népszerűsége töretlenül bizonyult a helyi lakosság körében, nem utolsósorban a segítségükkel átadott mánuszúrai textilgyárnak köszönhetően, ami az ország legnagyobb üzemének számított. Emellett nekik volt köszönhető az Ádent Mukallával összekötő 315 mérföldes út elkészülte, de ezen túl bővítettek sógyárat, valamint felépítettek egy szerszám- és gépgyárat, illetve egy kórházat is a fővárosban, amit azután saját személyzettel működtettek. Halliday 1979: 16; Bidwell 1983: 293–294; Brehony 2011: 84.

⁸⁰ Dunhill visszaemlékezése szerint „jellemző a szovjet szakértők és azok családjának »nemszeretése«.”

⁸¹ Dunhill a szovjetek iránti negatív attitűd illusztrálására saját személyes tapasztalatára hivatkozik, ami szerint „üzletben akkor szolgálnak ki rendesen, ha közlöm, hogy magyar vagyok”.

⁸² Dunhill egyoldalú közlése alapján a magyar kiküldöttek szakmai színvonalát a jemeniek általában közepesnek vagy jónak ítélték. Mivel ez más független és objektív forrásból nem nyert megerősítést, ezért ezt – a magyarok szakértelmének és érdemének megkérdőjelezése nélkül – fenntartásokkal kell kezelni. Még ennél is nagyobb óvatossággal kell kezelni azonban Dunhill azon – inkább a politikai elvárásoknak, semmint a realitásoknak megfelelő – kijelentését, ami szerint a magyarok voltak a „legelismertebb szocialista országbeli szakértők” Dél-Jemenben.

földiek között, ami a magyarok esetében alapvetően úgy volt jellemezhető, hogy „összehasonlítva, körülbelül 1/3-át keresi egy magyar szakértő egy vele azonos munkakörben dolgozó nyugati szakértővel szemben. A nyugati szakértők ennek minden lehetséges alkalommal hangot is adnak.”

Tény ugyanakkor az is, hogy a szocialista államok minden erőfeszítésük ellenére sem tudtak teljességgel megfelelni a JNDK szerzteágazó igényeinek. Az ádeni vezetés „költséghatékony” hozzáállása ellenére emiatt

„a nyugati országokból fel-fel tűnik gyakorta szakértő vagy szakértő csoport. Állandó jelleggel az AGIP van jelen, a PHILIPS és egy angol útépítő mérnökség, akik az ÁDEN–Szanaa utat építik. A BP olajfinomítóból és annak kórházából 1979–80-ban távoztak az utolsó angol szakemberek, jelenleg csak egy angol ápolónőről van tudomásom. Az időlegesen megjelenő nyugati szakértők a vízgazdálkodásban, mezőgazdaságban és a halászatban dolgoznak. Ezenkívül nagy és vegyes állampolgársággal képviselteti magát az ENSZ és annak különböző szakmai csoportjai, a szakértők szerződéseit évenként újítják meg.”

A Föld többi részéről érkező munkavállalók között említésre méltóak voltak még a főleg egészségügyi területen tevékenykedő indiaiak, valamint a kubai tanárok a felsőoktatásban. Az arab országokból származó munkaerőt elsősorban a származási országukban bekövetkezett politikai krízis következményei miatt elmenekült személyek alkották: „így érkezett 1979 tavaszán nagy számú iraki menekült, de jelentős részük később más országokba telepedett át.” Legvégül Dunhill említést tesz Japánról is, ami döntően technikai termékek kereskedelmével foglalkozott.

Külön érdekesség a magyar ügynök leírásának azon része, amely a JNDK-ban működő diplomáciai képviselőkre utal. Jól érzékelteti ugyanis az arab állam nemzetközi elfogadottságát az, hogy „a fejlett tőkés országok közül az Egyesült Államoknak és a skandináv államoknak nincs képviselője. Az amerikai kontinensről csak Kubának van követsége.” A beszámoló megerősíti egyúttal azokat a korabeli híreket is, amelyek az ádeni vezetés és a különböző terrorszervezetek együttműködésével kapcsolatban merültek fel: „Tevékenyen működött a Polisario⁸³ és jelenleg is tevékeny a Palesztin Felszabadító Front⁸⁴ Jasszer Arafat vezette szárnya. Működésükben visszatetsző, hogy rendkívül gazdag külsőségek között dolgoznak a menekülttáborokban lakó, éhező népükért.”

* * *

⁸³ A Polisario Front többségében a nyugat-szaharai régió bennszülött saharai nomádjaiból álló politikai-katonai szervezet. Nacionalista felszabadító mozgalomként 1973 óta küzd a Saharai Arab Demokratikus Köztársaság létrehozása érdekében. A Marokkóval folytatott fegyveres küzdelem helyét 1991-től inkább erőszakmentes polgári akciók vették át.

⁸⁴ Pontosabban Palesztin Felszabadítási Szervezet. 1964-ben alakult meg az Izrael által megszállt palesztin területek felszabadításának céljával, melynek elérésére számos merényletet követett el izraeli és nyugati célpontok ellen.

Dunhill jelentései alapján megállapítható, hogy az 1967-ben függetlenné vált dél-jemeni állam rendkívül elmaradott gazdasági feltételekkel rendelkezett, amin tovább súlyosbított a rendelkezésre álló erőforrások korlátozottsága. Ezek a körülmények voltak alapvetően az okai azoknak a progresszív folyamatoknak, amelyek gyakorlatilag a társadalmi élet minden spektrumát lefedték. Az önálló gazdasági háttér megteremtése, az alapszolgáltatások országos elérhetőségének biztosítása, sőt nemegyszer magának az állam működésének a biztosítása azonban önerőből lehetetlen feladatnak bizonyult. Az arab állam emiatt tekintélyes külföldi segítségnyújtásra szorult, amit elsősorban a szocialista országok biztosítottak számára. A különböző támogatási formákban magyar szakértők is elismerésre méltó szerepet vállaltak.

A jelen írásban összegzett tapasztalatok ugyanakkor azt mutatják, hogy az ideológiai sorsközösség ellenére a kulturális/mentális különbségek és a berögzült helyi hagyományok tovább éltek. Ez a szűkös anyagi erőforrásokkal, a tapasztalat hiányával, az oktatás alacsony színvonalával, valamint az ellenséges regionális–nemzetközi környezettel párosulva erősen érezte hatásait az országban dolgozó külföldi állampolgárokkal, így a magyar szakértőkkel szemben is. A két kultúra találkozását megnehezítette, hogy a hatályos dél-jemeni törvények miatt gyakorlatilag szakadék alakult ki a helyi társadalom együttműködésre vagy akár csak párbeszédre hajlamos tagjai és az egyéb országból származó állampolgárok között, ami kizárólag a munka jellegű kapcsolatokban engedett csekély mozgásteret, míg a magánszférában történő, ellenőrizetlen érintkezést igyekezett szigorúan ellehetetleníteni. Ennek természetes következményeként az „otthonról hozott” leegyszerűsítő, nemegyszer diszkriminatív sztereotípiák nemcsak tovább éltek, hanem a felszínes és egyoldalú benyomások alapján még megerősítést is nyerhettek, ami több helyen is világosan tetten érhető Dunhill jelentéseinek hangnemében és az állításait alátámasztani hivatott példákban. Mindezek alapján megállapítható, hogy a globalizációs hatás, azaz a különböző vallások, kultúrák és ideológiák találkozása és egymásra hatása legfeljebb a Föld különböző országaiból és pontjairól származó kiküldöttek között merülhetett fel, akiket gyakran a helyi körülmények és a lakosság elzárkózása egyfajta sorsközösség felvállalására kényszerített.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL)

3.2.5. O-8-399. Tihama – Jemeni magyar kolónia operatív védelme. 15-OD-4918.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-J-1-j-70 Külügyminisztérium iratai. TÜK iratok. Jemen

XIX-J-1-k-70 Külügyminisztérium iratai. Általános iratok. Jemen.

- Makkos István 1980: Külföldről jöttem... A nővérekék férfiak. *Világ Ifjúsága* (34.) 9. 13.
- N. N. 2023: Az elmúlt 45 évben végzett tevékenységünk. In: *A Tesco Consulting története*. <http://tescoconsulting.hu/cegunkrol/hirek/tortenetunk2.html> – utolsó letöltés: 2024. november 24.
- Szokács László 1983: Vízügyi munkák a Jemeni Népi Demokratikus Köztársaságban. *Magyar Vizgazdálkodás* (23.) 3. 6–7.
- Ibrahim, Mussa – Kéri István – Hollósy Tiborné – Krajczár Imre – Nádas László 1978: Jemeni Népi Demokratikus Köztársaság. *Magyar Filmhíradó*, 1978. október. <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=22159> – utolsó letöltés: 2024. június 30.
- Szabó László 1975: Losonczy Pál látogatása Szomáliában és Jemenben. *Magyar Filmhíradó*, 1975. november. <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=21683> – utolsó letöltés: 2024. június 30.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abdulsadiq, Ahmed Ali 2021: Problems of Development Planning in the People's Democratic Republic of Yemen. In: Pridham, B. R. (ed.): *Economy, Society & Culture in Contemporary Yemen*. London, 12–21. <https://doi.org/10.4324/9781003165156-2>
- Allman, James 1980: The Demographic Transition in the Middle East and North Africa. *International Journal of Middle East Studies* (12.) 3. 277–301. <https://doi.org/10.1017/S0020743800026313>
- Bidwell, Robert 1983: *The Two Yemens*. Harlow – Boulder.
- Brehony, Noel 2011: *Yemen Divided. The Story of a Failed State in South Arabia*. London. <https://doi.org/10.5040/9780755608171>
- Cigar, Norman 1985: South Yemen and the USSR: Prospects for the Relationship. *The Middle East Journal* (39.) 4. 775–795.
- Cigar, Norman 1990: Islam and the State in South Yemen: The Uneasy Coexistence. *Middle Eastern Studies* (26.) 2. 185–203. <https://doi.org/10.1080/00263209008700814>
- Gart, Murray J. 1989: South Yemen New Thinking in a Marxist Land. *Times* January 9. 1989. 35–36.
- Halliday, Fred 1979: Yemen's Unfinished Revolution: Socialism in the South. *MERIP Reports* (81.) October, 1979. 3–20. <https://doi.org/10.2307/3011541>
- Ismael, Tareq Y. – Ismael, Jacqueline S. 1986: *The People's Democratic Republic of Yemen. Politics, Economics and Society*. London.
- Kutschera, Chris 1982: L'étoile rouge pâlit-elle à Aden? *Le Monde Diplomatique*, October 1982. 22–23.
- Lackner, Helen 1985: *P.D.R. Yemen. Outpost of Socialist Development in Arabia*. London.
- Molyneux, Maxine 1981: Socialist Societies Old and New: Progress Towards Women's Emancipation? *Feminist Review* (8.) Summer 1981. 1–34. <https://doi.org/10.1057/fr.1981.8>
- Müller, Miriam M. 2015: *A Spectre is Haunting Arabia. How the Germans Brought Their Communism to Yemen*. Bielefeld. <https://doi.org/10.14361/9783839432259-021>

- Naumkin, V. V. 2021: Evaluation of Socio-Economic Development in the People's Democratic Republic of Yemen. In: Pridham, B. R. (ed.): *Economy, Society & Culture in Contemporary Yemen*. London, 1–11. <https://doi.org/10.4324/9781003165156-1>
- Stookey, Robert W. 1982: *South Yemen. A Marxist Republic in Arabia*. Boulder.

Tokai Attila

Algériai diákok magyar szakközépiskolákban

Az 1960-as évek elején a kelet-európai szocialista államoknak a volt gyarmati országok felé nyitása következtében a fejlődő világból érkező migráció felerősödött.¹ A Kádár-rendszerben Magyarországon tanuló algériai diákok mindennapjainak tapasztalati világa ennek a folyamatnak az egyik, mindeztidáig nem kutatott területe. A magyar szakközépiskolákban tanuló, Algériából érkezett diákok története a releváns szakirodalom szűkössége miatt csak a korabeli napisajtó, illetve oral history interjúk alapján vizsgálható, amit kiegészítenek az MNL Országos Levéltárában található TESCO-iratok. A szóbeli forrásokat a rendelkezésre bocsátott ritka személyes fényképek színesítik.

A dolgozat fókuszában az a kérdés áll, hogy a diákok jelenléte milyen társadalmi mikrofolyamatokat indíthatott el. Milyen jellegű személyes kapcsolatok alakultak ki, illetve adódtak-e esetleges konfliktusok? Feltételezésem szerint a korszak vidéki Magyarországnak különböző városaiban szeparáltan élő diákok számos hasonló problémával szembesülhettek eltérő szocializációjuk, a hirtelen megtapasztalt szabadságérzés, illetve a helyi lakosság konzervativizmusból és irigységből fakadó ellenszenvé miatt.

A diákok Magyarországra érkezésében nagy szerepet játszottak az éppen zajló dekolonizációs folyamatok és a korszak világpolitikai változásai. 1962. szeptember 25-én kikiáltották az Algériai Demokratikus és Népi Köztársaságot, első miniszterelnöke Ben Bella lett, aki igyekezett behozni az ország lemaradását:² az ország 1965-től, majd különösen az 1973-as olajárrobbanástól a megnövekedett kőolaj- és földgázbevételek alapján erőteljes iparosításba kezdett, melynek középpontjában a szénhidrogén-termelés, illetve a nehézipar megteremtése állt. Ekkor az olajtermelő országok közepesen fejlett, iparosodó csoportjához tartozott.³ Az ország kivitelének 96%-a kőolaj és a földgáz volt, behozatalának 25%-át pedig élelmiszerek és elektronikai cikkek tették ki.⁴

Magyarország külpolitikája az 1960-es évek elejétől szovjet beleegyezéssel a korábbinál valamivel önállóbb lehetett, ennek egyik legfőbb jellemzője az új

¹ Apor 2017: 29.

² Várkonyi 1964: 146.

³ MNL OL M-KS 288-32. 19. ő. e. Algéria; Szentes 1967: 22–23.

⁴ Kemenes 1968: 6.

külgazdasági stratégia volt,⁵ amely során 1962-ben létrehozták a TESCO-t.⁶ Algériába már a felszabadító háború idején, 1962-ben cukorból, szappanból és takarókból álló segélyszállítmányt küldött Magyarország,⁷ a későbbiekben pedig a gépipari termékek eladására is kiváló felvevőpiacnak ígérkezett.⁸ Emellett a sajtó- és propagandakapcsolatok is kiszélesedtek, 1978-ban megállapodás született a két újságíró szövetség, illetve a rádiók és a televíziók között.⁹ Mindezek mellett Magyarország hitelnyújtásra, illetve oktatási kapcsolatok létrehozására is nyitottnak mutatkozott.¹⁰ A szakértőküldés és az ösztöndíjas-fogadás jogi háttérét az 1966-ban aláírt Műszaki-Tudományos Együttműködési (MTE) Megállapodás, illetve az 1967-es Munkaprogram képezte. Ennek keretében 1970 szeptemberében első ízben 47 algériai ösztöndíjas érkezett technikus tanulmányok céljából Békéscsabára és Pécsre, akiknek a lakhatását és tanulmányait a magyar állam fedezte. Az 1973-ban aláírt újabb MTE Megállapodás alapján jóval több városba és iskolába 97 ösztöndíjas jött volna, de közülük különböző okok miatt (betegség, családi problémák) heten hazautaztak, így végül 90-en kezdhették meg ténylegesen is tanulmányaikat 1974-ben.¹¹

1. táblázat

Az 1974-ben érkezett algériai diákok megoszlása az egyes szakközépiskolákban

<i>Szakközépiskola</i>	<i>Létszám</i>
Toldi Miklós Élelmiszeripari Szakközépiskola (Nagykőrös)	28 fő
Kállai Éva Erőssáramú Szakközépiskola (Jászberény)	17 fő
Tóth Kálmán Vízügyi Szakközépiskola (Baja)	19 fő
Pécsi múzeumi előkészítő tanfolyam	8 fő
Vegyipari Szakközépiskola (Debrecen)	9 fő
Cipőipari Szakközépiskola (Martfű)	9 fő
<i>Összesen</i>	<i>90 fő</i>

Forrás: MNL OL XXIX.G.21.a. 67. cs. Algéria, 1967–1975.

1977 februárjában algériai delegáció érkezett Budapestre, és kérte két vízügyi technikusképző iskola felépítését Algériában, egyenként 500 férőhellyel. Ugyanakkor több vállalat is Magyarországra küldte alkalmazottjait: a SONELEC elektromos cég 15 dolgozóját erőssáramú oktatásra, a SEH 15 főt vízügyi képzésre, a SONAREM-től pedig bányászati továbbképzésre érkeztek. Az 1977/78-as

⁵ Békés 2019: 294.

⁶ A TESCO (Technical and Scientific Cooperation Office) egy 1962-ben alapított magyar állami cég volt, amely a Külkereskedelmi Minisztérium közvetlen irányítása alatt állt és koordinálta a különböző szakértők kiküldését, illetve az ide érkező ösztöndíjasok képzését. Tarrósy–Morenth 2013: 80; Mark–Apor 2018: 876.

⁷ Nagy 2016: 89.

⁸ Bognár 1969: 4; Orosz 1978: 58–59.

⁹ MNL OL M-KS 288.f. 32. Magyar–algériai kapcsolatok, 1981. január 19.

¹⁰ Bognár 1968: 22–23.

¹¹ MNL OL XXIX.G.21.a 67. cs. Algéria, 1967–1975.

oktatási évre a TESCO a kiemelt jelentőségű élelmiszeripari és az építőipari ágazatban 20-20 főnek, a posztgraduális továbbképzésben pedig tíz főnek ajánlott fel szakközépiskolai ösztöndíjakat.¹²

2. táblázat

1974-ben az algériai ösztöndíjasoknak Magyarországon oktatott szakmák

<i>Szakmai képzés</i>	<i>Város</i>
vízügyi technikus	Baja, Győr, Békéscsaba
élelmiszeripari technikus	Nagykőrös
vegyipari technikus	Debrecen
erősáramú technikus	Jászberény
cipőipari technikus	Martfű
iparművészeti technikus	Pécs

Forrás: MNL OL XXIX.G.21.a. – 67. cs. Algéria, 1967–1975.

Algéria képzési igénye többszöröse volt a magyar fél költségvetési keretének, az 1980-as évek közepétől már nem fogadtak újabb ösztöndíjas csoportot.¹³ A továbbiakban a szakközépiskolákban tanuló algériai diákok mindennapjait mutatom be a korabeli napisajtó és az ezek alapján készített oral history interjúk alapján. Kutatásom során öt egykori diákkal, öt pedagógussal, illetve tizennégy olyan személlyel készítettem interjút, akik valamennyire kapcsolatban álltak az itt tanuló algériai diákokkal. Az interjúalanyok későbbi életükben különféle munkakörökben dolgoztak, és ma már nyugdíjasok Magyarországon vagy Algériában. Nagyjórészt különféle ismeretségi körökön keresztül jutottam el hozzájuk, illetve a közösségi média városi csoportjaiban felhívások közzétételével. Az interjúalanyok válogatásánál alapvető szempont volt, hogy lehetőleg különböző társadalmi helyzetű (diák, tanár, ismerős), és eltérő mentalitású alanyok szólaljanak meg olyan településekről, ahol az 1970-es és 1980-as években algériai diákok tanultak. A diákok életútja a társadalmi helyzetből eredő különbségeknek köszönhetően számos eltérést, de sok kérdésben hasonló vonásokat is tartalmaz. Főképp olyan témákat vizsgállok, mint a Magyarországról kialakult első benyomások, a nyelvtanulás tapasztalatai, illetve a szakma elsajátításának nehézségei, a különböző szabadidős tevékenységek, és a helyi mikrotársadalmakhoz való viszony.

MEGÉRKEZÉS ÉS BEILLESZKEDÉS

A diákok számára meghatározó volt az első találkozás a helyi kultúrával. Természetesen sokat számított, hogy ki melyik városba, illetve milyen szakmát tanulni érkezett, milyenek voltak az ezzel kapcsolatos attitűdjei, és ezek hogyan

¹² MNL OL XXIX.G.21.a 68. cs. Algéria, 1976–1990.

¹³ MNL OL XXIX.G.21.a 68. cs. Algéria, 1976–1990.

befolyásolták az itt töltött időszakot. Az első csoportban 1970 szeptemberében tizenkét fiatal érkezett Pécsre a Pollack Mihály Építőipari Technikumba.¹⁴ Újsághirdetés útján jelentkeztek; Magyarországon vagy Bulgáriában adódott ekkor lehetőségük szakmát tanulni.¹⁵ Magyar interjúalanyaim szerint valószínűleg az ottani befolyásos szülők gyerekei jöttek,¹⁶ de akár az is feltételezhető, hogy algériai vezetők gyermekei voltak, hiszen a márkás ruhák mellett sokszor elegáns parfümöket is használtak.¹⁷ Az egyik algériai diák is tapasztalta a kiválasztásban a protekció szerepét:

„90 százaléka protekcióval érkezett, az számított, hogy kinek dolgozott rokona az Ipari Minisztériumban. Akik megkapták az ösztöndíjat, nem voltak sem nagyon szegények, sem nagyon gazdagok. A leggazdagabbak inkább Franciaországba vagy az USA-ba mentek. Hogy melyik országba mehettünk tanulni, abba akkor semmi beleszólásunk nem volt.”¹⁸

A korabeli napilapok cikkei tartalmaznak ugyan utalásokat a diákok társadalmi hátterére, de évtizedes távlatból ezt már nehéz pontosítani, torzításokhoz vezethet, hogy a szocialista ideológia egyoldalú képet alkotott az ösztöndíjas diákokról. A Kádár-korszak sajtójában ugyanis alapvető szempontnak számított, hogy az államhatalom által tabunak tekintett kérdésekről ne essék szó.¹⁹ Elkülöníthető, hogy az algériaiak mit tartottak elmondhatónak, illetve a pártállami sajtó ebből mit emelt ki. A megszólalók nyilatkozataiban nem egy esetben történik utalás a család függetlenségi harcokban való érintettségére is.²⁰ Előfordulhatott, hogy az akkori sajtó úgy válogatta meg a megszólaltatott riportalanyokat, hogy a terhelt családi örökségből való kiemelkedést, illetve az arabbal szembeni „hátrányosabb” kabil származást hangsúlyozták.²¹ Gaceb Djaffar diák például a cikk szerint az Algírban található „Kaszba negyed” közvetlen szomszédságában töltötte gyermekkorát, amely a függetlenségi háború szimbolikus terének számított.²² Makloufi Smail pedig egy Tudja nevű kabil faluban nőtt fel, de a riport szerint „természetesen beszélt arabul és franciául is”.

A *Népszabadság* riportere a pécsi Zipernovszky Károly Gépipari Szakközépiskolában két gyökeresen eltérő családi hátterű diákot interjúolt meg. Benelhardt Nour-Eddine („Nunu”) a messzi Szaharából; Chaib Mohamed Takar („Tufik”)

¹⁴ *Dunántúli Napló* 1970. október 14. 7.

¹⁵ *Dunántúli Napló* 1971. november 10. 3.

¹⁶ Interjú Holló Istvánnal, 2024. augusztus 16.

¹⁷ Interjú Mojzes Mártával, 2024. augusztus 27.

¹⁸ Interjú Abdelkrim Bezzouh-val, 2024. augusztus 21.

¹⁹ Valuch 2020: 60.

²⁰ *Dunántúli Napló* 1970. október 14. 7.

²¹ *Dunántúli Napló* 1971. november 10. 3.

²² Ezt a városrészt a magyarok is jól ismerhették az *Algíri csata* (r.: Gillo Pontecorvo, 1966) című, nálunk is vetített filmből. A házak itt úgy épültek egymás mellé, hogy a partizánok pillanatok alatt átjuthattak egyik házból a másikba.

pedig a fővárosból érkezett. A riporternek mindketten azt nyilatkozták, hogy több országba is lehetett szakképzésre jelentkezni, például Hollandiába is, de ők mégis Magyarországot választották, mert „úgy hallották, hogy itt jobb a képzés”.²³ Szándékolt pártpropaganda lehet, hogy a cikk szerint a diákoknak legjobban az tetszik Magyarországon, hogy „békében élnek az emberek, nincsenek társadalmi különbségek, és a nők is dolgozhatnak.”²⁴ A zalaegerszegi Dimitrov Építőipari Szakközépiskolába 22 ösztöndíjas érkezett épületgépész és épületvilamosági technikusképzésre.²⁵ A Toldi Miklós Szakközépiskolában konzervipari képzésben résztvevő csoportban jelentős szociokulturális különbségek mutatkoztak, a legfiatalabb 18, a legidősebb 37 éves, egyesek az iskolapadból érkeztek, mások viszont már több évet dolgoztak a konzerviparban.²⁶ Életkort tekintve akadt homogénebb csoport is, ahol csak 18–23 év közöttiek voltak.²⁷ Jászberényben a Kállai Éva Erősáramú Szakközépiskolában pedig egyszerre három algériai osztály tanult.²⁸

Szolnokon 80-as években a Vízügyi Szakközépiskolában két osztályt képeztek vízügyi technikus szakmára. Interjúalanyom a minisztériumban dolgozó testvérétől hallott erről a lehetőségről. A hatvan kiválasztott fiú, egyszerre indult Algírból repülővel egyetlen kísérő felügyelete alatt. Ferihegyre három autóbusz érkezett, az egyik Győrbe, a másik Bajára, a harmadik pedig Szolnokra szállította a húsz fős diákcsoportokat. A szolnoki Vízügyi Szakközépiskolából Modla Erzsébet franciatanár és Urbanovszky István osztályfőnök érkezett eljűk.²⁹

„Amikor megérkeztünk, két napig a Tiszaligeti Campingben laktunk faházakban, innen mindenki IBUSZ-lakásokba költözött. Egy évig a Lakat utcában, majd öt hónapig a Kun Béla körút 10-ben, aztán két évig a Széchenyi lakótelepen a Bozsó Károly utca 20-as házban laktam; itt volt a legjobb. A vasútállomás felé, a Mátyás király úton egyedül laktam, de volt házinéni, aki nem engedte használni a konyhát, csak aludni és fürödni tudtam. Volt egy fekete-fehér tévém. Ha nem tetszett a lakás, csak szólni kellett és bemenni IBUSZ irodába. A TESCO-tól havi 2585 forint ösztöndíjat kaptunk. Egy buszbérlet akkor 100 forintba, egy üveg Kőbányai sör 10 forintba, egy kifli pedig 50 fillérbe került. Ruhát a Centrum Áruházban tudtunk vásárolni.”³⁰

Megérkezésük nem volt mindig zökkenőmentes:

„Zágrábban felszálltunk a Budapestre tartó járatra, órákig tartó repülés után, a le szállást követően váratlanul Moszkvában találtuk magunkat, mivel a köd miatt nem

²³ *Népszabadság* 1980. május 11. 17.

²⁴ *Népszabadság* 1980. május 11. 17.

²⁵ *Zalai Hírlap* 1980. január 9. 8.

²⁶ *Pest Megyei Hírlap* 1974. március 23. 8; Interjú Kiss Imrével, 2024. július 18.

²⁷ *Zalai Hírlap* 1984. december 14. 3; Interjú Abdelkrim Bezzouh-val, 2024. augusztus 21.

²⁸ Interjú Remili Alival, 2024. augusztus 23.

²⁹ *Szolnok Megyei Néplap* 1986. december 16. 5.

³⁰ Interjú Brahim Fellahhal, 2024. augusztus 23.

engedték a gépet Budapesten landolni. Nem törődött velünk senki, ott kellett éjszakáznunk a váróban, de végül másnap egy kisgép elhozott minket Budapestre. Az osztályfőnökünk busszal vitt tovább Zalaegerszegre, ahol azzal fogadtak minket, hogy „milyen picik, milyen fiatalok!” Azonnal be is költöztünk a Zala Megyei Állami Építőipari Vállalat (ZÁÉV) munkásszállójába, a számunkra fenntartott hatodik emeletre, háromágas szobákba”.³¹

A repülőútról ilyen emléket őriz az egyik második turnusbeli diák:

„Az utazás Algírból Genfbe, ezután Zürichből Malév-géppel Budapestig, onnan pedig Győrbe busszal történt. 1975-ben Győrben mi voltunk az első csoport. Közöttünk mindenki beszélt arabul, franciául, volt, aki tanult angolt, németet vagy olaszt. Én orosz nyelvet tanultam.”³²

A képzés legelején az Algériai Nagykövetségről váratlanul megjelent egy tisztviselő, aki minden diákot végigkérdezett, van-e valami panasza. Akinek nem tetszett a képzés, hazautazhatott.³³

Mivel még nem tudtak magyarul, volt olyan csoport, ahol az osztályfőnökük minden reggel kijött értük, hogy megtanulják az utat, és az első két hónapban mindenhová (posta, OTP, orvosi rendelő stb.) kísérgetni kellett őket. De egy idő után már külön IBUSZ-lakásokban laktak.³⁴ Problémáik főleg a koszt és a hideg miatt adódtak, de nem a sertéshúst, hanem a térszaételeket nem voltak hajlandók megenni.³⁵

A mínusz 16–18 fokos hideg miatt a pedagógusok feladata volt, hogy innen-onnan összegyűjtsék nekik a szükséges meleg ruházatot. Volt, aki hozott három sálát, az igazgató vitte is nekik: „Tessék, fiúk souvenir! Kössétek a nyakatokra!”³⁶

„December 6-án érkeztünk, amikor szokatlanul hideg volt. Nálunk nincsenek ilyen ruhák, nem is árulnak vastag kabátot és sapkát vagy sálakat. Kiskabát és zakó volt csak rajtunk. Hoztak nekünk ilyen nagy kabátokat, de ezeket nem is tudtuk viselni, mert nagyon nehéz volt; de megoldottuk, szereztünk magunknak meleg ruhákat.”³⁷

³¹ Interjú Abdelkrim Bezzouh-val, 2024. augusztus 21.

³² Interjú Boudjellouha Elhadival, 2024. augusztus 21.

³³ Interjú Brahim Fellahhal, 2024. augusztus 23.

³⁴ Az IBUSZ-lakásokban ketten laktak együtt, az osztályfőnök néha meglátogatta őket. A TESCO fizette ezeket magánlakásokat, a jobb lakásokat kb. 4-5000 forintos havi bérleti díjért, televízió, hűtőszekrény mindegyikben volt. Kétfétele jött a takarítónő, ekkor volt az ágyneműcsere. Főbérlet nem lakott itt, csak az algériai diákok. Interjú Abdelkrim Bezzouh-val, 2024. augusztus 21.

³⁵ A térszaételek közül a tarhonyát és a nokedlit nem tudták az első két-három hónapban megenni, mert nagyon más volt az íze, mint az Algériában megszokott tésztaételeknek; egy év múlva már mindenki megevett mindent. A disznóhúst vallási okokból utasították el, de akadt, aki megette azt is. Interjú Abdelkrim Bezzouh-val, 2024. augusztus 21.

³⁶ *Zalai Hírlap* 1980. január 24. 5.

³⁷ Interjú Abdelkrim Bezzouh-val, 2024. augusztus 21.

1. kép. Megérkeztek Békéscsabára az algériai diákok

Forrás: Beghdadi Badreddine tulajdona.

A TESCO biztosított 2000 forint havi ösztöndíjat,³⁸ az algériai állam olykor fizetett kiegészítő támogatást, a tehetősebbek pedig még otthonról is kaphattak némi zsebpénzt. A szállást és az ebédet is a TESCO finanszírozta, de járt színház-, busz-, uszoda- és mozibérlet is.

„Jött a lehetőség, a SANGAZ elküldött tanulni négy-öt évre. Kaptunk egy erősáramú végzettséget, majd kötelezően hét évet kellett a küldő cégnél dolgozni. Az ösztöndíjon felül kaptuk az otthoni fizetésünket is, amely egy bankban gyűlt. 1700–1800 forint volt a havi ösztöndíj, ami 1974-ben egész jó pénznek számított. Ha valaki nem szórta el az ösztöndíjat, a felét meg is tudta spórolni. Annak idején nem volt ilyen drágaság, egy kávézóban két-három forintból lehetett süteményt és kávé is fogyasztani. Főleg az ivás vitte a pénzt, mert ha valaki mindennap ivott, akkor nem volt elég az ösztöndíj.”³⁹

Jászberényben a háromszintes kollégium klubteremmel, orvosi rendelővel volt felszerelve.⁴⁰ „Nem sokáig laktunk ott, maximum néhány hónapot, aztán áthelyeztek az IBUSZ-lakásokba, ahol ketten voltunk egy lakásban. Be volt rendezve, de

³⁸ A 2000 forintos havi ösztöndíj ingyenes szállás és ebéd mellett sok plusz kiadást tett lehetővé, ezért is engedhették meg maguknak az algériai diákok, hogy akár mindennap étteremben ebédeljenek, sokat szórakozzanak és utazzanak. Egy a magyarországi vízügyben dolgozó kezdő diplomás bére akkoriban kb. 2200 forint volt. Interjú Gábrriel Ferencsel, 2024. április 15.

³⁹ Interjú Remili Alival, 2024. augusztus 23.

⁴⁰ *Szolnok Megyei Néplap* 1973. november 13. 1.

nem emlékszem, hogy például tévé lett volna. Volt, ahol lakott főbérelő, volt, ahol nem. Mindig a tulajdonos intézte a takarítást és az ágyneműcserét.”⁴¹

A vallás és hitgyakorlás kérdése nem jelentett nehézséget, mert ezek nem töltöttek be ittlétük alatt komolyabb szerepet, elmondásuk szerint náluk sem mindenki vallásos.⁴² Balogh Zoltán osztályfőnök szerint eleinte sokat szomorkodtak, különösen a karácsonyi ünnepek alatt volt erős honvágyuk, ezt enyhítendő például a ZÁÉV munkásszállón szerveztek esti programokat, és az iskola azt is lehetővé tette, hogy focizhassanak az udvaron. Több diák magyar családoknál tölthette a karácsonyt és a szilvesztert. Az osztályfőnök elismerően nyilatkozott róluk: „Más emberek, mint mi. Sokkal szolidárisabbak egymással, nyitottabbak, ragaszkodóbbak. Nagyon megszerettük őket.”⁴³ Az egyik diák így emlékszik vissza a karácsonyi időszakra:

„Volt egy barátnőm, aki megkérdezte, hogy el tudok-e menni a családjához karácsonyra. Tudtuk, hogy ez egy keresztény ünnep, de Algériában senki sem ünnepelte. Elmentem, nagyon jól éreztem magam, pedig akkor még alig tudtam magyarul egy-két szót. Kedvesen fogadtak, valami kis ajándékot is kaptam. Minden szilvesztert 1980-ban, 1981-ben és 1982-ben is vele töltöttem kettesben, foglaltam egy asztalt az egyik étteremben.”⁴⁴

NYELVTANULÁS, SZAKMAI OKTATÁS

A képzés elején hathónapos nyelvtanfolyamon sajátították el a nyelvet, melynek tanítását a TESCO francia szakos tolmácsstanára végezte.⁴⁵ A napi nyolcórás kurzus sok esetben még a nyári szünetben is folytatódott.⁴⁶

„A vizsga írásbeli és szóbeli részből állt, jöttek tanárok más iskolákból is, mert kíváncsiak voltak, hogy mennyire tanultunk meg magyarul. Az igazgató ismerte, hogy melyik diák mennyire tud magyarul, és aszerint tette fel a kérdéseket. Összevissza kérdeztek mindent, a szakmai nyelvet is nézték, hogy ismerünk-e alapszavakat. Ketten megbuktak a 22-ből, ők hazamentek az első év végén.”⁴⁷

Nagy Viktória, a Ságvári Endre Gimnázium francia szakos tanárnője szerint körülbelül 600–700 szót már egy hónapos itt tartózkodás után megértettek,

⁴¹ Interjú Remili Alival, 2024. augusztus 23.

⁴² *Zalai Hírlap* 1984. december 14. 3.

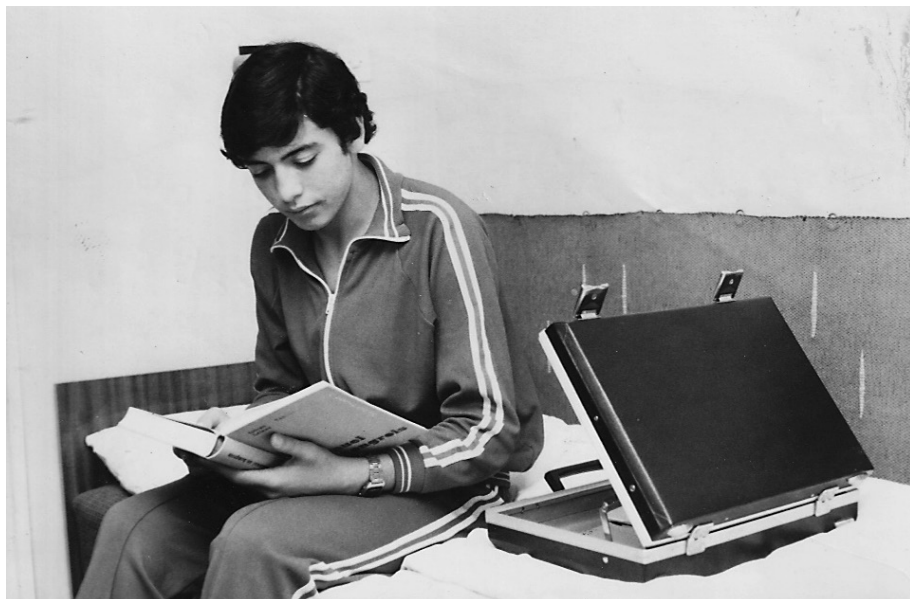
⁴³ *Zalai Hírlap* 1980. január 24. 5.

⁴⁴ Interjú Abdelkrim Bezzouh-val, 2024. augusztus 21.

⁴⁵ *Pest Megyei Hírlap* 1974. március 23. 8; Interjú Kiss Imrével, 2024. július 18.

⁴⁶ *Nagykőrösi Híradó* 1974. július 10. 1; Interjú Kiss Imrével, 2024. július 18.

⁴⁷ Interjú Abdelkrim Bezzouh-val, 2024. augusztus 21.

2. kép. *A magyar nyelv tanulásának rejtelmek 1979. december 20–22.*

Forrás: Abdelkrim Bezzouh tulajdona.

s ebből két-háromszázat aktívan használtak is. Ott egy francia tagozatos osztállyal is összebarátkoztak, ami mindkét csoport számára jó nyelvgyakorlási lehetőségnek számított. Tartottak egy közös házibulit is, ahol több szerelem szövődött.⁴⁸

A pécsi Pollack Mihály Építőipari Technikum tanulóit a munkásszálló folyosóján gyakran megállította a többi ott lakó, akik így kénytelenek voltak magyarul beszélgetni.⁴⁹ A *Dunántúli Napló* riporterének azon kérdésére, hogy milyen városnak látják Pécsset, így válaszoltak erős akcentussal: „Pécs régi város, de modern is.”⁵⁰

A zalaegerszegi Dimitrov Szakközépiskola igazgatója utasításba adta az iskola minden tanulójának: ha az algériai diákok odamennek hozzájuk, nem mondhatják nekik, hogy most nincs idejük; ilyenkor muszáj volt velük addig beszélgetni, ameddig csak akarták. Ezen kívül nyelvgyakorlásra minden városban adódott számos alkalom a különböző presszókbán, vendéglőkben és kocsmákban. Boudjellouha Elhadi szerint könnyebben tanultak, amikor csak magyar volt az oktatás nyelve:

„A magyar nyelvet tanulni igen nehéz volt nekünk, egy tanárnő beszélt francia nyelvet, de nem igen tudtunk beszélni. Nem tudom miért, de ezután jött egy magyar,

⁴⁸ *Zalai Hírlap* 1980. január 24. 5; Interjú Abdelkrim Bezzouh-val, 2024. augusztus 21.

⁴⁹ *Dunántúli Napló* 1970. október 14. 7.

⁵⁰ *Dunántúli Napló* 1971. november 10. 3.

2. kép. A szállón éjszakai vasalás közben

Forrás: Abdelkrim Bezzouh tulajdona.

Takács Imre. Nem beszélünk vele csak magyarul. Furcsa volt, de tudtunk vele tanulni, és hat hónap után már kezdtük a műszaki dolgokat is érteni.”⁵¹

A jászberényi szakközépiskolában akadt olyan diák, aki a szaknyelv mellett szívesen elsajátította volna az irodalmi nyelvet is. Kebache Said pedig két óvodás kisgyermekével szinte együtt tanult magyarul.⁵² Ali Remili szerint a nyelvtanulás nem volt egyszerű:

„Mi 13 órára jártunk az iskolába, ami 19 óráig tartott. Tizenketten voltunk az osztályban. Nagyon nehéz volt, éjjel-nappal tanultuk, mert minden már magyarul volt utána. Mi ismertük az angolt, franciát, németet, spanyolt. A magyar nyelv egyikhez sem hasonlít. Volt egy féléves tanfolyam, volt egy franciatanárunk. Mivel állandóan csajoztunk, így mindig magyarul kellett beszélnünk, és jól megtanultuk a nyelvet. Nyelvi vizsgán, aki a legjobb lett, kapott egy ingyenes repülőjegyet Algériába. Akinak nem sikerült a vizsga, az hazautazott.”⁵³

Mokdad Laoues pedig így emlékszik a kezdetekre:

„Akkor úgy volt, hogy 1975 januárban érkeztünk Magyarországra huszonheten, és akkor kezdtünk magyar nyelvet tanulni. Fél év volt a nyelvtanulás, aztán nyári

⁵¹ Interjú Boudjellouha Elhadival, 2024. augusztus 21.

⁵² *Szolnok Megyei Néplap* 1976. január 30. 5.

⁵³ Interjú Remili Alival, 2024. augusztus 23.

4. kép. A diákok tanulnak

Forrás: Brahim Fellah tulajdona.

szünet. Szeptemberben kezdtük rendszeresen tanulni az elektromechanikát, és az összes tanulmány négyéves volt. 1979-ben végeztünk.”⁵⁴

A *Zalai Hírlap* feljegyezte a diákok iskolai napirendjét. Egy tanítási nap reggel háromnegyed nyolckor kezdődött, délig intenzív tanulás, majd csoportos ebéd, rövid séta, és ismét tanulás. Este haza a munkásszállóba, ahol a portástól megkérdezték, hogy érkezett-e aznap levél; majd helyben vacsora. Fél nyolcig szabadidő, amit a városban baráti beszélgetéssel, vagy a szállóban mosással, vasalással, esetleg olvasással töltöttek. Ezután fél tízig még egy kis tanulás, majd lefekvés.⁵⁵ Az osztály egyik fele épületgépészetet, míg a másik épületvillamosságot tanult, természetesen voltak közös tárgyak is, melyeket együtt oktattak a tanárok. Minden hétvégén kötelező volt az iskolai belső műhelygyakorlat, az egy hónapos nyári gyakorlatot pedig mindenki különböző építkezéseken töltötte. Ezután hazamehettek Algériába, és csak szeptember elején kellett visszaérkezniük.⁵⁶

Abdelkrim Bezzouh ezt annyival egészítette ki, hogy a leírt kötött napirend csak az első évre volt igaz. A többi tanévben már IBUSZ-lakásokban laktak, és ebéd után szabad volt mindenki; ekkor uszoda, futball és más szabadidős elfoglaltságok következtek. Péntekenkéntes gyakorlati oktatás, nyáron pedig egy hónapra kimentek építkezésekre, ahol sokszor együtt iszogattak a munkásokkal. A negyedik év végét érettségi zárta, majd egy további négyhónapos technikusképzés következett:

⁵⁴ Interjú Mokdad Laouesszel, 2024. november 5.

⁵⁵ *Zalai Hírlap* 1980. január 24. 5.

⁵⁶ Interjú Abdelkrim Bezzouh-val, 2024. augusztus 21.

5. kép. A Szolnokon tanuló első algériai osztály, 1979–1983

Forrás: Brahim Fellah tulajdona.

„A vizsga írásbeli, szóbeli és gyakorlati részből állt, egy héten keresztül vizsgáztunk. A gyakorlati részen a diákok segítettek egymásnak, volt, akinek nagyon nehezen ment. Én jó tanuló voltam, nekem könnyű volt, de a leggyengébbeket is átrugdosták. A végén foglaltunk egy étteremben asztalt, és vacsora, étel, ital és tánc. Minden tanárunk ott volt.”⁵⁷

A nagykőrösi Toldi Miklós Élelmiszeripari Szakközépiskolában tanuló algériai diákok 1974. novemberében kezdték meg a szakközépiskola első osztályát.⁵⁸ Prikkel Pál osztályfőnöknek („Monsieur Prikkel”) kellett megoldania a problémákat, ő szoktatta rendszeres tanulásra Barris és Nadir tanulókat is, akiknek nehéznek bizonyultak a szakmai tantárgyak. Nagy segítséget jelentett Kovács Sándorné ápolónő („Apolló Marika”), aki sokszor adott felmentést a testnevelés órákról.⁵⁹ Hegedűs tanár úr megkedveltette a sportokat, különösen az asztaliteniszt; csak egy dologra nem tudta rávenni a diákokat, hogy ne a Fradinak szurkoljanak.⁶⁰ A diákok az 509 fős kollégiumban laktak, ahol filmvetítések és TIT-előadások is színesítették a lakók életét.⁶¹ 1978-ban a Nemzetközi Újságíró Iskola 14 algériai,

⁵⁷ Interjú Abdelkrim Bezzouh-val, 2024. augusztus 21.

⁵⁸ *Nagykőrösi Híradó* 1974. december 5. 1; Interjú Kiss Imrével, 2024. július 18.

⁵⁹ Interjú Kiss Imrével, 2024. július 18.

⁶⁰ *Magyar Nemzet* 1978. augusztus 15. 8.

⁶¹ *Nagykőrösi Híradó* 1976. szeptember 24. 1.

mali és benini hallatója tekintette meg Nagykőrösön a korszerű oktatási módszereket dr. Lénárd Ferenc egyetemi tanár vezetésével.⁶²

Szolnokon a technikus szakma három tanévig tartott a Vízügyi Szakközépiszkolában.⁶³ A szolnoki pedagógusok az Industrialexport Vállalattól francia nyelvű tankönyvek megírásra kaptak megbízást az M'Sila városában magyar közreműködéssel épülő vízügyi szakközépiszkola részére.⁶⁴ Hét tanár vállalta ezt a feladatot: Kovács Libór, Horváth Jenőné, Rózemberszky Lászlóné, Urbanovszky István, Létai Sándor, Polónyi István és Szekeres János.⁶⁵

A Jászberényben tanulók között többen család mellett tanultak: Rezig Kamel Budapesten megnősült, született is egy kislány,⁶⁶ Ali Remili osztályában is tanult két családos ember. A családok együtt költöztek albérletbe, egy külön IBUSZ-lakásba. Otthon főztek és nevelték a gyermekeiket, nem jártak szórakozni, és a menzán sem ebédeltek.⁶⁷

SZABADIDŐ

A Magyarországon Tanuló Algériai Diákok Egyesülete fogta össze a különböző városokban tanuló egyetemi hallgatókat és szakközépiszkolás diákokat.⁶⁸ 1975 februárjában a nagykőrösi művelődési központban kiállítás rendeztek, ahol Benaissa Rachid országos diákelnök beszéde után magyar nótákat énekeltek.⁶⁹ A bajai szakközépiszkolában hagyománnyá vált az „Algériai Ünnepség és Kiállítás”, amely jelentősen hozzájárult, hogy a helyiek is megismerjék ezt az egzotikus országot.⁷⁰ Érdekes kezdeményezésnek számított a győri diákok által alapított Nedjma (Csillag) nevű zenei formáció.⁷¹ Két berber diák 1977 őszén a bajai Stop zenekar koncertjén beszállt zenélni bongóval. A mindig jókedvű Khalfi Toufik miután elvégezte a vízügyi technikumot, még egy R-4 Lux buli erejéig visszalátogatott Magyarországra.⁷²

A diákok iskola után szinte minden nap felkeresték a vendéglátóhelyeket. A *Zalai Hírlap*nak így nyilatkoztak: „Majdnem mindennap megyünk uszodába, hétvégén moziba⁷³ vagy az »Arab Presszóba«. Ez a cikk szerint a „Pontház

⁶² *Nagykőrösi Híradó* 1978. május 18. 1.

⁶³ *Szolnok Megyei Néplap* 1986. december 16. 5.

⁶⁴ *Népszabadság* 1984. november 2. 5.

⁶⁵ *Szolnok Megyei Néplap* 1986. december 16. 5.

⁶⁶ *Szolnok Megyei Néplap* 1972. november 17. 7

⁶⁷ Interjú Remili Alival, 2024. augusztus 23.

⁶⁸ *Békés Megyei Népiújság* 1972. június 6. 2; *Békés Megyei Népiújság* 1974. május 10. 3.

⁶⁹ *Nagykőrösi Híradó* 1975. február 25. 1.

⁷⁰ *Bács-Kiskun Megyei Népiújság* 1981. november 10. 3.

⁷¹ *Pest Megyei Hírlap* 1978. április 25. 8.

⁷² Interjú Kelle Lászlóval, 2024. augusztus 27.

⁷³ Inkább csak az új nyugati filmek premierjét látogatták, a korszak szovjet filmjei nem érdekelték senkit. Interjú Abdelkrim Bezzouh-val, 2024. augusztus 21.

6. kép. Iskola után egy presszóban

Forrás: Brahim Fellah tulajdona.

Presszó” nevű helyet jelentette, amely a Kossuth Lajos utcában a postával szemben működött.”⁷⁴

A pincérek örültek, ha jöttek, mert sok pénzt költöttek. Az Alsó Erdőben és a Tulipán Presszóban esténként élőzenére lehetett mulatni. Zalaegerszegen jártak még a Véndiófa kocsmába, az Arany Bárány Szállodába – ahol rendszeresen diszkó volt –, illetve a Napfény Étterembe.

„A ZÁÉV Fialat Építők Klubjába is sokat lejártak. Ott laktak az akkori ZÁÉV munkásszállón, ami most az Adóhivatal épülete. Az algériai diákok jófejek voltak, és jól táncoltak. Minden este le lehetett menni munkaidő után 17 órától. Filmklub, játékos vetélkedők, kötetlen beszélgető estek, és művészek előadói estjei adták a programot. Csütörtökönként zenés-táncos est, ahol mindig élő zene volt. Barátságok, házasságok is születtek az ide járó fiatalok találkozóiból.”⁷⁵

A sport sem maradt ki az életükből, uszodába rendszeresen jártak, hétvégenként szurkoltak a helyi ZTE-nek. Voltak, akik kézilabdáztak, a foci pedig mindannyiuk vérében volt.⁷⁶

„Saját kispályás focicsapatot alapítottunk »Algériai csapat« néven. Amikor játszottunk, sokan nézték, és mindig azt mondták a más csapatok szurkolói, hogy most

⁷⁴ *Zalai Hírlap* 1980. január 24. 5; Interjú Abdelkrim Bezzouh-val, 2024. augusztus 21.

⁷⁵ Interjú Nagy Katalinnal, 2024. november 5.

⁷⁶ Interjú Abdelkrim Bezzouh-val, 2024. augusztus 21.

7. kép. A Zalaegerszegi tanuló diákok május elsejei felvonuláson

Forrás: Abdelkrim Bezzouh tulajdona.

Algéria ellen játszunk. Amikor nemzeti ünnep volt mindig Budapesten országos algériai focibajnokságot rendeztek, amelyen a mi csapatunk is játszott.⁷⁷

Május elsején az algériai diákok is felvonulhattak saját nemzeti zászlójuk alatt.⁷⁸ A *Zalai Hírlap* riportja szerint mindannyian nagyon jól érezték magukat a felvonuláson, a magyar emberek kedvesek velük és sokat segítenek.⁷⁹

Győrben szabadidejüket éttermekben vagy bárókban töltötték; délutánonként a tereken is üldögéltek, vagy kézilabda meccsre jártak.⁸⁰ Kedvenc helyük a Kristály Étterem volt, de a Jereván Diszkót is látogatták.⁸¹ Szolnokon Brahim Fellah emlékei szerint a következő helyekre jártak:

„Törzshelyünk a Ságvári körúton (mai Szapáry utca) működő vendéglátóhely, a Tünde Cukrászda volt, ahol általában iskola után 21 óráig beszélgettünk, tortát ettünk, habos kávéval vagy sört ittunk. Bulizásra inkább a hétvégén jutott idő, diszkóba az Arany Lakatba vagy az elegáns Pelikán Szálló bárjába, de néha Kecskemétre is ájtunk.”⁸²

⁷⁷ Interjú Remili Alival, 2024. augusztus 23.

⁷⁸ *Zalai Hírlap* 1983. május 2. 1.

⁷⁹ *Zalai Hírlap* 1980. január 24. 5.

⁸⁰ Interjú Boudjellouha Elhadival, 2024. augusztus 21.

⁸¹ Interjú Gábrriel Ferencsel, 2024. április 15.

⁸² Interjú Brahim Fellahhal, 2024. augusztus 23.

8. kép. A Jászberényben tanuló diákok budapesti kiránduláson

Forrás: Bencsik Ferenc tulajdona.

A Tünde Cukrásza egykori felszolgálója így emlékszik az algériai diákokra:

„Iskola után szinte minden nap itt voltak, és kb. 21 óráig itt üldögéltek, beszélgettek. Meggyes Márka üdítőt ittak, ez volt a kedvencük. Ami feltűnő volt, hogy nagyon sokszor napszemüveget hordtak. Örültünk, hogy jöttek, mert mindig jó borralalót kaptunk tőlük. Általában rendes vendégek voltak, sosem balhéztak. Az egyikőjüknek nagyon tetszettem, és próbált is udvarolni. Jamin volt a neve, még megvannak az Algériából küldött levelei. Az egyikben például egy szablyától megsebzett szívből csöpög a vér. Ha jól tudom, egy Olga nevű kolléganőmmel is barátkozott, de ő a másik műszakban dolgozott.”⁸³

Remili Ali így emlékszik vissza a jászberényi diákévekre:

„Nagy világ volt akkor, a kis Jászberényben! 19 óra után, amikor végeztünk az iskolával, akkor kezdődött csak az élet, a négy-öt presszó minden hétköznap éjfélig nyitva volt. Sokat jártunk a Lehel Étterembe, ahol minden este élőzene volt. A Pannónia Bárban jöttek a csajok, táncoltunk. A Tanítóképzőn is volt hetente diszkó a nagyteremben, az algír fiúknak nagy sikerük volt. Törzshelyünk pedig a Kőhídi Presszó volt; ahol szinte minden nap összejöttünk tanítás után. Színes volt a városban a kulturális élet,

⁸³ Interjú Göblyös Andreával, 2024. november 5.

megtartották az ünnepeket, mi is zenéltünk. Rác István igazgató mindig körbejárta a szórakozóhelyeket, és akit ott talált 22 óra után, azt hazaküldte.”⁸⁴

Az iskolák többször szerveztek kirándulást különböző városokba, például Sopronba, Balatonfüredre vagy Siófokra.⁸⁵

KAPCSOLAT A HELYI LAKOSSÁGGAL

Az algériai diákokkal való együttélésre interjúalanyaim egészen eltérő módon emlékeznek, egyesek szerint nagyon baráti volt a kapcsolat, mások viszont hangsúlyozták, hogy mindennap adódtak különféle konfliktusok. Feltehető, hogy ez a viszonyrendszer településenként is különbözött. Egy nyugdíjas pedagógus így mesélte el első interkulturális élményeit: „Az egyik tanárnő sorbaállásnál véletlenül hozzáért az egyik algériai diákhoz, amit ő kikért magának, hogy hozzá egy nő érjen. A másik érdekesség az volt, amikor a menzán bableves és mákostosza volt az ebéd. A srácok összeöntötték és úgy ették meg.”⁸⁶

A közös sportolás is felszínre hozhatta a különbségeket, de azok a tanítás során is kiütköztek:

„A Vegyiművek kispályás csapata voltunk. Meghívtuk őket egy barátságos focimeccsre. Nyár volt, 30 fok árnyékban és a gyárunk fekete salakos pályáján játszottunk. Lefújás után mi mentünk a zuhanyzóba, ők pedig, ahogy izzadtan, a salakportól feketén lejöttek a pályáról, átöltöztek utcai ruhába és elköszöntek. Másik zuhanyzót, a vendég csapatét lehetett volna használniuk. Akkor úgy gondoltuk, hogy egyszerűen csak nem tartják szükségesnek a tisztálkodást. Nekem akkor ez nagyon furcsának tűnt.”⁸⁷

„Már 10 óra volt, és azt vettük észre, hogy még egyetlen arab sincs az iskolában, pedig nyolc órára már ott kellett volna lenniük. Elmentünk a szállásokra, és amint beléptünk az ajtón, beigazolódott a gyanúm. Mindenki csak fetrengett az ágyban, hiszen előző este valamelyik szórakozóhelyen mulattak. Nekem kellett kiverni őket az ágyból, és a beparancsolni őket az iskolába.”⁸⁸

„Örület mit műveltek ezek az órán! Mellettünk voltak, de a mi tanárunk előadását alig hallottuk, mert ezek úgy üvöltöztek az órán. Hiába próbálta a pedagógus fegyelmezni őket, csak jobban ordítottak. Néha a mi tanárunk is átment, leteremtette

⁸⁴ Interjú Remili Alival, 2024. augusztus 23.

⁸⁵ Interjú Brahim Fellahhal, 2024. augusztus 23.

⁸⁶ Interjú Kiss Imrével, 2024. július 18.

⁸⁷ Interjú Kankai Istvánval, 2024. augusztus 16.

⁸⁸ Interjú Modla Erzsébettel, 2024. augusztus 15.

9. kép. Szolnokon tanuló diákok az iskola előtt

Forrás: Brahim Fellahtulajdona.

őket, de amint kiment ugyanott folytatták. Magyarul is alig tudtak, a vizsgán csak átrugdosták őket, tiszta komédia volt az egész.”⁸⁹

Zalaegerszegen „[...] a Tulipán Presszó előtt párszor voltak »dolgaink«. Az egyik diák, azt hiszem Nadirnak hívták, valamelyik miniszternek volt a fia. Végül hazahívták.”⁹⁰

Akadtt, aki nem mert velük barátkozni, mert

„19–20 év körüli lehettem, a szüleim úgy neveltek, hogy kerüljem az idegen férfiakat. Szerintem nem mindenki ismerte őket, de mindenki látta, tudta, hogy ők itt tanulnak. Közelebről azok ismerték őket, akik egy iskolába jártak velük, vagy éppen a család lányát hódították. Mi kívülről csak annyit láttunk, hogy kicsit mások, más a színük, de nagyon összetartóak.”⁹¹

A nagykorösi interjúalany tartott a külföldi diákoktól:

„Féltem tőlük, bejártak a Kőrösfába is, de kerültem őket. Volt egy kőrösi csaj, a nevét nem tudom, de valamelyik algériai krapekkal járt. Nem is értettem.”⁹²

⁸⁹ Interjú Szabó Máriával, 2024. július 18.

⁹⁰ Interjú Szilágyi Jánossal, 2024. november 5.

⁹¹ Interjú Szlédi Ilonával, 2024. november 5.

⁹² Interjú Szlédi Ilonával, 2024. november 5.

Sokan renitens diákokként emlékeznek rájuk, akik szívesen szerepeltek, sok pénzt költöttek, és a lányok is kedvelték őket:

„A városban nem szerették őket, mert a »mi vagyunk a pénzes arabok« benyomását keltették. Szinte minden szórakozóhelyen megfordultak: a Kishajóban, a diszkókban és a híres Csaba Szállodában is. A Balassiba viszont nem jártak, mert kiutáltuk onnan őket.”⁹³

Csak havonta érkezett otthonról levél és képeslap, külföldre telefonálni pedig a postáról lehetett, ahol két-három órát váraoztak a nemzetközi kapcsolásra.⁹⁴ Az otthonról való távolság miatt előfordult néha „szervezett megmozdulás” is, a Dimitrov Szakközépiskolában például azért sztrájkoltak, mert nyáron nem akarták hazaengedni őket:

„Mi szeptember helyett csak decemberben kezdtünk, ezért a tanév belecsúszott a nyárba is. Azt mondták, hogy nem mehetünk haza, csak a következő nyáron. Így egy évig nem láthattuk volna a szüleinket. Sztrájkot kezdtünk, egyszerűen nem mentünk be két-három napig. Mikor kijöttek a szállóra, mondtuk, hogy nagy probléma van, mindenkinek honvágya van. Megértették, telefonáltak a minisztériumnak, a TESCO-nak, a nagykövetségnek; végül abban állapodtunk meg, hogy decemberben két hétre hazamehetünk. Küldték is a repülőjegyet. Mindenki sírt, a tanárok is velünk sírtak.”⁹⁵

Az interjúalanyok elbeszéléseiből kitűnik, hogy a fiatalok nyitottsága sok esetben áthidalhatta a kulturális szakadékot:

„Az akkori fiatalok tök jól fogadták őket. Ők tanulni jöttek! Krasznai néni annyira megszerette a későbbi vejét, hogy nem is engedte el, amíg a veje nem lett. Sokszor találkoztam velük. Konfliktus nem volt soha, kedvesek és mosolygósak voltak. Általában egymás közt beszélgettek, és minket soha nem zavartak. Nem igazán barátkoztak a helyeikkel, de mindig vidámak voltak.”⁹⁶

„Mustapha a mai napig nagy haverom! Sokat fociztunk együtt, ha nem jól passzolt, mindig azt mondta: basd meg! Még mostanában is összefutunk a Királyban ebédkor, meg sokszor a városban is.”⁹⁷

⁹³ Interjú Maczák Péterrel, 2024. augusztus 15.

⁹⁴ Interjú Abdelkrim Bezzouh-val, 2024. augusztus 21.

⁹⁵ Interjú Abdelkrim Bezzouh-val, 2024. augusztus 21.

⁹⁶ Interjú Gaálné Szabados Ilmával, 2024. augusztus 17; Interjú Tamási Magdolnával, 2024. november 5.

⁹⁷ Interjú Kankai Istvánnal, 2024. augusztus 16.

Liker Klára 1975-től tanított a békéscsabai Vásárhelyiben, férje jó barátságot ápolt a náluk albérletben lakó Bada Abdelkrimmel. 1980-ban meghívták a tanárnőt és férjét vendégségbe, akik hosszú sivatagi buszutazás során jutottak el az Ourga nevű oázisba. Ő így számolt be a kalandos utazásról:

„Lada Kombival utaztunk egész Nyugat-Európán keresztül a férjemmel. Marseille-ből hajóval utaztunk tovább Algírba. Egyszer egy nagyon entellektüel kinézetű férfi leült mellém a padra, és franciául kérdezte, hogy honnan jöttem. Nagyon sokat tudott Magyarországról, és szinte minden érdekelte. Innen busszal utaztunk tovább az oázisba a sivatagon keresztül. Krimo szívesen kalauzolt minket a környéken, megkóstoltuk a helyi specialitásokat, a felesége – egy újkígyósi lány –, otthon volt a gyerekekkel, és az arab asszonyoknak tanított szabás-varrást.”⁹⁸

A tanárnő érdekes tapasztalatokat szerzett útja során, ami segített neki jobban megérteni a békéscsabai osztály körében előforduló magatartási anomáliákat.⁹⁹ Modla Erzsébetet is meghívták a szolnoki osztály diákjai, az utazás számára is felejtethetetlen volt:

„A diákjaim bemutattak az egész nagycsaládnak. Ami nagyon érdekes volt, hogy éppen azok, akik Magyarországon a legtöbbet buliztak, ittak és cigarettáztak, itt kifejezetten arra kértek, hogy ezeket a történeteket még véletlenül se említsem a szüleiknek.”¹⁰⁰

Az interjúalanyok összességében úgy emlékeznek, hogy az algériaiak alapvetően éltek a maguk világát, de azért előfordultak konfliktusok is. Mások ezzel szemben kiemelték a gyakori verekedéseket:

„Néha tömeges verekedésekre is sor került a helyi fiúkkal, mint a jászberényi Petőfi-szobornál az emlékezetes »algír–magyar háború«. Ilyenkor a rendőrség sok esetben inkább az algériaiak védelmében avatkozott be, hiszen lényeges volt a meglévő jó államközi kapcsolat fenntartása. Előfordultak természetesen garázdaság miatti bírósági perek is, de ezek a legrosszabb esetben is csak kiutasítással végződtek.”¹⁰¹

Egy taxisofőr pedig dulakodott is egyikükkel:

„Éjszaka kocsit akart kérni az egyik a Kossuth téren, de olyan részeg volt, hogy alig állt a lábán. Mondtam, hogy bocs, de így nem, mert összehányasz mindent. Erre ő leköpte a taxi szélvédőjét, akkor én orrba vertem, és visszaült a padra. Városszerte sok volt

⁹⁸ Interjú Liker Klárával, 2024. augusztus 18.

⁹⁹ Interjú Liker Klárával, 2024. augusztus 18.

¹⁰⁰ Interjú Modla Erzsébettel, 2024. augusztus 15.

¹⁰¹ Interjú Holló Istvánnal, 2024. augusztus 16.

a konfliktus a nőket inzultáló algériaiakkal, akik sokszor tárgyként tekintettek rájuk. Az is tény, hogy nagyon ügyesen lótték bele a borotvapengét az ember arcába.”¹⁰²

Algériai interjúalanyaim egyöntetű véleménye szerint ezeket a verekedéseket mindig az alkohol és a lányok miatti féltékenység okozta:

„Csak a diszkóban az alkohol és a lányok miatt voltak verekedések. Más, ha valaki egy olyan országból jön, ahol nem lehet szórakozni, és nem tud lányokkal ismerkedni. Ott van tengerpart, van mozi, és ennyi az összes. Nem volt itt semmi probléma, rasszizmus vagy idegengyűlölet sem, az emberek elfogadtak minket.”¹⁰³

Történt egy súlyos baleset is Jászberényben, amikor Omár, az egyik diák egy 17 éves fiút és három tanítóképzős lányt akart Szolnokra vinni szórakozni. A várost Jásztelek felé elhagyva, a híd után egy teherautó pótkocsija meghibásodott, a sofőr otthagya a járművet, és kihelyezte az elakadásjelző háromszöget. A javítás késett, közben besötétedett, a háromszöget is ellopták.

Interjúalanyom első kézből értesült a balesetről:

„Ekkor érkezett nagy sebességgel Omár gépkocsija, miközben szemből is közlekedett egy másik jármű, melynek erős fényszórója zavarta az észlelést. Mikor észlelte az álló pótkocsit, Omár teljes erővel beletaposott a fékbe, az autó legalább 50 méteres fékutat tett meg, mégis frontálisan ütköztek, és az egyik lány kivételével mindannyian életüket veszítették. A féknyom még több, mint egy évig látható volt. Sokáig egy útmenti kereszt volt a helyszínen.”¹⁰⁴

A kommunista rezsimnek ez a baleset elég kompromittáló lett volna, ezért kerülve a nyilvánosságot, mindössze egy négyesoros újsághírrrel elintézték az ügyet. Arra hivatkoztak, hogy Omár részegen vezetett, és ez okozta a balesetet.¹⁰⁵

* * *

A TESCO által koordinált tízéves képzési ciklus teljesítette a rábízott feladatot, és jelentősen hozzájárult az algériai szakemberek képzettségének növeléséhez, illetve Magyarország algériai presztízsének erősítéséhez. A külföldi diákok többéves jelenléte egy-egy vidéki településen hozzájárult a mikrotársadalmak interkulturális dimenziójához, de természetesen kisebb-nagyobb helyi feszültségeket is gerjesztett. Az ellentétek alapja a legtöbb esetben a vásárlóerő különbözőségében és az ebből fakadó irigységben nyilvánult meg. A diákok extravagánsnak tartott életstílusa egyben érzékeltette, hogy a hétköznapi emberek számára melyek voltak a korszak nehezen hozzáférhető, és ezért státusszimbólumnak is tartott

¹⁰² Interjú Szilágyi Jánossal, 2024. november 5.

¹⁰³ Interjú Abdelkrim Bezzouh-val, 2024. augusztus 21.; Interjú Remili Alival, 2024. augusztus 23.

¹⁰⁴ Interjú Holló Istvánnal, 2024. augusztus 14.

¹⁰⁵ Interjú Holló Istvánnal, 2024. augusztus 14.

árucikkei (pl. márkás ruhák és parfümök, nyugati autók, féktelen szórakozás, korlátlan nyugati utazás lehetősége stb.) A konfliktusok mértéke településenként ugyan különbözött, de általánosan elmondható, hogy szinte mindenhol megtörténtek a lakosság számára értelmezhetetlen jelenségek, melyek főképp az eltérő kultúrából és szocializációból fakadtak.

A kapcsolati tőke megléte – a minisztériumban dolgozó rokon, a befolyásos ismerős vagy a jó kapcsolat a vezetőkkel – nagyban meghatározta, hogy az ösztöndíjak kinek voltak hozzáférhetőek. Ez az otthonról hozott „kiválasztottságtudat” feltehetően Magyarországon újabb dimenziókkal gazdagodhatott, amely a diákok egy részénél a helyi társadalom irigységére adott válaszreakcióként sajátos „mi vagyunk a menő algírok” mentalitás kialakulásához vezethetett.

Ez az életforma akkoriban csak egy nagyon szűk réteg számára volt elérhető. Így világos, hogy a helyi társadalom egy részének szemében irigységet szült, hiszen úgy érezhették, hogy az állam elárulta őket, amikor idegenek számára lehetővé teszi a „nyugati életstílust”, amely iránti sóvárgás látenszen ott lappangott a magyar társadalomban. Ezzel a rendszer végső soron azt is sugalmazhatta, hogy mégis létezik egy minőségibb élet, de ez az átlagembernek szinte elérhetetlen, vagy ha mégis, ahhoz egy egészen sajátos helyzetre van szükség. A további kutatást megnehezíti az írott források csekély száma, illetve feltáratlansága. Ezek hiányában viszont nehéz rekonstruálni az algériai diákok Magyarországon töltött éveit. A tanulmány elkészítésének tanulsága, hogy szükség lenne további mélyinterjúkra, és a technikumokban előforduló relikviák összegyűjtésére, hogy sikerüljön feltérképezni a lappangó forrásokat és a potenciális adatközlőket.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XXIX.G.21.a TESCO Nemzetközi Műszaki Tudományos Együttműködési Iroda iratai, 1962–2016.

67. cs. Algéria, 1967–1975.

68. cs. Algéria, 1976–1990.

M-KS 288-32-a MSZMP KB Külügyi Osztálya iratai, 1956–1989.

19. ő. e. Algéria, 1982.

Bács-Kiskun Megyei Népiújság, 1981.

Békés Megyei Népiújság, 1972, 1974.

Dunántúli Napló, 1970–1971.

Magyar Hírlap, 1975.

Magyar Nemzet, 1978.

Népszabadság, 1980, 1984.

Nagykovácsi Híradó, 1974–1976, 1978.

Pest Megyei Hírlap, 1974, 1978.
Szolnok Megyei Néplap, 1972, 1973, 1976, 1986.
Zalai Hírlap, 1980, 1983–1984.

Beghdadi Badreddine fényképgyűjteménye.
 Bencsik Ferenc fényképgyűjteménye.
 Brahim Fellah tárgyi emlékei és fényképgyűjteménye.

A szerző által készített interjúk, a szerző birtokában:
 Interjú Abdelkrim Bezzouh-val, 2024. augusztus 21.
 Interjú Bencsik Ferencsel, 2024. július 8.
 Interjú Boudjellouha Elhadival, 2024. augusztus 21.
 Interjú Brahim Fellahhal, 2024. augusztus 23.
 Interjú Gaálné Szabados Ilmával, 2024. augusztus 17.
 Interjú Gábrriel Ferencsel, 2024. április 15.
 Interjú Göblyös Andreával, 2024. november 5.
 Interjú Holló Istvánval, 2024. augusztus 16.
 Interjú Kankai Istvánval, 2024. augusztus 16.
 Interjú Kelle Lászlóval, 2024. augusztus 27.
 Interjú Kiss Imrével, 2024. július 18.
 Interjú Liker Klárával, 2024. augusztus 18.
 Interjú Maczák Péterrel, 2024. augusztus 15.
 Interjú Modla Erzsébettel, 2024. augusztus 15.
 Interjú Mojzes Mártával, 2024. augusztus 27.
 Interjú Mokdad Laouesszel, 2024. november 5.
 Interjú Nagy Katalinnal, 2024. november 5.
 Interjú Remili Alival, 2024. augusztus 23.
 Interjú Szabó Jánossal, 2024. július 19.
 Interjú Szabó Máriával, 2024. július 19.
 Interjú Szilágyi Jánossal, 2024. november 5.
 Interjú Szlédi Ilonával, 2024. november 5.
 Interjú Szűts Jánossal, 2024. augusztus 17.
 Interjú Tamási Magdolnával, 2024. november 5.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Apor Péter 2017: Szocialista migráció, posztkolonializmus és szolidaritás: Magyarország és az Európán kívüli migráció. *antro-pólus* (2.) 2. 26-44.
 Békés Csaba 2019: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991*. Budapest.
 Bognár József 1968: *Gazdasági kapcsolataink távlatai a fejlődő országokkal*. Budapest.
 Bognár József 1969: *Prioritások a tudományos kutatás és a tudomány alkalmazása terén a gazdasági fejlődésben*. Budapest.

- Kemenes Egon 1968: *Tudomány és gazdasági fejlődés Afrikában*. Budapest.
- Nagy Georgina 2016: *A független Algéria első évtizede és a magyar kapcsolat, 1962–1971*. (PhD-disszertáció.) Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Mark, James – Apor, Péter 2018: Socialism Goes Global: Decolonisation and the Making of a New Culture of Internationalism in Socialist Hungary 1956–1989. *The Journal of Modern History* (87.) 4. 852–891. <https://doi.org/10.1086/683608>
- Orosz Árpád 1978: *Gazdasági kapcsolataink a fejlődő országokkal*. Budapest.
- Szentes Tamás 1967: *Az ún. gazdasági elmaradottság okai, ismérvei és nemzetközi aspektusa*. Budapest.
- Tarrósy, István – Morenth, Péter 2013: Global Opening for Hungary: A New Beginning for Hungarian Africa Policy? *African Studies Quarterly* (14.) 1–2. 77–96.
- Valuch Tibor 2020: *Mindennapi történeteink. Válogatott társadalomtörténeti tanulmányok*. Pécs.
- Várkonyi Tibor 1964: *Algéria*. Budapest.

Pap Milán

Két világ között

*Chilei menekültek befogadása a szocialista Magyarországon, 1973–1974**

1974. augusztus 22-én a Salgótarjáni Síküvegyvár szocialista ifjúsági brigádja levelet írt a Magyar Szolidaritási Bizottság (MSZB) Chilei Akcióbizottságának,¹ amelyben jelezték, hogy pár nappal az 1973. szeptember 11-i chilei katonai puccs után felvették a meggyilkolt elnök, Salvador Allende nevét. A megelőző hónapokban kétszer is tiltakoztak táviratban a katonai junta terrorja ellen, és Luis Corvalán vezető chilei kommunista szabadon bocsátását követelték. Egy évvel a véres katonai puccs után méltóképpen kívánnak megemlékezni a történelekről, főképpen Allende elnökről. Szerették volna, ha az eseményen Magyarországon élő chilei szemtanúk és diákok is felszólalnának, ehhez kérték az MSZB segítségét.²

1974 szeptemberében az egész országban egymást érték a megemlékezések és a chileiekkel való szolidaritást kifejező rendezvények.³ Az idézett levélben leírtakhoz hasonló kérések tömegesen érkeztek a megelőző pár hónapban az MSZB chilei szolidaritásért felelős szervezetéhez. Ekkor már jelentős számú menekült tartózkodott Magyarországon, a befogadottak száma azonban 1974 szeptemberében, a legnépesebb chilei kontingens érkezésével ugrott meg. 1974-ben és az azt követő években sokan közülük a salgótarjáni megemlékezéshez hasonló alkalmakon számoltak be Allende alkotmányos szocialista kísérletéről, a katonai junta puccsáról, és az azt követő terrorról. A szolidaritási megmozdulások elsősorban felülről szervezett események voltak, amelyeken többnyire felszólalt a Hazafias Népfront helyi szervezetének vezetője, az üzemi pártbizottságok küldötte, vagy a Kommunista Ifjúsági Szövetség valamely megbízottja. Ugyanakkor a Chile melletti kiállások részét képezték a hetvenes évek ifjúsági kultúrájának, és ebben a magyarországi fiatalok

* Ezúton szeretném megköszönni a Chilei Köztársaság Nagykövetsége munkatársának, Bodó Sarrótnak a közbenjárását, aki segített abban, hogy ez az írás megszülethessen.

¹ A Magyar Szolidaritási Bizottság 1962-ben alakult a gyarmati függetlenségért harcoló, vagy függetlenné vált harmadik világbeli politikai mozgalmak megsegítésére. A szervezet a Hazafias Népfronthoz tartozott és elsődleges feladata a hazai szervezetek összefogása volt a támogatások gyűjtésére, valamint országos támogatói kampányok és szolidaritási megmozdulások rendezése. A szervezet Chilei Akcióbizottságát 1973. december 11-én, két hónappal a chilei katonai puccs után alakították a Chilével kapcsolatos szolidaritási rendezvények és megemlékezések koordinálására, a magyarországi emigránsok politikai szervezésére, nemzetközi támogatói hálózatban való részvételre és a bebörtönzött chilei baloldaliak kiszabadításáért folytatott magyarországi kampány szervezésére.

² MNL OL XXVIII-M-13. 72. 1974. augusztus 22.

³ Szeptember hónapban nemcsak a puccs évfordulójáról emlékeznek meg Chilében, hanem a függetlenség 1810-es kikiáltásának napját is megünneplik 18-án.

nyugati kortársaikhoz hasonlóan egy generációs „eseményt” láthattak, akárcsak a hatvanas években a vietnámi háború elleni kiállásokban is.

A több mint félszázada lezajlott chilei katonai hatalomátvétellel egyidőben kibontakozó megtorlás, a kivégzett és eltüntetett áldozatok egyre növekvő száma hangos tiltakozást váltott ki világszerte. A Pinochet-rezsim az erőszakos katonai junták mintapéldájaként szolgál azóta is,⁴ míg az általa megbuktatott Allende-kormányzat az alkotmányos szocializmus kísérleteként jelent meg, amely tragédiájában is tovább táplálta a demokratikus szocializmusról szőtt baloldali álmokat.⁵ A Chile-kérdést igazán az országból menekülő emigráció „globalizálta”, amely a puccsot követő hetekben és hónapokban nem csak a szomszédos államok, de Észak-Amerika, Európa és Ausztrália felé vette az irányt. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága a chilei emigránsok számát 200 ezerre tette a puccsot követő években.⁶ A keleti blokk országai is igyekeztek kivenni a részüket, elsősorban a kommunista párti chilei menekültek befogadásában.⁷ A kommunista pártok igyekeztek mozgósítani nemzetközi hálózatukat, amelynek célja nem pusztán a menekültek befogadása volt, hanem a chilei szocialista és kommunista pártok szervezeti túlélése is. A Magyarországra több hullámban érkező chilei menekültek különböző életstratégiákkal érkeztek: voltak, akik Nyugat-Európába tartó útjuk állomásaként tekintettek Budapestre, mások hálások voltak a számukra kiutalt, berendezett lakásért és a felkínált munkalehetőségért. Az 1973-as puccsot követő években egymást érték a szolidaritási megmozdulások és a nemzetközi konferenciák, amelyek elítélték a Pinochet-rezsimet és igyekeztek fenntartani az emigránsok harci kedvét. Később, a nyolcvanas évek chilei amnesztia-rendelkezései, majd a rezsim bukása után a legtöbben Magyarországról is hazatértek Chile földjére.

Az itt következő tanulmány kettős feladatra vállalkozik. Egy chilei emigráns történetét meséli el, aki fiatal felnőttként érkezett Budapestre és azóta is Magyarországon él.⁸ A választás, hogy a tanulmányban egyetlen emigráns történetét idézzem fel, azon a megfontoláson alapul, hogy ne vesszen el a megszólaltatott hang („refugee voice”), az elmesélt egyéni történet a különböző, más történetek

⁴ Constable–Valenzuela 1991.

⁵ Harmer 2011; Schlotterbeck 2018.

⁶ A menekültekkel kapcsolatos 200 ezres szám az alsó határt jelenti, lásd erről: Wright–Oñate 1998. Más írások ennek a számnak akár a kétszeresét is valószínűsítik, lásd: Carrasco 2000. Chile lakosainak száma a hetvenes években 10 millió körül mozgott, amely csak a nyolcvanas évek közepétől kezdett emelkedni, hogy a Pinochet-rezsim végére elérje a 13 milliót. Jelenleg a chilei állampolgárok száma megközelíti a 20 millió főt.

⁷ Ennek ellenére a chilei emigránsok és a chilei diszpóra kelet-európai vagy szovjetunióbeli története mindmáig kevésbé kutatott kérdés, mint a nyugat-európai vagy észak-amerikai közösségek esetében. Született összefoglaló kötet egy adott ország chilei közösségének történetéről, mint például Svájc esetében (Dufey 2023), jelentek meg írások a chilei emigránsok egyes városi közösségeinek társadalomtörténetéről (Del Pozo 2004), valamint elemezték a chilei emigráció működését hálózati perspektívában, intézményhez kötődő vizsgálatban (Ribeiro de Menezes 2021).

⁸ Interjú Maria Teresa Zubicuetával, 2024. május 30.

⁹ A menekült élettörténet-narratívákról és a menekültek megszólaltatásának etikai aspektusairól Sigona 2014.

kavalkádjában.¹⁰ Ezt az egyéni történetet kívánom párhuzamba állítani a magyarországi történeti dokumentumokból rekonstruálható folyamatokkal, általános hátterét nyújtva az egyéni sorsnak. A menekültek élet- és megéléstörténete egymástól eltérő képet mutat, elég csak arra gondolni, hogy különböző korú, eltérő generációkhoz tartozó befogadottakról van szó. Egyesek gyermekként érkeztek, akiknek csak homályos képei vannak Chiléről, de hordozzák a terror áldozataiban továbbélő transzgenerációs traumát. Mások a politikai harc romantikus képével élnek együtt, történetükben az emigrálás azt jelentette, hogy ugyanazt a küzdelmet egy másik országban, másik kontinensen kell folytatni. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy mindegyik történet összeköti Magyarországot a távoli Chilével.

MENEKÜLÉS CHILÉBŐL

Az egyéni emlékezetnek meglepő tulajdonsága, hogy egyes kiemelt, időben távoli pillanatokot vagy napokat nagy részletességgel tud felidézni. Maria Teresa Zubicueta számára a chilei puccs napja, amely több mint félévszázada történt, eleven emlékként él: 1973. szeptember 11-e történéseit óráról órára képes felidézni.

„1970-ben, amikor Allende elnök lett a Népi Egység élén, tizenhét éves voltam. A Moneda palotában dolgoztam, tehát a chilei kormányzat központjában, az elnöki palotában. A Departamento de Planificación (Tervezési Osztály) sajtókapcsolati osztályán kaptam munkát. A volt férjem a chilei rádióban dolgozott hangmérnökként. Én magam nem politizáltam, fiatal voltam még ahhoz, hogy érdekeljen a politika, de a családomból természetesen többeket megérintett, főként a hetvenes évek elején, a politika. Chile abban az időben extrém mértékben átpolitizált ország volt.”

Majd áttér a puccs napjának történetére:

„1971. szeptember 11-én apám vitt be a munkahelyemre, mert mi Santiago egy külső részén laktunk. Ahogy közeledtünk a belváros felé, apám már mondta, hogy itt nincs valami rendben: az autók feltorlódtak az utakon, a megszokottnál is több ember lepte el az utcákat. Apám sejtette, hogy itt baj van és engem is kérlelt, hogy forduljunk vissza. Én ennek ellenére kilenc órákkor mégis bementem a Moneda palotába, ahol nagy sürgés-forgás fogadott. A palota maga több épületből állt, az elnök mellett a minisztériumok is itt voltak, tehát sok ember dolgozott itt. Háromnegyed tizenegykor Allende elnök összehívta a bent lévő dolgozókat és mindenkit megkért, hogy hagyja el a palotát. Részünkről így is történt: tizenegy órákor kiléptünk a központi kapun, ahol a felsorakozott tankok fogadtak, amelyek nyomban elkezdték

¹⁰ A magyar sajtóban olykor feltűnik néhány kiváló cikk és interjú, amelyben egykori chilei menekültek adnak számot sorsukról. Jó példa erre az *Index* podcast-interjúja Carlos Lattes Pavezzel (Joób 2020) vagy az ötvenedik évforduló alkalmából megjelent interjú Pablo Arnoldo Fritz Sepúlvedával a *24.hu* portálon (Lengyel Nagy Anna 2023).

lőni az épületet, ahogy távoztunk. Aznap csak délután jutottam haza, gyalog kellett mennem és a nagy káosz miatt eltartott egy ideig, amíg hazaértem. Aznap estére már kijárási tilalmat rendeltek el.”¹¹

Magyarországon a puccs annak ellenére is megdöbbenést váltott ki, hogy korábban már történt kísérlet Chilében Allende erőszakkal történő eltávolítására. Az 1970-es elnökválasztáson győztes Salvador Allende vezette Népi Egység (Unidad Popular) egy demokratikus kísérletét jelentette a szocializmus megvalósításának, amennyiben nem forradalmi úton, hanem az alkotmány keretein belül maradvá, a többség demokratikus megnyerésével kívánta megváltoztatni a chilei politikát és társadalmat. Ez a kísérlet természetesen kiváltotta a magyar állampárt érdeklődését, amely a szovjet iránynak megfelelően igyekezett minden téren támogatni az Allende-elnökség politikáját.¹²

Allende győzelme után egy évvel Tímár Mátyás, a Minisztertanács akkori elnökhelyettese külügyi és gazdaságpolitikai küldöttség élén érkezett Chilébe, ahol tárgyalásokat folytatott vezető chilei politikusokkal, köztük az elnökkel is. Tímár egy hetet töltött Chilében és több gazdasági egyezményt kötött a latin-amerikai ország vezetőivel a chilei–magyar gazdasági vegyesbizottság megalakításával. A legfontosabb egyezmény szerint Magyarország tizenöt millió dolláros hitelnyújtási szerződést kötött Chilével, amelynek keretében a latin-amerikai állam magyar gyártású gépeket, elsősorban autóbuszokat, kórházi berendezéseket és oktatási műszereket szándékozott vásárolni.¹³ A két ország közötti együttműködés gazdasági és kulturális téren szövődött, ekkor még nem lehetett tudni, hogy ezek az egyezségek az idő rövidsége miatt nem teljesedhettek ki. Dacára annak, hogy 1973 nyarára a rézbányák államosítását követő amerikai szankciók szinte kormányozhatatlanná tették az országot és egyre inkább kiéleződött a küzdelem az Allende vezette baloldal és az elégedetlenkedő társadalmi rétegekben szövetségest látó jobboldal között, a magyar állam több új együttműködési szerződést helyezett kilátásba Chilével.¹⁴ A Chilei Kommunista Párt ekkor, 1973 júniusban elküldte meghívóját az MSZMP számára a párt 15. kongresszusára, amelyet november végére szerveztek.¹⁵ Mindezeket megakadályozta a szeptember 11-i

¹¹ Interjú Maria Teresa Zubicuetával, 2024. május 30. 1.

¹² A második világháborúval a chilei–magyar diplomáciai kapcsolatok megszakadtak és azokat csak 1965-ben vették fel újra. A témáról lásd bővebben: Horváth 2021, illetve tágabb kontextusban: Horváth, 2024.

¹³ Magyar–chilei gazdasági egyezményt írtak alá Santiagóban. *Népszabadság* 1971. szeptember 16. 5. Magyar–chilei közös közlemény. *Népszabadság* 1971. szeptember 17. 3. A magyar küldöttség hosszabb latin-amerikai útján gazdasági egyezmények megkötésének céljával kereste fel Chile mellett Argentínát, Ecuadorot és Perut is.

¹⁴ Ezek a tervezetek az 1974–75. évi magyar–chilei kulturális és tudományos kapcsolatok fejlesztéséről, a társadalomtudományos együttműködésről és az egyetemi együttműködés kiszélesítéséről szóltak. MNL OL XIX-J-1-j-1973 37.

¹⁵ MNL OL M-KS 288-32-b-1973. 27. 1–4. Meghívó a Chilei Kommunista Párt XV. kongresszusára. Santiago de Chile. 1973. június 29.

puccs, amely két hét múlva a diplomáciai kapcsolatok megszakításához,¹⁶ majd a Chilének folyósított, összesen 25 millió dolláros hitelnyújtás leállításához vezetett.¹⁷ A következő másfél évtizedben a Magyar Népköztársaságot a Népi Egység emigráns politikusai és a chilei menekültek kötötték a latin-amerikai országhoz. Ez azonban nem jelentette az érdeklődés csökkenését Chile iránt. Sőt, addig még soha nem látott számban szaporodtak meg a Chiléről szóló rendezvények és könyvek,¹⁸ egymást követték a szolidaritási akciók, több chilei emigráns politikus látogatta meg Magyarországot a puccsot követő években. A legközvetlenebb kapcsolat azonban a chilei menekültek révén szövődött a két ország között, amely ráirányította a figyelmet a latin-amerikai katonai diktatúrákra is.

Magyarországra azonban nem vezetett egyenes út Chiléből a politikai menekültek számára. A Pinochet-rezsim haragja elől menekülők legelőbb a szomszédos államok területére léptek. Akik nem menekültek el a puccsot követő hetekben, azok sem érezhették magukat igazán biztonságban, a katonai junta egyre több áldozat szedésével kívánta bebiztosítani hatalmát.

„Egy hét sem telt el, szeptember 17-én már érkezett a felszólítás az új kormányzattól, hogy mint állami alkalmazottak jelenjünk meg a munkahelyünkön, vegyük fel a munkát. Így 1973 szeptemberétől 1974 áprilisáig újra a kormánynak dolgoztam. Férjem, aki korábban az ifjúkommunista szervezet tagja volt, ezt nem tette meg. A hasonló felszólítás ellenére Peruba távozott. Még 1974 márciusában felvetődött, hogy a kubaiak befogadnának Peruban lévő chilei menekülteket, de ekkor még nem volt útlevalem és Peruba szóló vízumom. Ezt 1974 áprilisában kaptam meg és Peruba mentem, ahol hónapokig a fővárosban, Limában ilyen munkásszállókon laktunk.”¹⁹

A chilei emigránsok egy jelentős része a puccsot követő időkben az északi szomszéd, Peru felé vette az irányt. Ugyan Peruban is katonai diktatúra uralkodott, Juan Velasco Alvarado vezetésével, a peruiak alapvetően szemben álltak a Pinochet vezette nacionalista-militarista juntával. Ez egyrészt a két ország közti tradicionális vetélkedésből fakadt (amely a 19. századi chilei területszerző háborúig

¹⁶ MNL OL XIX-J-1-j-1973 36. Magyar–chilei diplomáciai kapcsolatok felfüggesztése. 1973. szeptember 25.

¹⁷ MNL OL XIX-J-1-j-1973 36. Chilében aláírt magyar kormányhitel folyósításának megszüntetése. 1973. november 14.

¹⁸ 1973-ig a Latin-Amerikáról szóló elemzések, kötetek csak pár oldalban tudósítottak Chiléről. Ilyen volt Wittman Tibor jelentőségeltjes munkája Latin-Amerika történetéről, amely a téma kiterjedtsége okán csak rövidebben tért ki a chilei történelem egy-egy szakaszára (Wittman 1971). Egyetlen kivétel az 1971-ben, a Kossuth Kiadó által megjelentetett fordításkötet, amely francia baloldali újságírók tolmácsolásában a chilei Népi Egység választási győzelmét és kormányzati politikáját igyekezett bemutatni: Acquaviva–Fournial–Gilhodes–Marcelin 1971. Az 1973-as puccs után azonban latin-amerikanisták és külpolitikai újságírók jóvoltából megsokasodtak a chilei helyzetet elemző írások, magyar fordításban jelentek meg a szemtanúi beszámolók. Lásd Labarca Goddard 1973; Árkus 1974; Kerekes 1974; Vályi 1974; Villegas 1974; Kerekes 1976; Valdés 1976.

¹⁹ Interjú Maria Teresa Zubicuetával, 2024. május 30. 2.

vezethető vissza), másrészt Velasco katonai uralma idején centrista reformokkal próbálkozott, és hasonlóan Allendéhez, a nyersanyagok és a bányászat államosítására, az agrárreform kiterjesztésére törekedett.²⁰ Peruban a baloldali katonai junta konkurensként tekintett a helyi kommunista pártra, ugyanakkor készek voltak fogadni a nagyszámú, sok esetben kommunista párttag chilei menekültet.

ÉRKEZÉSEK

1973. október 27-én, tehát egy hónappal az után, hogy Magyarország felfüggesztette diplomáciai kapcsolatait a chilei juntával és ügyeinek intézésére az osztrák nagykövetséget kérte fel, az MSZMP KB Külügyi Osztálya továbbította a Titkárság részére a Chilei Kommunista Párt (ChKP) emigrációs központjának azt a kérését, amelyben többek között három volt követségi dolgozó és további két kommunista párttag és családjuk befogadását kéri Magyarországra. Egyúttal kérték lakásügyük rendezését és munkába állásuk segítségét, amit a Titkárság határozatában elfogadott.²¹ A ChKP egyúttal kérte, hogy Magyarországon akcióbizottságot alakíthassanak, amely a pártszervezés és a junta elleni harc szervezése mellett a chilei menekültek ügyével is foglalkozik. A menekültek magyarországi befogadásával kapcsolatban a ChKP igyekezett nemcsak közvetítőként fellépni, de kontrollálni is a menedéket kérők listáját, egészen odáig, hogy ők igyekeztek meghatározni a kiutazók sorrendjét is. A sorrendet nem csak a párthierarchiában elfoglalt hely, hanem az egyes esetek sürgőssége határozta meg. Félő volt ugyanis, hogy egyes „elvtársak” a célpontjai lehetnek a Pinochet-junta ügynökeinek, akik menekültnek kiadva magukat az emigránsok közé vegyültek.

De nem csak a ChKP útján érkezett kérés a Magyar Népköztársaság felé a menekültek befogadására. Venezuela budapesti nagykövetségéről küldték azt a jegyzéket 1973. november közepén, amelyben tíz chilei menekült befogadását kérték, akiknek az útiköltségét a venezuelai kormány állta volna. A jegyzék szerint Venezuela az elmúlt két hónapban 1000 menekültet fogadott be és támogatott, míg santiagoói követségükön folyamatosan kétszáz menekült tartózkodott. A jegyzék tanúsága szerint hasonló kérést fogalmaztak meg a venezuelaiak a Varsói Szerződés többi tagállama felé is.²² A kérés előrevetítette a jövőbeni nagyszámú chilei menekült befogadásának problémáját. Látva a nyugati országok pozitív elbírálási politikáját és befogadási hajlamát, a keleti blokk államai sem maradhattak le a chilei baloldali emigráció fogadásában. A külügyi titkárság 60–80 fős keret felállítását javasolta, olyan személyek számára, akik várhatóan kezelni tudják majd a nyelvi nehézségeket. Az MSZMP Központi Bizottsága (KB) Politikai Bizottságának (PB) szóló felterjesztés azonban a keretszámot már

²⁰ Velasco baloldali populista katonai juntájáról: lásd Aguirre–Drinot 2017.

²¹ MNL OL M-KS 288-7-439. 37–40. MSZMP KB Titkárság ülése. 1973. október 19.

²² MNL OL XIX-J-1-j-1973. 37. 1973. november 14.

az eredeti javaslat kétszeresében-háromszorosában szabta meg.²³ A várakozásokra nem cáfoltak rá az év további részében, és főleg nem az 1974 során beérkező kérések. A ChKP Központi Bizottsága közvetítők útján kereste meg a Magyarországi Képviseletét ellátó santiagoi osztrák nagykövetet 1973 decemberének elején, hogy Magyarország és Bulgária fogadjanak be 20-25 kommunista funkcionáriust, akiknek élete veszélyben forog Chilében.²⁴ A magyar Minisztertanács döntése értelmében 8-10 fő és családjuk befogadását vállalták, azzal a kikötéssel, hogy a menedékkérőkről előzetesen személyenkénti tájékoztatást kapnak.²⁵ Mindeközben persze egyéni személyes megkeresések is szép számmal megtalálták a magyar külképviseletet Latin-Amerikában, de az még többször fordult elő, hogy egyenesen az MSZMP vonalán próbáltak menedéket kérni chilei kommunisták és szocialisták Magyarországon.

1973 decemberében az NDK követségén maradt 10-15 chilei kommunista befogadását kívánták elérni az osztrák és a magyar követség dolgozóitól. Ugyan a Magyar Népköztársaság megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Chilével, a nagykövetségi épület és az ott maradt berendezés továbbra is a magyar állam tulajdonát képezte. Az épület őrzésére, a gondnoki feladatok ellátására így a magyar diplomáciai testület zömének hazautazása után is ott maradt néhány magyar állampolgár. Ők szoros együttműködésben dolgoztak az osztrák követséggel. A hozzájuk érkező chilei csoportnak a legnagyobb titokban kellett eljutnia a volt magyar nagykövetség épületéig, ahol előre megüzent jelszóval léphettek be. Végül ebben az esetben magyar részről tizenegy chilei kommunistát fogadtak be, míg az osztrák félhez szocialista pártiak érkeztek, tizenhárman. A közvetlen életveszélyt mi sem jelezte jobban, mint hogy a befogadottak elég rossz állapotban, többnapos bujkálás után érkeztek meg, és egyikük sürgős kórházi kezelésre szorult, mivel „egy lövedék a jobboldali arccsontjába fúródott és a baloldali halántéka alatt távozott”. A politikai menekültek számára a chilei külügyminisztériumtól az osztrákok kérvényezték az eltávozási engedélyek megadását.²⁶ Ezeket a junta adhatta ki a még mindig Chilében tartózkodó állampolgárai számára. Emellett számos olyan személy húzta meg magát a nagykövetségeken, akiknek a junta nem adott távozási engedélyt az Allende-kormányzatban való érintettségük, vezető pozícióik miatt.²⁷

Nagyobb számú chilei menekült befogadásáról azonban csak később, 1974 nyarán született döntés a magyar pártvezetés részéről. Ezt megelőzte a Kubai Kommunista Párt márciusi javaslata, amelyben a kommunista országok pártjait

²³ MNL OL XIX-J-1-j-1973. 37. 1973. november 22.

²⁴ Bulgária, hasonlóan a keleti blokk többi országához, felfüggesztette a diplomáciai kapcsolatokat Chilével és a magyarokhoz hasonlóan Ausztriát kérte fel érdekei képviseletére. Egyedül Románia tartotta meg legfelsőbb diplomáciai kapcsolatait a chilei juntával, azzal az indoklással, hogy így sokkal többet tud tenni a Chilében üldözött baloldaliak védelmében.

²⁵ MNL OL XIX-J-1-j-1973. 37. 1973. december 7.

²⁶ MNL OL M-KS 288-32-b-1974. 10. 212–215. A Magyar Népköztársaság Nagykövetsége, Caracas, chilei menekültek fogadása a magyar nagykövetség épületében. 1974. január 18.

²⁷ MNL OL M-KS 288-32-b-1974. 10. 225–227. A Magyar Népköztársaság Nagykövetsége, Caracas, a chilei politikai menekültek helyzete. 1974. január 14.

konzultatív találkozóra invitálták, amelyen megvitathatták a chilei kommunisták támogatásának, illetve további menekültek befogadásának ügyét is. 1974 elejétől ugyanis egyre többen folyamodtak menekültkérelmekhez, remélve, hogy a chilei junta szabad utat enged távozásuknak. A junta első lépése volt, hogy megszakította a kapcsolatot a Castro vezette Kubával. Az Allende melletti elköteleződés arra sarkallt sok chileit, hogy Kubában keressen menedéket. A helyzet azonban már kezdett tarthatatlanná válni a szigetországban. Hasonló félelmek miatt ösztönözte az európai országokat Venezuela, Peru és Argentína, hogy fogadják el a chileiek menedékjogát. Hónapokkal a szeptemberi puccsot követően egyre biztosabbá vált a chilei junta és Pinochet helyzete, nem lehetett számítani a baloldali menekültek gyors hazatérésére. Ez azonban nagy terheket rótt a nevezett országok társadalmára és gazdaságára. Ugyanakkor más tényezők lassítani igyekeztek a chilei menekültek befogadását. A ChKP is képes volt stabilizálni a helyzetét, és felkészült a belső ellenállásra. Ebben a helyzetben a párt már nem kívánhatta, hogy tagjai elhagyják az országot vagy a kontinenst. Igyekeztek tehát kontroll alatt tartani a politikai migrációt, ami találkozott a befogadó országok érdekével, mert azok meg időt szerettek volna nyerni, hogy fel tudjanak készülni a vállalt számú menekült befogadására. A KGST-országok képviselői által 1974 májusában megtartott kubai konzultatív találkozó ajánlásai között szerepelt egy közös pénzügyi alap létrehozásának terve, amelyet az érintett pártok központi bizottságai hoztak létre. A kubai felvetés nyomán létrejövő alapból nemcsak a párt-szervezést és az ellenállást segítették, hanem igyekeztek finanszírozni a menekültek utaztatását is. A találkozóon elhangzott, hogy mintegy 15 ezer chilei menekült ügye vár megoldásra, így a résztvevők abban egyetértettek, hogy vállalják mintegy 1000 család befogadását. Ehhez kapcsolódóan az MSZMP KB Külügyi Osztályának javaslata arról szól, hogy a magyar fél fogadjon be 350–400 politikai menekültet.²⁸

Mielőtt magasabb politikai döntés születhetett volna a javaslatról, a ChKP részéről a limai nagykövetségen keresztül érkezett az a kérés, hogy Magyarország fogadjon be tizenkét családot, többségükben kommunista pártagokat és családtagjaikat. Peruból ekkor már hatvan chilei családot fogadott Románia, amely a menekültek befogadásában is különutas politikát folytatott, nem konzultálva a „testvérpártokkal”.²⁹ Az MSZMP KB Politikai Bizottságának ülése gyorsan elfogadta a Külügyi Osztály javaslatát, többek között arról, hogy a Népi Egység pártjainak kérése alapján Magyarország kész 350–400 menekült befogadására. Letelepítésükkel és munkába állításukkal a Munkaügyi Minisztérium és a Szakszervezetek Országos Tanácsa kellett foglalkozzon, a költségeket pedig a Minisztertanács biztosította. A PB ezen felül a menekültek „kolónia-jellegű” elhelyezésére tett javaslatot és a letelepítéssel, munkába állással kapcsolatos feladatok

²⁸ MNL OL M-KS 288-32-b-1974. 2. A Román Kommunista Párt nem vett részt a kubai találkozón. 1974. május 30.

²⁹ MNL OL M-KS 288-32-b-1974. 11. A Chilei KP kérése emigránsok magyarországi fogadására. 1974. május 25.

elvégzésére operatív bizottság létrehozását szabta feladatként.³⁰ A PB döntése nyomán megkezdődött a szervezési munka és a befogadottak listáinak összeállítás. Szeptember folyamán pedig már több MALÉV-gép hozhatta Magyarországra a mintegy 220 chilei menekültet. Azon gépek egyikén utazhatott Magyarországra Maria Teresa is a családjával:

„1974 júniusában beosztottak minket egy csoportba, akik Európába, pontosabban Romániába mehetnek, de mivel ekkor a gyermekemet vártam a légitársaság nem vállalta a felelősséget az utaztatásomért. Limában született meg a fiunk augusztus végén. Akkor már ismételtelen jelezték, hogy indulhat egy nagyobb számú csoport Európába, ekkor Magyarországra. Fogalmunk sem volt, hol van Magyarország. Annyit tudtunk róla, hogy Európában van, éppen, hogy meg tudtuk találni a térképen. Összesen 250 fő utazott ekkor, akiket két csoportba osztottak: az első csoport szeptember másodikán, a második 17-én indult. Mi a második csoportba kerültünk. Már éppen indult volna a gépünk, amikor közölték, hogy mi ketten mehetünk, de a kéthetes gyermekünknek maradnia kell, mert ő perui állampolgár [mivel Peruban született – P. M.]. El tudod képzelni, hogy mit éreztünk akkor? Hosszasan sikerült rábeszélni az ott lévő hivatalos embereket, hogy mindhárman felülhessünk a gépre. 1974. szeptember 18-án, a chilei nemzeti ünnep napján érkeztünk Magyarországra. A repülőtéren egy bizottság fogadott minket, pártemberek lehettek, és tolmácsok is voltak velük.”³¹

Ezzel azonban még nem ért véget a nagyobb menekültakciók sora. 1975 februárjában újabb 60-80 chilei menekült érkezését várták Magyarországra. Az ezen felül meglévő keretet későbbre kívánták fenntartani, ha a ChKP a továbbiakban kérné Chilében szabadlábra helyezett politikai menekültek befogadását. Mindeközben a santiagoói követségi épületbe továbbra is érkeztek az életüket féltő chilei baloldaliak.³² 1975. május 26-án újabb tizenegy ember szökött be, a kerítésen keresztül. Az ottani megbízott, az osztrák nagykövet utasítására, befogadta őket.³³ Osztrák kérésre a chilei junta kiadta a kommunista, a szocialista és a baloldali forradalmi párthoz tartozó menekültek menlevelét, így ők is Magyarországra távozhattak.³⁴ Az osztrák külügy 1975. június végi kérését, hogy vállalja a santiagoói pápai nunciaturára szökö nyolc személy befogadását Magyarország, már utolsó teljesíthető kérésként említi a Külügyi Osztály feljegyzése. A dokumentumot jegyző Varga István szerint ekkor „a chilei menekültek magyarországi befogadásának lehetőségei már kimerültek”. Az osztrákokkal való jó viszony fenntartása, tekintve, hogy többszöri, nyomatékos kérést

³⁰ MNL OL M-KS 288-5-638. 80–83. A KGST-hez tartozó országoknak a chilei szolidaritási akciókkal foglalkozó havannai értekezlete. 1974. június 4.

³¹ Interjú Maria Teresa Zubicuetával, 2024. május 30. 2.

³² MNL OL M-KS 288-32. 87–89. 1–3. Tájékoztató a Politikai Bizottság chilei szolidaritási akcióról szóló határozatának végrehajtásáról. 1975. február 5.

³³ MNL OL M-KS 288-32. 87–89. 152. 1975. június 5.

³⁴ MNL OL M-KS 288-32-b-1974. 87–89. 153. 1975. július 10.

fogalmaztak meg, illetve a jövőbeni kölcsönös együttműködés lehetősége miatt mégis javasolta a nyolc fő befogadását.³⁵

1975 nyarára Magyarországra már csak kisebb számban érkeztek chilei menekültek. A befogadásukra szánt magyar kapacitások többsége ekkor már le volt kötve, a korábban érkezettek rendelkeztek lakással és munkahellyel, a menekültek körében kialakultak a magyarországi politikai és társadalmi hálózatok. A viszatérésre nem volt esély, Pinochet vezetői szerepe bebetonozódott. Amennyiben nem kívántak nyugati államokba tovább utazni, Magyarországon kellett kialakítaniuk a menekülteknek a megfelelő életstratégiákat.

„Először a XII. kerületi szakszervezeti üdülőben szállásoltak el minket, ez akkor a Vörös Csillag szálloda volt a Rege utcában [helyesen Rege út – P. M.]. 1974 szeptemberétől novemberig éltünk itt, a napi megélhetésre a magyar kormánytól kaptunk pénzt. Novemberben aztán a szállóban élő chilei menekülteket szétosztották különböző helyekre. Volt, aki Újpalotán, vagy az Örs vezér tere környékén, míg mások Székesfehérváron vagy Győrben kaptak lakást. Mi Újpalotára kerültünk, sok chilei lakott ott aztán. Egy berendezett panellakást kaptunk. Egy rossz szavunk sem lehetett, sőt még szégyelltük is magunkat, mert tudtuk, hogy itt is milyen nehéz lakáshoz jutni. Mi pedig egy bútorozott lakást kaptunk, még a gyerekjátékok is be voltak készítve. Nem tudtunk sokat Magyarországról, vagy a magyar politikai rendszeréről, de nyugalom volt és végre biztonságban éreztük magunkat. 1975 elején kaptunk munkát is, a chileieket elosztották különböző vállalatoknál. Én a Tungram gyárba kerültem, ahol betanított munkásként kezdtem dolgozni. Egészen 1989-ig voltam itt. A volt férjem el tudott helyezkedni a szakmájában, hangmérnök lett a MO-KÉP-nél [Mozgóképforgalmazási Vállalat – P. M.]”³⁶

A megfelelő előkészítésnek köszönhetően az 1974 szeptemberében érkező chilei menekültek csoportjait a repülőtérről fogva figyelemmel kísérték és segítették. Befogadásuk presztízskérdést jelentett. Az MSZMP PB már idézett 1974. júniusi határozatában a Chilével kapcsolatos akciók, a chilei üldözött baloldali pártok és a politikai menekültek támogatása és megsegítése során a KGST tagállamok által közösen kijelölt stratégia és vállalások szerint járt el.³⁷ A magyar hatóságok és az MSZMP külügyi vonalon dolgozó káderei számára a menekültek befogadása két feladat megoldását jelentette. Először fel kellett állítani egy olyan munkarendet, amely lehetővé tette a Magyarországra érkező chilei menekültek szállásának biztosítását, majd állandó lakhelyeik kijelölését. Ez azt jelentette, hogy a menekültekről beérkező listák alapján, amelyek tartalmazták az érintettek képesítését és foglalkozását is, a magyarországi hatóságok döntést hoztak arról, hogy egyeseket fővárosi, míg másokat vidéki (Székesfehérvár és Győr) lakásokhoz

³⁵ MNL OL M-KS 288-32-b-1974. 87–89. 155–157. 1975. augusztus 16.

³⁶ Interjú Maria Teresa Zubicuetával, 2024. május 30. 3.

³⁷ MNL OL M-KS 288-5-638. 82–83. A KGST-hez tartozó országoknak a chilei szolidaritási akciókkal foglalkozó havannai értekezlete. 1974. június 4.

juttatják. A döntést természetesen befolyásolta, hogy mely munkahelyek tartották szükségesnek, vagy tekintették magukat képesnek a kezdetben még csak spanyol nyelven beszélő foglalkoztatottak alkalmazására. A lakhatással összefüggésben ugyanis a szocialista állam a menedékjoggal Magyarországon tartózkodókra is kiterjesztette az alkotmány második fejezetének kilencedik paragrafusát, amely többek között kimondta: „[M]inden munkaképes polgárnak joga, kötelessége és becsületbeli ügye, hogy képességei szerint dolgozzék.”³⁸ A magyar hatóságok a lakhatás, a munkalehetőség és a szociális ellátás biztosításában látták elkerülhetőnek, hogy feszültség alakuljon ki a chilei menekültek csoportjai és a befogadó magyar lakosság között. Ebben a várakozásukban, mint arra majd kitérünk, nem csalatkoztak. Ugyanakkor támadt olyan belső konfliktus az emigráns közösségen belül, amely azzal fenyegetett, hogy nemzetközi szinten okoz nehézségeket a magyar szocialista államnak.

A chilei menekültek elhelyezéséért felelős operatív bizottság 1975. januári beszámolója alapján az 1974 augusztus–szeptemberében Magyarországra érkezettek közül 199 főt a minisztertanácsi határozat alapján állandó lakásban helyeztek el. 45 fő került az óbudai lakótelepre, 66 fő Újpalotára, míg 88-an székesfehérvári KÖFÉM lakótelepen kaptak lakást. 33 további lakást tartottak fenn az újbudai lakótelepen további 80–100 menekültnek. A jelentés beszámolt arról is, hogy a megérkezés után a Szabadság-hegyi SZOT-üdülőben kaptak szállást és ellátást, további érkezők számára pedig a leányfalui SZOT-üdülőben készítettek elő átmeneti szállást. Az állandó lakásban elhelyezett 199 főből 95-en munkaképes korúak, hárman voltak nyugdíjra jogosultak. A fennmaradók vagy főiskolai és egyetemi beiskolázásra vártak, vagy 18 év alattiak voltak. 44 fő 1975 januárjában már munkába állt, a többiek munkahelyének kijelölése folyamatban volt. A székesfehérvári csoport tagjai nagyrészt fizikai munkások, akiknek betanítását és munkába állását a Könnyűfémmű biztosította, jövedelmük havi 2000–2500 forint között mozgott. A budapestiek képzettség szerint már változatosabb képet mutattak: „rajzoló, óvónő, ápolónő, cernázó, laboráns, gépkönyvelő stb.” Keresetük 1500 és 3000 forint között alakult, amely megfelelt a hasonló munkakörben dolgozó magyar munkások keresetének.³⁹

A Külügyi Osztály számára összeállított jegyzékek szerint az 1974 októbertől december végéig munkába állított chileiek a legkülönbözőbb vállalatoknál helyezkedhettek el. Így kerületek chileiek a tanácsi bölcsődékbe, a Fővárosi Számítástechnikai és Díjbeszedő Vállalathoz, a MAFILM-hez, az óbudai Pamutnyomóipari Vállalathoz, postahivatalokba, de még ügyvédi munkaközösséghez is. 1975 februárjától április elejéig az új munkavállalókat szinte kivétel nélkül a Váci úti Elektromos Művek, az Újpesti Cérnagyár, az Egyesült Izzó

³⁸ 1949. évi XX. törvény II. fejezet 9. § 2. szakasz.

³⁹ MNL OL M-KS 288-32-b-1974. 5. 26–28. 1975. január 25.

vállalatainál, majd áprilisban és májusban kizárólag a Hungária körüli Telefongyárban helyezték el.⁴⁰

A chilei menekültek számára a munkalehetőség vagy a beiskolázás együtt járt azzal, hogy jogosulttá váltak a szociális szolgáltatásokra. A társadalombiztosítási jogállásukat a Társadalombiztosítási Főigazgatóság rendezte, ennek alapján jogosultakká váltak TB-szolgáltatásokra, nyugdíjra, diáksegélyre. Megszervezték a letelepített családok orvosi vizsgálatát és egészségügyi ellátását. A chilei kolóniáknak kiutalt lakótömbökben megindult a magyar nyelv oktatása.⁴¹ A chilei menekültek a rákövetkező években rászorultsági alapon kaphattak segílyt, amelyből kiegészíthették megcsappant keresetüket, ha a család egyik tagja tartósan kiesett a munkából. Ez a nyolcvanas évek első harmadáig 1500 forint volt, amelyet a következő években 1700 forintra emeltek.⁴² Egyéni elbírálások alapján eseti tansegélyt utalhattak ki nekik, egyetemi ösztöndíjban részesülhettek, vagy önbevallás alapon korábbi chilei munkaviszonyukat is beszámíthatták a nyugdíjjogosultsághoz szükséges évekre.⁴³

A szeptember 11-i puccs után szerte Magyarországon szolidaritási megmozdulásokat szerveztek, amelyek fő színterei a nagyvállalatok és az egyetemek, főiskolák voltak. A tiltakozó mozgalmak egyes üzemekben, mint a Csepel Vas- és Fémművekben, többezer dolgozót mozgattak meg, bár ezek az események mindig felülről szervezett alkalmak voltak. Éppen úgy, ahogy párt- és szakszervezeti vonalon is elvárt volt, hogy az Országos Béketanácsnak eljuttatott táviratban tiltakozzanak a dolgozók és diákok a chilei terror ellen. Ezek a mozgalmak mégis megteremtették a Chilével való szolidaritás kultúráját, amelyet 1973 végéig a Magyar Szolidaritási Bizottság újonnan létrejött csoportja, a Chilei Akcióbizottság koordinált. Később hozzájuk került a chilei menekültek kulturális és politikai eseményei megszervezésének az ügye is. Az Akcióbizottság szervezésében hanglemezeket adtak ki chilei mozgalmi dalokkal és Allende-beszédekkel, fotókiállításokat szerveztek, chilei fiatalok számára „Béke”-ösztöndíjat adományoztak, tiltakozó kampányokat és táviratfeladásokat szerveztek Luis Corvalán kiszabadításáért.⁴⁴ 1974–1975-ben egymást érték a szolidaritási esetek, sőt szolidari-

⁴⁰ MNL OL M-KS 288-32-b-1974. 87–89. 112–118. Különböző keltezésű jegyzékek a munkába állt chilei politikai menekültekről.

⁴¹ MNL OL M-KS 288-32-b-1975. 85–87. 2. Tájékoztató a Politikai Bizottság chilei szolidaritási akciókról szóló határozatának végrehajtásáról. 1975. január 25.

⁴² MNL OL XIX-C-2-i 1971–1984 84. Latin-amerikai menekültek segélyezése. 1983. október 3

⁴³ MNL OL XIX-C-2-i 1971–1984 84. A latin-amerikai menekültek ügyei 1982-ben, a Munkaügyi Minisztérium megszüntetésekor átkerültek az Egészségügyi Minisztériumba.

⁴⁴ Luis Corvalán 1976. december 18-án szabadult ki a börtönből egy fogolycsere-egyezmény keretében. A Szovjetunió a kommunista politikusért cserébe elengedte Vlagyimir Bukovszkij szovjet emigránst, emberjogi aktivistát. Corvalán a Szovjetunióban telepedett le, majd a Pinochet-rezsím bukásakor visszatért Chilébe. 2010-ben hunyt el. Szabadulása után Magyarországon is járt: 1977 májusában nagyszabású szolidaritási gyűlést szerveztek a tiszteletére a Sportszarnokban. A Chilei Kommunista Párt főtitkára egyúttal megbeszélést folytatott Kádár Jánossal, illetve találkozott magyarországi chilei emigránsokkal is. Forró hangulatú chilei szolidaritási nagygyűlés a Sportszarnokban. *Népszabadság* 1977. május 20. 1–2.

tási hetet is rendeztek szeptemberben, egyúttal pedig ösztönözték az üzemekben a szolidaritási műszakok megtartását, és a befolyó összegeket a Chilei Szolidaritási Alapba fizették be. A vállalati szakszervezetekkel ruha- és ajándékutalványokat gyűjtöttek menekült gyermekek számára, akiket karácsonykor megajándékoztak az összegyűjtött adományokból. 15 ezer szolidaritási jelvényt bocsátottak ki a fiatalok számára, szervezték az ünnepi felvonulásra a chilei résztvevőket, igyekeztek segíteni az emigráns chilei pártok magyarországi részlegeinek szerveződését. Magyarországon járt Hortensia Allende, az elnök özvegye, Volodia Teitelboim, a ChKP Moszkvában élő vezető politikusa, és Carlos Altamirano, a Chilei Szocialista Párt főtitkára.⁴⁵ 1974 folyamán a ChKP és a Szocialista Párt egyaránt alapított pártszervezetet Magyarországon, amelyeknek nöbizottsága is megalakult és szoros együttműködésben dolgoztak az MSZMP-vel, a Nőtanáccsal és a Szakszervezetek Országos Tanácsával. 1974 augusztusában Magyarországon tartották a chilei baloldali pártok zártkörű értekezletét, szeptembertől Budapesten kezdte meg működését a chilei ifjúkommunisták Ifjúsági Koordinációs Irodája, együttműködésben a KISZ-szel.⁴⁶

A dokumentumok arra utalnak, hogy a chilei menekültek Magyarországon letelepített csoportjainak beilleszkedése lassan, de problémamentesen haladt. A legtöbb kellemetlenség a nyelvtudás hiányából fakadt, de ezt mind a hatóságok, mind a munkáltatók türelemmel viselték, tudván, hogy milyen nehézséget jelent a magyar nyelv megtanulása a spanyolajkú chileiek számára. Egy incidens azonban mégis kellemetlenséget okozott a magyar hatóságoknak, amely kishíján diplomáciai bonyodalmakhoz vezetett. Az MSZMP KB Külügyi Osztályának és egyúttal a Közigazgatási és Adminisztratív Osztálynak elküldött jelentés szerint „1975. október 15-én délelőtt a svájci nagykövetség ideglenes ügyvivője közölte a Külügyminisztériummal, hogy chilei állampolgárok egy 36 fős csoportja összegyűlt a nagykövetség hivatali épületében, és svájci beutazó vízumot követelt.”⁴⁷ Mint kiderült, a hat férfiből, hét nőből és 23 kiskorúból álló csoport tagjai a genfi Menekültügyi Főbiztosságra kívántak kijutni, hogy annak segítségével kapitalista országokba települjenek át. A svájci ügyvivő kérésére a Külügyminisztérium kiküldöttje próbált tárgyalni a chileiekkel, akik azt sérelmezték, hogy nem kaptak védelmet chilei emigránsok egy másik csoportjával szemben, akik terrorizálták őket. A nap végére a magyarok azzal a javaslatlall álltak elő, hogy kétszék kiutazó vízumot adni és megváltani a chileiek repülőjegyét, ha a svájci kormány hajlandó vízumot adni számukra. A svájci kormány viszont azt az utasítást adta, hogy nem adhat ki vízumot, mert „a 36 chilei állampolgár nem tekinthető

⁴⁵ MNL OL M-KS 288-32-b-1975. 85–87. 29–33. Szolidaritás Magyarországon Chilével. 1975. november 6.

⁴⁶ MNL OL M-KS 288-32-b-1975. 85–87. 2–3. Tájékoztató a Politikai Bizottság chilei szolidaritási akciókról szóló határozatának végrehajtásáról. 1975. február 5.

⁴⁷ MNL OL M-KS 288-32-b-1975. 85–87. 119. Jelentés a Politikai Bizottságnak Svájc budapesti nagykövetségén 1975. október 15-én chilei menekültek egy csoportja által kialakított helyzetről és megoldásáról. 1975. október 17.

politikai menekültnek, hiszen Magyarországon semmiféle üldöztetésnek nincs kitéve”.⁴⁸ Az ügyvivő továbbra is követelte, hogy a magyar hatóságok tegyenek lépéseket azért, hogy a chileiek elhagyják a követséget. Október 16-án hajnali háromra sikerült végül rábeszélni őket, hogy távozzanak az épületből.

A jelentés a következő jellemzést adja a svájci követségre behatoló csoportról:

„A csoport olyan chileiekből áll, akik már korábban is kísérletet tettek arra, hogy el-távozhassanak az országból. Megtagadták a munkát, botrányokba keveredtek, közben chilei menekülttársaikat is provokálták, ami miatt tarthatatlan lett a helyzetük Székes-fehérváron. Kiutazási szándékuk egyidejű tudomásul vételével, lehetővé tettük, hogy Budapestre költözzenek. Itt a csoport kiegészült még két családdal, és akciójukat így 36-an indították el a svájci nagykövetségen. A csoport jelenleg is összetart, nem hajlandó a munkát felvenni, követeli kiutazásának lehetővé tételét. A nemzetközi menekültügyi szervek viszont nem válaszoltak korábban eljuttatott kérésükre sem.”⁴⁹

A magyar hatóságok a csoport tagjainak egymástól való elkülönítéséről határoztak, hogy egyeseket jobb belátásra tudjanak bírni. Ugyanakkor erőfeszítéseket kívántak tenni, hogy a csoport tagjai elhagyhassák Magyarországot. A személyenkénti jellemzéséből kiderül, hogy nagy anyagi nehézségek között élő emberekről volt szó, akik általában konfliktusba keveredtek az üzemorvossal és napi összetűzéseik voltak más chilei emigránsokkal. Utóbbiak közül néhányan valóban folyamatos megfélemlítés alatt tartották a csoportot. A társaság egyik tagja levelezést folytatott Ausztráliában és Svédországban élő rokonaival, ő bujtotta fel a többieket, hogy tovább kellene állni Magyarországról. Őt és még két vezető személyt a ChKP magyarországi pártszervezetének egyetértésével kiemelték a csoportból és lehetővé kívánták tenni, hogy Ausztráliába távozhassanak, miközben a többieket igyekeztek meggyőzni arról, hogy maradjanak Magyarországon.⁵⁰ Többségüknél meghallgatásra talált a rábeszélés, a felbujtók pedig nemsokára Ausztria segítségével egy menekültcsere keretében nyugatra távozhattak.⁵¹ Az incidenssel és a csoport viselkedésével kapcsolatos dokumentumok nem említik, hogy politikai eredete lett volna a konfliktusnak, vagy egy még Chiléből eredeztethető nézeteltérés öröklődött volna Magyarországra. Az eset eredői az eltérő szociokulturális

⁴⁸ MNL OL M-KS 288-32-b-1975. 85–87. 120. Jelentés a Politikai Bizottságnak Svájc budapesti nagykövetségén 1975. október 15-én chilei menekültek egy csoportja által kialakított helyzetről és megoldásáról. 1975. október 17.

⁴⁹ MNL OL M-KS 288-32-b-1975. 85–87. 121. Jelentés a Politikai Bizottságnak Svájc budapesti nagykövetségén 1975. október 15-én chilei menekültek egy csoportja által kialakított helyzetről és megoldásáról. 1975. október 17.

⁵⁰ MNL OL M-KS 288-32-b-1975. 85–87. 133–135. Jelentés a Politikai Bizottságnak a chilei menekültek egy csoportja által kialakított helyzet állásáról és annak megoldásáról. 1975. október 25.

⁵¹ MNL OL M-KS 288-32-b-1974. 87–89. 155–157. A santiagoói pápai nunciaturára menekült chileiek esetében a magyar külügy az osztrákok segítségét kérte Magyarországról való távozásukkal kapcsolatban. 1975. augusztus 16.

hátter, a menekültek bizonytalan helyzetéből adódó feszültség és az eltérő jövő-perspektívák lehettek.

UTÓÉLET

„Többen voltak a chileiek közül, akik még a hetvenes években tovább mentek Svédországba, Spanyolországba. Pinochet-rendszer bukásakor 1989-ben, 1990-ben és 1991-ben sokan hazatértek a magyarországi kolóniából.”⁵² – mutat rá Maria Teresa a chilei menekültek tipikus életstratégiáira a magyarországi megérkezést követő években.

Az 1980-as években a Pinochet-rezsim többször hirdetett amnesztiát a hazatérőknek, azonban a chilei emigránsok közül a legtöbben csak a rendszerváltás éveiben, 1989 és 1991 között mertek hazatérni. Ebben az időszakban valóban jelentősen csökkent a Magyarországon élő chileiek száma. 1998-ban, amikor Augusto Pinochet kiadatása körül nemzetközi huzavona alakult ki, a *Népszabadság* cikke arról számolt be, hogy a hetvenes évek közepén még 600-1000 főt tett ki a chilei kolónia Magyarországon, a kilencvenes évek végén azonban már a külképviselet és a Külügyminisztérium illetékeseinek becslése szerint sem éltek Magyarországon többen, mint 50 fő.⁵³ Az első becslés, amely a hetvenes évek közepére vonatkozik, az alsó értékhatárt érthette el, ha a hivatalos dokumentumokat vesszük figyelembe. 1973. december 3-án a Politikai Bizottságnak készült előterjesztésében a Külügyi Osztály arról számolt be, hogy a Magyarországon tartózkodó családok tagjai és az itt tanuló diákok összesen 31 főt tesznek ki.⁵⁴ A Külügyi Osztály 1975 februárjában kelt beszámolója szerint 221 chilei menekült van Magyarországon és további 60-80 érkezését várják a közeljövőben.⁵⁵ 1975. szeptember végén a Külügyi Osztály az MSZMP KB Titkársága számára készített javaslatában, már azt írta, hogy a 400 fős keretet Magyarország már felhasználta, ennek ellenére újabb száz fő befogadására tesznek javaslatot.⁵⁶

Azzal, hogy a nyolcvanas évek végén a Pinochet-rendszer, hasonlóan a szocialista rezsimekhez, kezdett felbomlani, az itthoni chilei kolónia tagjai is egyre többet tudtak meg az otthonmaradottakról. Megdöbbentő részlet, hogy a politikai menekültek több mint másfél évtizedig nem tudtak semmit az otthonmaradt barátokról és rokonokról sem.

„Hogy mit tudtunk ez idő alatt Chiléről, arról, hogy mi történik otthon? Semmit, azon kívül, amit a magyarországi újságokban lehetett olvasni. Egyébként teljesen

⁵² Interjú Maria Teresa Zubicuetával, 2024. május 30. 4.

⁵³ Szegő 1998.

⁵⁴ MNL OL M-KS 288-5-625. 104. Jelentés a Politikai Bizottságnak. 1973. december 4.

⁵⁵ MNL OL M-KS 288-32-b-1975. 85–87. 1. Tájékoztató a Politikai Bizottság chilei szolidaritási akciókról szóló határozatának végrehajtásáról. 1975. február 5.

⁵⁶ MNL OL M-KS 288-7-487. 18. Javaslat a Titkárságnak. 1975. szeptember 29.

el voltunk zárva az otthonmaradottaktól. Apám, aki a kommunista pártnak volt a tagja, jobbnak látta rejtőzködni. Folyamatosan költözött, vándorolt egyik helyről a másikra anyámmal és húgommal Chilén belül. Több mint tizenöt évig élték ezt az életet. Aztán végül Argentínába kényszerültek átköltözni, mert veszélyessé vált számukra Chilében maradni. Ez 1988-ban történt, képzelj el, már majdnem vége volt a rendszernek.”⁵⁷

A demokratizálódás, de leginkább a hidegháború vége kinyitotta az addig egymásra zárt világokat. A Magyarországon maradottak számára az új helyzet sem tudott megváltoztatni olyan viszonyokat, amelyek az elmúlt évtizedben mentek végbe. A családi, baráti és munkahelyi kapcsolatok, amelyek a hetvenes–nyolcvanas években szövődtek azoknál, akik nem tértek vissza Chilébe, 1989 után is tovább erősítettek a Magyarországhoz való kötődést.

„1989 szeptemberében, ahogy a korábbi években is, Bécsben voltam meghosszabbítani az útleveletem. A mai napig chilei állampolgár vagyok. Ott szóltak, hogy már utoljára kellett megtennem ezt az utat, mert Budapesten nyílik a chilei konzulátus, ők fogják a papírokat kezelni ezután. Nemsokára jártam a konzulátuson, ott összeismerkedtem az itt dolgozókkal. Aztán a Tungsrában szóltak, hogy a chilei konzulátusról keresnek, mert munkatársra van szükségük, és én is szóba kerültem mint jelölt. Így beadtam az önéletrajzomat és végül úgy döntöttek, hogy engem választanak. A konzulátuson, majd a nagykövetségen dolgoztam mostanáig [2024. április végéig – P. M.]. Hogy visszautaztam-e Chilébe? Igen, voltam többször is. De először Buenos Airesbe mentünk 1999-ben, hogy apámmal találkozom. Aztán jártunk Chilében 2000-ben és 2003-ban is. És most is tervezzük, hogy a közeljövőben Chilébe utazunk. A családom? A gyermekeim spanyol anyanyelvűek, de már itt nőttek fel, itt jártak iskolába, itt alapítottak családot. Kevés kötődésük van Chiléhez, ahogy már a felnőtt unokámnak sincs sok.”⁵⁸

A chilei emigráns sorsok különböző képet mutatnak. Az itt felvázolt életút atipikusnak számít, mivel elbeszélője, a többséggel ellentétben, nem tért vissza korábbi hazájába 1989–1990 után. Ez a döntés, a leszármazott generációkat tekintve, a magyar társadalomhoz és kultúrához való asszimilációt erősíti. Nyilvánvalóan azoknak sem volt könnyű dolguk, akik hazatértek Chilébe, hiszen egy új országgal, megváltozott társadalmi viszonyokkal kellett szembesülniük, ebben a környezetben kezdték kiépíteni új életüket. Számukra is fennmaradt ugyanakkor a különböző kultúrák közötti lét tapasztalata, amely leginkább a kétnyelvűségben marad fent, egészen addig, amíg a leszármazott generációk tudásából ki nem kopik a két kultúra tudata. Addig is, azok a chileiek, akik Magyarországon

⁵⁷ Interjú Maria Teresa Zubicuetával, 2024. május 30. 4.

⁵⁸ Interjú Maria Teresa Zubicuetával, 2024. május 30. 4.

találtak menedéket a hetvenes évek közepén és az ő leszármazottaik összekötik a két egymástól oly távoli országot.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-C-2-i Egészségügyi Minisztérium Szociálpolitikai Főosztály iratai, 1951–1987.

XIX-J-1-j Külügyminisztérium TÜK iratai, 1945–1995.

XXVIII-M-13 Magyar Szolidaritási Bizottság, 1965–1990.

M-KS 288-5 Az MSZMP KB Politikai Bizottsága iratai, 1957–1989.

M-KS 288-7 Az MSZMP KB Titkárságának iratai, 1957–1989.

M-KS 288-32 Az MSZMP Központi Bizottsága Külügyi Osztályának irata, 1957–1989.

Népszabadság, 1971, 1977, 1998.

Interjú Maria Teresa Zubicueta chilei emigránssal 2024. május 30-án, készítette Pap Milán. (A szerző tulajdonában.)

Joób Sándor 2020: Egy chilei menekült, aki évtizedek óta a magyar szegényeken segít. *index.hu*. Kibeszélő podcast 43. 2020. július 30. https://index.hu/belfold/2020/07/30/carlos_lattes_pavez_interju_podcast_szegenyseg_szocialis_ellatas_rendszervaltas_hajlektalan_csaladok_atmeneti_otthona – utolsó letöltés: 2024. december 8.

Lengyel Nagy Anna 2013: „Hároméves voltam, amikor Pinochet emberei szitává lőtték az apámat az utcán” – a magyarrá vált chilei Pablo kanyargós élettörténete. *24.hu*, 2013. november 12. <https://24.hu/belfold/2023/11/12/pablo-carina-chile-kuba-magyarorszag-ujpalota-pinochet-menekultek-portrerireport/> – utolsó letöltés: 2024. december 8.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Acquaviva, Antoine – Fournial, Georges – Gilhodes, Pierre – Marcelin, Jean 1971: *Híradás Chiléről*. Kossuth, Budapest.

Aguirre, Carlos – Drinot, Paulo (eds) 2017: *The Peculiar Revolution: Rethinking the Peruvian Experiment Under Military Rule*. University of Texas Press, Austin. <https://doi.org/10.7560/312117>

Árkus István 1974: *Véres napok Chilében*. Kossuth – Táncsics, Budapest.

Brands, Hal 2010: *Latin America's Cold War*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. – London. <https://doi.org/10.2307/j.ctvj2vjz>

- Carrasco, Carmen Norambuena 2000: Exilio y retorno: Chile 1973–1994. In: Garcés, Mario et al. (eds): *Memoria para un nuevo siglo: Chile, miradas a la segunda mitad del siglo XX*. LOM, Santiago de Chile.
- Constable, Pamela – Valenzuela, Arturo 1991: *A Nation of Enemies: Chile under Pinochet*. W.W. Norton & Company, New York – London.
- Del Pozo, Alberto 2004: Los chilenos en el exterior: ¿De la emigración y exilio a la diáspora? El caso de Montréal. *Revue européenne des migrations internationales* (20.) 1. 75–95. <https://doi.org/10.4000/remi.4968>
- Dufey, Alberto 2023: *El exilio chileno en Suiza: 17 años de solidaridad helvética (1973–1990)*. Independently published.
- Harmer, Tanya 2011: *Allende's Chile and the Inter-American Cold War*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill. https://doi.org/10.5149/9780807869246_harmer
- Horváth Emőke 2021: Magyar–chilei külkapcsolatok a hidegháború korai szakaszában, 1947–1965. *Világtörténet* (43.) 353–372.
- Horváth Emőke 2024: *Magyarország külkapcsolatai Latin-Amerika egyes országaival a hidegháború korai szakaszában (1945–1959)*. L'Harmattan, Budapest.
- Kerekes György 1974: *Kubától Chiléig. Forradalmak és ellenforradalmak Latin-Amerikában*. Kossuth, Budapest.
- Kerekes György 1976: *Chile. Egy tragédia tanulságai*. Kossuth, Budapest.
- Labarca Goddard, Eduardo 1973: *Négy szemközt a chilei forradalomról. Interjú Luis Corvalánnal*. Kossuth, Budapest.
- Riberio de Menezes, Alison 2021: Recovering Refugee Stories: Chilean Refugees and World University Service. *Journal of Refugee Studies* (35.) 3. 1073–1088. <https://doi.org/10.1093/jrs/feaa097>
- Schlotterbeck, Marian E. 2018: *Beyond the Vanguard: Everyday Revolutionaries in Allende's Chile*. University of California Press, Oakland. <https://doi.org/10.1525/9780520970175>
- Sigona, Nando 2014: The Politics of Refugee Voices: Representations, Narratives, and Memories. In: Fiddian-Qasimiyeh, Elena – Loescher, Gil – Long, Katy – Sigona, Nando (eds): *The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies*. Oxford University Press, Oxford, 369–382. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199652433.013.0011>
- Szegő Gábor 1998: Megfogyatkozott a chilei kolónia. *Népszabadság* 1998. október 20. 2.
- Valdés, Hernán 1976: *Egy chilei fogoly naplója*. Kossuth, Budapest.
- Vályi Zsuzsa 1974: *Forradalom és ellenforradalom Chilében*. Magvető, Budapest.
- Villegas, Sergio 1974: *A stadion. Szemtanúk a chilei junta terrorjáról*. Gondolat, Budapest.
- Wittman Tibor 1971: *Latin-Amerika története*. Gondolat, Budapest.
- Wright, Thomas – Oñate, Rody 1998: *Flight from Chile: Voices of Exile*. University of New Mexico Press, Albuquerque.

Az esszenciától a funkcióig

Natasha Wheatley: The Life and Death of States. Central Europe and the Transformation of Modern Sovereignty.

Princeton University Press, Princeton – Oxford, 2023. 424 oldal.

<https://doi.org/10.1515/9780691244082>

„Nem lehet kétségünk afelől, hogy egyedül az állam történetének ismerete lehet az osztrák tudat alapja. Annak ismerete nélkül, hogy mit ért el a dinasztia és a nép, és hogy Ausztria milyen szerepet tölt be az emberiség fejlődésében, senki nem fog lelkesülni az államért.”¹

Ezt a megállapítást egy 1889-es memorandumában tette Alfons Huber, generációjának minden bizonnyal legjelentősebb osztrák–német historikusa. Mint megannyi történész a 20. és 21. században, Huber is az állam iránti lojalitással azonosította az osztrák birodalmi identitás lényegét. Ám ha valaki megkérdezte volna, mi is pontosan az állam, Huber meglehet, nehezen tudott volna világos definíciót adni. Hogyan definiálták az államot a kései Habsburg Monarchiában, ahol e fogalom kiváltképp talányosnak bizonyult, mivel sajátosságait a kortárs államelméletek csakis anomáliákként tudták kezelni? Ez csak egyike azon kérdéseknek, amelyekre Natasha Wheatley kiváló munkája új válaszokat ad.

Ausztria ismét az a „kis világ, ahol a nagy tartja próbáját”,² ami már többek között olyan kutatóknál is visszaköszönt, mint Carl E. Schorske és Csáky Móric. Ezúttal azonban nem a modern kultúra (mint Schorskénál³) vagy a globalizáció (mint Csáky nál⁴), hanem a modern jogi gondolkodás próbájáról van szó. Minthogy a létező jogelméletek nem igazán tudták értelmezni a Monarchiát, ez stimuláló közegnek bizonyult a modern jogi gondolkodás innovációja számára az állam és a szuverenitás kérdéseinek vonatkozásában. Olyan innovációk terepévé vált, amelyek nagyban meghatározzák napjaink világregdjét is. Wheatley azon olvasóinak, akiket kizárólag a modern jogi gondolkodás fejlődése érdekel, azt tanácsolja, hogy lapozzák át azon fejezeteket, amelyek a történeti kontextust tárgyalják. Jelen recenzió szerzője arra buzdítja az olvasót, hogy semmi esetre se tegyen így. Ez a kontextualizáció egyáltalán nem redundáns felsorolása néhány történelmi eseménynek, hanem szubsztanciális jelentőséggel bír azon Habsburg Monarchia természetének a megértéséhez, amely némely briliáns elméjét a jogelmélet újragondolására inspirálta. Ennél azonban még fontosabb, hogy Wheatley

¹ A memorandumot közli: Oberkofler–Goller (Hgg.) 1995: 451.

² Idézi Schorske 1981: xxvii.

³ Schorske 1981.

⁴ Csáky 2019.

könyvéből sokat tanulhatunk a Monarchiáról, mivel a szerző az elmúlt évtizedek legizgalmasabb kutatási trendjeihez csatlakozik legalább négy aspektusból. A Monarchia korának történészeként e gazdag munka ezen részeire koncentrálok a továbbiakban.

Az elmúlt mintegy három évtizedben a Habsburg Monarchiát kutató vezető történészek szakítást hirdettek a hagyományos, nemzetfókuszú látásmóddal, amely úgy kezelte a Monarchiát, mint nemzetek konglomerátumát. Ehelyett a Monarchiát egészként igyekeznek szemlélni és történeti kutatás tárgyává tenni.⁵ Wheatley ezt a napjainkban egyre dominánsabb trendet követi az 1848–1849-es alkotmányozói munkákat bemutató első, valamint a kiegyezést, annak különböző értelmezéseit és ellenzőit tárgyaló második és harmadik fejezetben. A Monarchia soknyelvűsége ebben nem jelent számára különösebb akadályt, minthogy a birodalom struktúrájának reformjára javaslatot tevő munkák mind németül íródtak, hiszen a birodalmi politikai elitre kívántak hatni. Az első fejezetben Wheatley kiemelkedően nagy figyelmet szentel a kremsieri alkotmányozóknak, különösen a történelmi régiókat átszabni tervező nyelvi-nemzeti koncepciónak, valamint azon elképzeléseknek, amelyek bizonyos szinten meg akarták őrizni a történelmi örökséget a birodalom struktúrájának újragondolásakor. Jóllehet az alkotmányterv nem lépett életbe, fontosságát nehéz lenne túlbecsülni: az első alkalom volt ugyanis, hogy a nemzetiségeket a birodalom építő részeiként fogták fel, emellett pedig azon dilemmák, amelyekkel az alkotmányozók szembesültek, valamennyi későbbi reformer számára is megkerülhetetlenek voltak. A fejezet hátralevő része a Monarchia újjászervezésére irányuló további javaslatokat mutatja be 1861-ig, olyan, jobbra elfeledett egyéniséget is tárgyalva, mint Szécsen Antal.

Néhány nem túl jelentős tévedést leszámítva (Josef Alexander Helfert például, szemben azzal, amit a szerző állít, egyáltalán nem volt liberális politikus [48]), mindössze két kifogással élnék a fejezettel kapcsolatban. A szerző végig *nemzeti* aspektusól beszél, mindazonáltal ez a fogalom (*Nation, national*) valójában rendkívül bizonytalan volt: ahogyan Gerald Stourzh kimutatta, a korszak szereplői igen különböző jelenségek leírására használták.⁶ Maguk a kortársak is tudatában voltak a problémának és sürgették a terminológiai kérdések tisztázását.⁷ Természetesen nem tartozhatott Natasha Wheatley feladatai közé, hogy felvázolja a fogalom teljes genealógiáját, de azért utalhatott volna bővebben a problémára. Mindemellert furcsán hat, hogy bár Wheatley részletekbe menően elemzi, hogy a Habsburg Monarchia struktúrájában kompozit monarchia volt, végig birodalomnak hívja azt, ahelyett, hogy a neutrálisabb „monarchia”

⁵ Pieter M. Judson az elmúlt mintegy három évtizedben publikált paradigmaváltó munkák lényegét abban látja, hogy azok vagy a birodalmi, vagy a regionális szintet (ami ebben az esetben nem nemzeti léptéket jelent) választják kutatásuk tárgyául. (Wheatley munkája természetesen az előbbi kategóriába tartozik.) Judson 2017: 7, 13. lábjegyzet, itt Judson a legfontosabb munkákat is felsorolja.

⁶ Stourzh 1985.

⁷ Lásd például: Palacky 1866.

terminussal utalna rá. Meglátásom szerint a szerző eljárása védhető (hiszen sok kortárs is annak hívta), mindazonáltal szívesen olvastam volna a kérdésre reflektáló gondolatokat.⁸

A második fejezet 1867-ig mutatja be a jogi vitákat, valamint a kiegyezés eltérő osztrák és magyar értelmezéseit. Ez az alapos elemzés már csak azért is nagyon üdvözlendő, mert Pieter M. Judson jelentős munkájában nem elemzi mélységeiben ezt az egyedi formációt.⁹ A kiegyezés jelentőségét növeli, hogy, amint arra a szerző rámutat, az osztrák alkotmánytörténet és elmélet tudományos diszciplínaként való kibontakozását a Wenzel Lustkandl és Deák Ferenc közötti vita nagyban előremozdította.

A harmadik fejezet a Monarchia különböző nemzeteinek és országainak jogi státusáról szóló vitákat mutatja be. Három kiemelkedő cseh egyéniség (Josef Kalousek, Hugo Toman és Karel Kramář) munkáiban jelentős hasonlóságokat látnunk Deák Ferenc érvelésével. Fő stratégiájuk abban állt ugyanis, hogy szembeállították egymással a törvényt és a tényleges helyzetet: jóllehet a Habsburg udvar időnként semmibe vette államjogukat (*Staatsrecht*), ez mindig is létezett *de jure* és csak arra várt, hogy újjáélesszék. Más reformteoretikusok, mint Karl Renner vagy Otto Bauer arra törekedtek, hogy az etnikai nemzetek legális kollektívaként legyenek elismerve.

A könyv két főszereplőjét, Georg Jellinekét és Hans Kelsent a negyedik fejezet mutatja be részletesen. Ezzel ismét a Habsburg-történelem egy fontos területére értünk: a századvégi Bécs kutatásához. Hajlamosak lennénk azt gondolni, hogy a gyakorlatilag felmérhetetlen mennyiségű monográfia és tanulmány után a témáról már kevés újat lehet mondani. Mindazonáltal e két kiemelkedő jogi elme közötti ellentét tökéletes példája a *liberális* és a *pszichológiai* ember közötti kontrasztnak, valamint a bécsi generációs konfliktusoknak – bár ez utóbbi csak abban az esetben lenne teljesen igaz, ha Jellinek nem kényszerült volna elhagyni a birodalmi fővárost a nagyfokú antiszemitizmus miatt.

Jóllehet mindkét egyéniség szakított a történeti gondolkodással, Jellinek ezt még mindig a liberális optimizmus jegyében tette. Meggyőződése volt, hogy a nyugati elméletek alkalmatlanok arra, hogy az állammal kapcsolatos, sajátos közép-európai dilemmákra adekvát választ adjanak, ezért új, másfajta tudásra van szükség. Jellinek a neo-kantianizmus keretein belül értelmezte újra az állam jelenségét: a *Sein* (van) és a *Sollen* (kell) közötti különbséget alkalmazva arra a következtetésre jutott, hogy ami a jogi gondolkodást illeti, az állam egy *Sollen*. A jog az absztrakció tudománya, amelynek egyetlen feladata, hogy az államot jogilag elgondolhatóvá tegye, annak „valódi lényegét” nem kötelessége megragadni és képessége sincs ehhez. Jellinek tehát oda konkludált, hogy az a pozitivizmus, amely a materiális világ empirikus megfigyelésén alapult, nem adekvát a jogi jelenségek tanulmányozásához. Következő jelentős könyvében ugyanakkor a tudós azt a feladatot tűzte

⁸ A kérdésről szóló legújabb irodalom: Connelly 2023.

⁹ Judson 2016.

maga elé, hogy az állam mint jogi jelenség és az állam mint társadalmi-politikai rend közötti kapcsolatot kutassa – *Seint* és *Sollent* tehát egyszerre kívánta vizsgálni. Ezen ambícióját Hans Kelsen élesen kritizálta. A bécsi jogtudós elfogadta, hogy az állam lényegében egy *Sollen*, a „kell” rendszere. Mindazonáltal Kelsen tovább ment: vehemensen tagadta az állam bármilyen esszencialista, antropomorfizáló absztrakciójának érvényességét. Meglátása szerint senki sem áll az állam mögött – az ilyen jellegű elképzelések az istenhit mintájára jöttek létre, amelynek hanyatlásával csak nőtt jelentőségük. Nem pusztán hamis az elképzelés, hanem veszélyes is, minthogy az állam fetiszizálásához vezet. Kelsen érvelése szerint az állam és a törvényes rend nem két külön dolog, mintha az állam utóbbin kívül vagy afelett állna. Az állam valójában nem más, mint a törvényes rend maga. Könnyen belátható, hogy a többnemzetiségű Habsburg állam miért állt ellen bármiféle esszencialista definíciónak. Valójában maga Kelsen is reflektált arra, hogy elmélete csak egy a számos anti-esszencialista osztrák teóriák közül: Sigmund Freud, aki jelentős hatást gyakorolt a jogtudósra, kidolgozta a lélek nélküli lélektant, míg Ernst Mach az erő nélküli fizika elméletét alkotta meg.

Az ötödik és hatodik fejezet azon kihívásokat elemzi, amelyeket a Habsburg Monarchia bukása és az új államok megalakulása jelentett a jogi gondolkodás számára. Az állam kortárs elméleteiből hiányzott az időbeliség aspektusa, így képtelenek voltak konceptualizálni az államok születését és halálát. Hogyan is lehetne elképzelni az állam halálát, mikor legfontosabb tulajdonsága éppen az, hogy túlél mindnyájunkat, ami lehetővé teszi számára, hogy generációkon átívelő kötelezettségeket vállaljon? Az állam születése hasonlóképpen volt problematikus: minthogy a pozitivisták jogi szemlélet szakított azon elvekkel, melyek szerint a törvényeket az isteni hatalom vagy a dinasztia teszi legitimé, ezt a feladatot teljesen az államra bízta. Hogyan lehetséges akkor egy állam megteremtése törvények útján, ha egyszer a törvényesség előfeltétele maga az állam?

Ezen dilemmák és megoldási változataik bemutatásával Wheatley ismét a Habsburg Monarchia kutatásának egy kurrens irányához csatlakozik, amely a kontinuitás kérdésének problematikáját veti fel.¹⁰ Érdekes módon, a kontinuitás különösen szembeötlő az új csehszlovák állam esetében. Vezető cseh államférfiak a birodalmi jogrendszer logikájával érveltek. Követve a harmadik fejezetben bemutatott egyéniségek logikáját, az államiság jogi értelemben vett és tényleges kontinuitása közötti különbséget hangsúlyozták. Törvényeiben a Habsburg uralom mindig is elfogadta a történelmi cseh állam létezését (jogi kontinuitás), akkor is, ha kormányzati gyakorlatuk ellentmondott ennek az eszmének (tényleges diszkontinuitás). Ezzel az érveléssel a cseh államférfiak áthidalták azon problémákat, amelyeket az új állam születése vetett fel: nem volt szó születésről, csak egy már létező állam újjáélesztéséről, amely valójában régebbi volt, mint maga a Habsburg Monarchia. Ugyanakkor a birodalmi alkotmányok megoldatlan

¹⁰ Judson is hangsúlyozta a kontinuitás kérdésének fontosságát. A témában inspiráló munka: Egrý 2020.

problémái is öröklődtek, nevezetesen a nyelvi-etnikai és a történelmi alapelv rivalizálása, ami már a kremsieri alkotmányozóknál is megjelent. E két elv kevert, önkényes alkalmazása (a csehországi németek esetében a történelmi, míg a szlovákok kérdésben az etnikai elv érvényesült) a csehszlovák állam számára komoly legitimitási deficitet okozott.

Mindazonáltal a halállal és születéssel kapcsolatos dilemmák legélesebben az új Ausztria esetében jelentkeztek. Az osztrák államférfiak teljes diszkontinuitást hirdettek új államuk és a bukott Monarchia között, egyebek mellett azzal érvelve, hogy az *Ausztria* elnevezésnek csak dinasztikus jelentése volt, „Ausztria” jogilag nem is létezett. De hogyan születhet meg az új állam? A kortárs jogelmélet egy ilyen eseményt „tisztá tényként” kezelt, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy jogi értelemben légüres térbe került. Hans Kelsen és köre vállalta a feladatot, hogy a jelenséget logikusan konzisztens jogrendszerbe integrálja. Megoldásuk végül abból állt, hogy a nemzetközi jogot emelték a jogi piramis csúcsára: a nemzetközi jog az állam előtt (nem történelmi, hanem jogi-logikai értelemben), felett és után van, következésképp képességében áll egy új állam létrejöttének feltételeit megszabni. Wheatley briliánsan mutatja be, hogy a Habsburg Monarchia 19. század közepétől zajló alkotmányos fejleményei miként inspirálhatták az elmélet központi fogalmainak (mint például a *Grundnorm* és a *Stufenbau*) kidolgozását.

Az utolsó fejezet bizonyos aspektusaiban szintén a Habsburg Monarchia történetírásának prominens kérdését érinti: a Monarchia és a (poszt)kolonializmus kapcsolatának problematikáját. Igaz, Wheatley kérdése nem arra vonatkozik, hogy a Monarchia gyarmattartó hatalom volt-e, vagy hogy miként alkalmazhatók a posztkolonializmus módszertani megfontolásai történetének kutatásában. A szerző azt vizsgálja, hogy a Monarchia jogi innovációi milyen hatást gyakoroltak a dekolonizáció jogi értelmezéseire. Az államok születésének és halálának problémája ugyanis központi kérdéssé vált világszerte a 20. század során és azon innovációk, amelyeket Közép-Európában, e problematika első fontos állomásán megalkottak, jelzőfényként szolgáltak a II. világháború után dekolonizálódó államok számára.

A posztkoloniális államok vezető jogi elméi érvelésüket a Közép-Európában kidolgozott és fentebb kiejtett stratégiák valamely változata köré építették. Legtöbbjük kijelentette, hogy államuk pre-imperiális szuverenitással rendelkezett, amely jóval a gyarmatosítás előtt létezett már és csak fel kell újítani. A nemzetközi joghoz való fellebbezés már jóval problematikusabbnak bizonyult: míg a nemzetközi jog adta a választ a Kelsen-kör és a hatása alatt álló 20. századi jogi elmék számára (pl. Krystyna Marek), a posztkolonialista államok jogászai számára inkább problémát jelentett, mintsem megoldást. A fő dilemma az volt, hogy azon államok, amelyek éppen hogy lerázták magukról a gyarmati uralmat, miként tudnának integrálódni egy olyan nemzetközi jogi rendbe, amelyet éppen a gyarmattartó hatalmak alkottak meg az új államok beleegyezése vagy közreműködése nélkül. Az utolsó fejezettel az olvasó visszatér Közép-Európába, ahol az

államok halálának és születésének kérdései újra központi jelentőségre tettek szert 1989 után.

„Nem éppen könnyű átrepülni a könyvön” (158) – Otto Mayer Georg Jellinek könyvére tett megjegyzése Natasha Wheatley munkájára is érvényes. Ugyanakkor tiszteletre méltó a szerző ama képessége, ahogy komplex jogi elméleteket képes laikusoknak is elmagyarázni. Az is példás továbbá, ahogyan Wheatley olyan, a Habsburg Monarchia számára központi jelentőségű fogalmakkal bánik, amelyeknek nincs igazi angol megfelelője (ilyen például a *Staatsrecht* vagy a *Volksstam*): a szerző elmagyarázza e fogalmak sajátosságait, majd az eredeti formájukban hivatkozik rájuk. A *The Life and Death of States* egy intellektuálisan rendkívül gazdag olvasmány, amely kitüntetett helyet érdemel a Közép-Európáról szóló, az utóbbi tíz évben megjelent munkák sorában.

Tarafás Imre

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Connelly, John 2023: Was the Habsburg Empire an Empire? *Austrian History Yearbook* 54. 1–14. <https://doi.org/10.1017/S0067237823000395>
- Csáky, Moritz 2019: *Das Gedächtnis Zentraleuropas. Kulturelle und literarische Projektionen auf eine Region*. Wien – Köln – Weimar. <https://doi.org/10.7767/9783205208792>
- Egry, Gábor 2020: The Empire’s New Clothes. How Austria-Hungary’s Legacy Kept the Successor States Running. *Annual Lecture, Foundation for Austrian Studies* <http://real.mtak.hu/141411/1/Annual%20Lecture%202020-4.pdf> – utolsó letöltés: 2024. február 6.
- Judson, Pieter M. 2016: *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge, MA – London. <https://doi.org/10.4159/9780674969346>
- Judson, Pieter M. 2017: “Where Our Commonality is Necessary...”: Rethinking the End of the Habsburg Monarchy. *Austrian History Yearbook* 48. 1–21. <https://doi.org/10.1017/S0067237816000527>
- Oberkofler, Gerhard – Goller, Peter (Hgg.) 1995: *Alfons Huber: Briefe (1859–1898). Ein Betrag zur Geschichte der Innsbrucker Historischen Schule um Julius Ficker und Alfons Huber*. Innsbruck – Wien.
- Palacky, Franz 1866: *Oesterreichs Staatsidee*. Prag.
- Schorke, Carl E. 1981: *Fin de siècle Vienna. Politics and Culture*. New York.
- Stourzh, Gerald 1985: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs, 1848–1918*. Wien.

N. Kis Tímea: Egy szenttisztelet evolúciója. Nepomuki Szent János kultuszának kora újkori változásai és magyarországi sajátosságai.

L'Harmattan – Tokaj-Hegyalja Egyetem, Budapest – Sárospatak, 2023. 277 oldal.

Egy szent kultuszának meggyökeresedése rendszerint egy tudatosan építkező folyamat eredménye, még akkor is, ha annak kialakulása a népi kultúra világában gyökerezik. A fogalomhoz rendszerint a világi és/vagy egyházi hatalmat legitimáló élettörténeteket, vértanúmitoszokat társítunk, melyek közös vonása, hogy az adott nemzet többnyire a saját történelméből választ kanonizálható hőst, s igencsak ritka az adoptált szent. N. Kis Tímea doktori disszertációjának téma-választása éppen azért figyelemreméltó, mert Nepomuki Szent János magyarországi szentkultuszával a Habsburg Birodalom egy másik népének szentje épült be a magyar vallási tradícióba. Egyszerűbben fogalmazva egy középkori eredetű cseh nemzetiségű szent kultusza terjedt el a kora újkori Magyar Királyságban. Számos olyan példát ismerünk, amikor egy uralkodóház hatalma erősítése érdekében támogatja egy szentkultusz kialakulását, idegen eredetű dinasztia hatalomra kerülésekor viszont rendszerint az őshonos vértanúk vagy erkölcsi példát adó személyek közül kerülnek ki ezek a szakrális szimbólumok. Az Anjou- és a Luxemburg-dinasztia idején is ismert a vértanúk tudatos kultuszépítése, ám ezekben az esetekben az uralkodóházak igyekeztek nemzeti vérvonaluk legendáinak terjedését segíteni.¹

Nepomuki Szent János életútja, vértanúsága azonban semmilyen szállal nem köthető a 14. századi magyar történelemhez. De akkor vajon hogyan épült be a középkori prágai gyóntatópap a kora újkorban a magyarországi szentek sorába? Milyen társadalmi és politikai folyamatok játszottak közre abban, hogy a cseh nemzet patrónusának tisztelete hazánkban ilyen mértékben meggyökeresedett? Kinek, kiknek állt érdekében a cseh nemzet szentkultuszának hazai adoptálása? Ezekre a kérdésekre kereste a választ a szerző, akitől művészettörténészként előzetesen azt vártuk, hogy Nepomuki Szent János hazai tiszteletének elterjedését és jelentőségét az ikonográfián keresztül közelíti meg. Ő azonban nem klasszikus hagiográfiát írt, hanem társadalomtörténeti keretbe ágyazva, a szentkultusz kialakulását támogató szövegeket hermeneutikai módszerekkel vizsgálva közelítette meg a cseh nemzet középkori vértanúja hazai kultusztörténetének kezdeteit. Művészettörténészként az is elfogadható lett volna, ha a szakralitást állítja a középpontba, ő azonban jóval többre vállalkozott: szigorúan csak a hazai szentkultusz kialakulásának és fejlődésének folyamatára koncentrált, így Nepomuki Szent János személye a Habsburgok birodalmi politikájának tükrében jelenik meg a magyar szentéletrajzok sorában.

¹ A témáról bővebben: Klaniczay Gábor 2000: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Balassi, Budapest.

A középkori szentek kultusza akkor gyökeresedett meg egy vallási közösségben, ha ahhoz uralkodói (hatalmi) akarat társult. Nepomuki Szent János hazai kultuszának egyik figyelemreméltó vonása, hogy a cseh nemzet körében tiszteltnak örvendő szentnek nem volt kanonizált középkori előzménye: a boldoggá avatás 1721-ben, a szentek sorába történő felvétele csak 1729-ben történt meg. A korábbi történelmi, vallástörténeti és hagiográfiai előzmények tükrében azt várnánk, a kiépülő Habsburg abszolutizmus egy magyar gyökerekkel rendelkező szentkultusz hazai terjesztésében látta hatalma legitimációját, ehhez képest IV. Vencel cseh király felesége, Johanna gyóntatójának tiszteletét adoptálta a Magyar Királyság területére.

Miért esett tehát a választás a prágai gyóntatópap életére és személyére? Nepomuki Szent János alakja a töröktől visszafoglalt, a Habsburg Birodalomba betagozódó Magyar Királyságban a katolikus megújulás jelképeként épült be. A jó pap – aki hűséges volt hitéhez és egyházához, lemondott egyházi karrierjéről, mértéktartó és alázatos volt – a 17–18. század fordulóján még ismeretlen volt a magyarok között. Ezt a kultuszt, amely hosszútávon beleillett a birodalom egyház- és valláspolitikájába, tehát fel kellett építeni, mártírhálálának üzenetét pedig közvetíteni kellett a társadalom minden rétege felé. Egy konstruált, felülről irányított szentkultusz kialakulásának és evolúciójának lehetünk tehát tanúi, amely olyan sikeres lett, hogy a 18–19. század fordulóján településeink 80%-ában már neki szentelt szobrok és épületek álltak.

A Szűz Mária oltalma alatt álló Habsburg Birodalom cseh–morva területein elterjedt Nepomuki Szent János-tisztelet alig egy évszázad alatt eresztett erős gyökeret abban az országban, amelynek államisága mindaddig Szent István király tiszteletében és a hozzá kapcsolódó Szent Korona-hagyományban fejeződött ki. Ezek után joggal kérdezhetjük, milyen dinasztikus/politikai érdek vezérelte a cseh nemzet középkori, kanonizálatlan szentjének hazai kultuszépítését?

A másfél évszázados magyarországi oszmán jelenlét kedvezően segítette a Habsburg Birodalom közép-európai integrációs törekvéseit. A csehek 1620. évi fehérhegyi veresége után Nepomuki Szent János kultusza lehetővé tette a cseh identitás fennmaradását még akkor is, amikor a cseh rendi ellenállás letörése felgyorsította az integrációt.

A Habsburg Birodalom minden részterületének megvolt a saját „nemzeti szentje”, amely a múlt hagyományainak látszólagos folytonosságát biztosította. Az osztrák területeken Szent Adalbert, a Magyar Királyságban Szent István kultusza teljesedett ki, a cseh–morva területeken pedig megerősödött Nepomuki Szent János tisztelete. A nemzeti szentek kultuszának fennmaradása birodalmi érdek volt. Ennek leghatékonyabb közvetítője a főpapság volt szervezett intézményi háttere segítségével. „A mártír tiszteletének hazai terjedésében kulcsfontosságúak lehettek a katolikus megújulás eszközei, mint az intézményrendszer újbóli kiépítése, amennyiben azokban a szent tiszteletének helyi beágyazására is kellő figyelmet fordítottak.” (28) Nepomuki Szent János kultusza ezért eleinte szigetszerűen, az egyházi központokban terjedt el. A szentkultusz evolúciójában

azok a szerzetesi közösségek is érdekeltek voltak, akik a megváltozott politikai és társadalmi körülmények közt újra akarták definiálni magukat, s társadalmi beágyazottságuk növelésére törekedtek. Különösen jelentős volt a jezsuiták szerepe, akik nemcsak a közép- és felsőfokú oktatás megszervezésében jártak az élen, hanem a könyvnyomtatásban is, vagyis rendelkeztek a szent tisztelete terjesztéséhez szükséges mediális lehetőségekkel. Nem véletlen, hogy Nepomuki Szent János legendája először a jezsuiták által fenntartott intézmények iskoladrámáiban, vallásos kiadványaiban jelent meg. Az etnikai tagoltság épp úgy segítette Nepomuki Szent János kultuszának terjesztését, mint a birodalom legmagasabb szintjein megmutakozó akarát: kultuszközvetítő szerephez jutott a Magyar Királyság területén szigetyszerűen élő nagyszámú cseh és német etnikai kisebbség (Buda, Pozsony), amelynek tagjai immár saját nemzeti szentjük közbenjárásáért fohászokodhattak.

A szentek nemcsak példával szolgálnak, hanem az égi és a földi világ, vagyis a transzcendens és a materiális valóság között is közvetítő szerepük van. Erről szól a kötet következő fejezete, amelynek vezérmotívuma: vajon e minden tekintetben megváltozott világban, vagyis a 18. században, ki és/vagy mi legalizálja a szentet és annak cselekedeteit? Vajon csak az a személy tekinthető szentnek, akinek csodás tetteit az egyház kivizsgálta és megerősítette, vagy az is, akit a nép szentként tisztelt?

A 17–18. században kanonizált szentek közül minden második a középkorban élt, vagyis devóciójuk több száz évvel megelőzte hivatalos kanonizációjukat. A kora újkorban a hivatalos szentkultusz részévé vált égi közbenjárók élete már nem a hősiesség önfeláldozásáról szólt, cselekedeteikben több az emberi, mint a transzcendens. A csodás gyógyulások, a mértéktelenség visszautasítása, a karitatív tevékenység, a becsület és szorgalom életútjuk domináns értékei, vagyis a korai polgári magatartásminták és erények komoly szerephez jutottak a szentté válás folyamatában. Mindez pedig választ ad arra, vajon milyen szerepet játszik egy szent az égi és földi világ közti közvetítésben. Egy megtestesült, jól elképzelhető, emberi tulajdonságokkal rendelkező közvetítő kell ahhoz, hogy a földi halandó kapcsolatot találjon az égi pártfogókkal.

A szerző ezt követően vizsgálja Nepomuki Szent János 17–18. századi cseh életrajzait, s megállapítja, hogy a szent kultusza egyfajta rétegzettséget mutat, vagyis fokozatosan épült fel. A hermeneutikai módszer segítségével jut el oda, hogy a kiépülő kultusz alapja két pilléren áll. „A gyónási titok megőrzése legendájának egyre erőteljesebbé válásában akár a trienti zsinat hatását is feltételezhetnénk, ám az egyértelmű, hogy annak megjelenése jóval a színódust megelőzően történt.” (69) Továbbá már e korai szakaszban megjelenik a büntetőmotívum is: aki a szent sírjára lép, még aznap szégyen éri. A büntetőcsoda épp úgy a szentkultusz része, mint a segítő szándékú közbenjárás, e kettő együttesen biztosítja a tartós tiszteletet. A cseh nyelven írt szövegkorpuszok hangsúlyozzák, hogy a tisztelet a kezdetektől fennáll és folytonos, sőt akár határokon is átívelő, vagyis

a szenttisztelet a kanonizálás késlekedése ellenére sem új keletű, és az idő halad-
tával egyre intenzívebb lett a társadalom minden rétegében.

Ennek a gondolatmenetnek a folytatásaként a szerző megvizsgálja a 18. szá-
zadi magyar nyelvű életrajzokat is, melyekből az aprónyomatványokat nem szá-
mítva harmincnegy keletkezett, vagyis a szenttisztelet terjedése e században való-
ban intenzívnek nevezhető. A kézikönyvek, prédikációk, iskoladrámák többsége,
mint korábban utaltunk rá, a jezsuiták nyomdáiban jelent meg, vagyis a rend
kultuszközvetítő szerepe vitathatatlan. Az életrajzok és társulati könyvek a közös-
ségi kultuszterjesztést szolgálták. A társulatok fontos közösségszervező erőt jelen-
tettek, amelyek már a kora újkorban küldetésüknek tekintették a polgári értékek,
úgy mint karitatív tevékenység és szociális érzékenység közvetítését is. Utóbbiak
egy évszázad múlva már a kiválóság elismerésének, a nemesi rangemelésnek is fel-
tételi lettek. E magyar nyelvű korai szövegkorpuszok még nem önálló alkotások,
hanem latin vagy német nyelvből származó művek átvételei, melyek néha anak-
ronizmusokat és megörökölt tévedéseket is tartalmaznak. Hangsúlyt fektetnek
a szenttisztelet fontosságára, az ikonográfiára, utóbbiak a megismerhetőséget, az
elképzelhetőséget és a bizalmat erősítik.

A kultusz hazai kanonizálóinak nem lett volna elég az egyszerű életrajz meg-
ismertetése és terjesztése. Mivel idegen szentről volt szó, azt is bizonyítani kellett,
miért áll minden kétség felett, hogy Nepomuki Szent Jánost tisztelet illeti meg.
A középkorban a szenteket legtöbbször szenvedéstörténetük (önfeláldozásuk) le-
galizálta, melyben nem nehéz felismerni Krisztus szenvedéseinek párhuzamát.
A korai legendákban gyakran megfigyelhető a Jézus-párhuzam is: a szent kései
szülők gyermeke, születését és halálát csodajelenségek kísérik, és gyakran vissza-
utasítja az egyházi pozíciókat. A kora újkor megváltozott társadalmi és politikai
viszonyai között egy szenvedéstörténet viszont már nem volt elegendő a szentkul-
tusz meggyökeresedéséhez, ezért olyan emberi, vagyis nem transzcendens elemek
is bekerültek a szentek jellemvonásai közé, melyek a földi halandók számára is
kézzelfoghatóak, érthetőek voltak: ilyen volt a béketűrés, az állhatatosság, a türe-
lem, vagy az önmegtartóztatás. Ennek megfelelően Nepomuki Szent János törté-
netében a konfliktus forrásának súlypontjai is áthelyeződtek: a szent ezek szerint
nem a bűnössel, hanem magával a bűnnel, vagyis IV. Vencel cseh király erkölcsi
felfogásával folytatott harcot. A gyóntatópap megőrizte Vencel feleségének, Bajor
Johannának a gyónási titkát, s ezzel az erényes élet oldalára állt, s maga is ennek
példaképévé magasztosult. A közvetlen konfliktus tehát nem a világi és az égi
hatalom képviselői között bontakozott ki, hanem a bűn az erénnyel, az istente-
lenség a tisztasággal ütközött. Ebben a küzdelemben tehát senki sem kérdőjelezte
meg az uralkodó hatalmát, mivel a küzdelem erkölcsi síkon zajlott.

Hangsúlyváltás figyelhető meg a Krisztus kereszthalálát imitáló szentek szen-
vedéstörténete és Nepomuki Szent János szenvedései között is. Utóbbinál a kín-
zások után Isten enyhítette a szent fájdalmait. A kora újkor emberének nem
volt már szüksége a mérhetetlen szenvedésre (az életrajzírók ezt a motívumot el
is nagyolják), ezek helyét átvette a megingathatatlan hit, az állhatatosság és az

erény vigasza. A szentkultusz elfogadása tehát nem jelentett egyet a szükségszerű szenvedéssel (amely a kora újkor emberétől már idegen volt), az elfogadás alapja egyedül a hit és az erény tisztelete volt.

A szentkultusz fejlődéstörténetének következő állomása a mártír pap emberi tulajdonságainak kidomborítása és erősítése volt. Isten fia az égi atyától kapta képességeit, Nepomuki János erényességét viszont szorgalmának, lelki erejének köszönhette. Retorikai képessége nem Isten adománya volt, azt ő maga fejlesztette és csiszolta szorgalmas, kitartó munkával. Szolid és mértéktartó életének, szigorú erkölcsének következménye, hogy nem vágyott egyházi méltóságra, pénzre és hatalomra. Jósága belső erkölcsi normáinak kivetülése. Nepomuki Szent János alakjában tehát nincs már semmi isteni eredetű, a „jó pap”-jelenség tudatos emberi magatartás eredménye lett, melyhez nem volt szükség isteni eredetre, közbenjárásra, csupán emberi akaratra.

Az egyik legizgalmasabb fejezete N. Kis Tímea könyvének a hivatalos kanonizálás nélküli szent diadalútjának nyomon követése. A középkorban számos olyan szent került a keresztény hitvilágba, akiknek kultuszát hivatalosan az egyház nem hagyta jóvá. Ezekben az esetekben a nép hite legalizálta a szent tiszteletét. A tridenti zsinat azonban a hivatalos és társadalmi egyezség útján szentkultuszban részesítettek közt is igyekezett rendet tenni. VII. Orbán pápa 1634-ben kiadott *Coelestis Hierusalem* dekrétuma megtiltotta az olyan személyek szentként történő tiszteletét, akikkel kapcsolatosan nem volt hivatalos egyházi állásfoglalás. Egy kiskapu azonban maradt a dekrétumban: azokat, akiknek tisztelete emberemlékezetet meghaladó idő óta fent állt, továbbra is szentként tisztelhetők. Az emberemlékezet pedig legalább száz évet jelentett, vagyis Nepomuki János személyét és szentségét egy évszázadon túli tiszteletével lehetett legalizálni, „csupán” azt kellett bizonyítani, hogy a prágai gyóntatópap kultusza meghaladja ezt az időintervallumot. „Örök idők óta tartó kultuszát” a prágai közösség igazolta.

Már csak a királynő gyóntatójának a szentek között elfoglalt helyét és közbenjárásainak körét kellett jól körülhatárolni. A mártíromsághoz vezető gyónási titok megőrzése idővel bővült és a társadalmi traumák (pestis, háború, rágalmazás, testi- és lelki károk) is beépültek a közbenjárás kéréskörébe. Tiszteletének szélesebb körben történő elterjedése után pedig a társadalom legkülönbözőbb rétegének alapvetőbb problémái (szülés, vízi betegség) is megjelentek a segítő- és védőcsodák sorában.

Nepomuki Szent János kultusza tehát jóval hamarabb kiépült, mint ahogy III. Ferdinánd hivatalos lépéseket tett a szentté avatás érdekében. S itt kell visszatérni az értekezés alap gondolatához: a kultuszközvetítés uralkodói (állami) akarat nélkül talán akkor sem lett volna tartós, ha a prágai nép legalizálta saját szentjét. A szentkultusz fejlődését az egyházi, illetve az állam-/uralkodói hatalom egyaránt egyengette, építette, de egy társadalmilag már elfogadott devóciót legalizáltak. A földi „csoda” tehát ezúttal is egy dinasztikus/hatalmi akarat eredményeként történt meg.

Minden szentkultusz komplex jelenség. Ahogy a szerző fogalmaz: „ez a hagyomány és ezek a rítusok egy nemzet identitásának éppúgy a részét képezik, mint a kollektív tudás részét képező világi történeti-kulturális ismeretkör, ezért a szakrális és a profán világ hatása is megfigyelhető bennük”. (221) A szerző nem kevesebbre vállalkozott, mint arra, hogy új módszertant ad a szentek történetét kutatók kezébe. A hagiográfia ugyanis nem kizárólag az egyháztörténet része, annak evolúciója és legitimációja nem érthető meg a kor társadalom- és politikatörténeti folyamatai nélkül. Lehettek volna más szempontok is (ikonográfia, népi vallásosság), de mivel már ez a társadalom- és politikatörténeti kontextusban történő interpretáció is rengeteg új következtetést kínált, ezek hiányát szívesen megbocsátjuk, valamit kell hagyni a következő generációknak is.

Szuromi Rita

Bencsik Péter: Reform vagy forradalom? A szocializmus útkeresése az ötvenes évek közepén Kelet-Közép-Európában.

Kronosz, Pécs, 2023. 285 oldal.

Bencsik Péter 2023-ban megjelent „válogatáskötete” nemcsak kutatási területeire, de kutatói habitusára is rámutat. A kötet a szerző 2008 és 2023 között publikált nyolc írását tartalmazza, amelyek szerkesztésileg (alfejezetekre tagolva vagy anélkül) és terjedelemben (9-től 59 oldalig) is változatos képet mutatnak attól függően, hogy az első publikálásuk hol és milyen céllal történt. A szerző tudatosan nem szerkesztette újra és nem is frissítette ezeket az írásokat. A címben meghatározott korszak, az 1950-es évek közepe, illetve a határátlépési kérdések és Csehszlovákia mint a szerző meghatározó kutatási területei egyaránt megjelennek a kötetben. Bencsik Péter az írásos források szoros olvasatán alapuló precíz kutatói attitűdöt képviselő történész, aki részletes és széleskörű adatismertetéssel tájékoztatja olvasóját (például Nonn György felszólalásáról 1956. július 31-én, vagy a csehszlovák témában megjelent magyar nyelvű források és szakirodalmak megadásával). Ugyanilyen széleskörű megalapozottsággal lép fel a történeti félreértelmezésekkel szemben, mint például az *Origo*-féle, 2006-os *Szabad Net* összeállításának kritikája kapcsán (87). Mindkettőre (6. és 8. fejezet), és azok kombinációjára (3. fejezet) egyaránt talál példát az olvasó a kötetben.

A válogatott írások nem az eredeti megjelenés ideje szerint szerepelnek a kiadványban, sőt a címek alapján

időben ugráló sorrendet mutatnak: az 1. (*Feledésre ítélt reformok? Az MDP KV 1956. júliusi ülése és a „tiszta lap” politikájának néhány történeti problémája*) és 3. (*A „tiszta lap” a magyar országgyűlésben. Az 1956. július 30. – augusztus 3-i parlamenti ülészak*) fejezet címei jelenítik meg a „tiszta lap” politikája kifejezést; a közte lévő téma ezzel szemben: *Az MDP értelmiségi határozata és az 1956 őszi „funkcionárius-vita”*. A 6. címe (*A szabad mozgás korlátozása az ötvenes években és az 1956-os forradalom előtti utazási reformok*) történetileg a megelőző fejezethez (*Csehszlovákia 1956-ban – a magyar forradalom kitöréséig*) korábbi témák tárgyalását sejteti.

Bencsik tematikailag átgondolt szerkezet szerint irányítja az olvasót a kötetben keresztül. Az utolsó, a Mansfeld-ügyet tárgyaló rövid fejezeten kívül a kötet egységei tartalmilag két részre oszthatók. Az első négy fejezet a hazai, elsősorban az 1956-os forradalmat megelőző eseményekről szóló hiánypótló írás, míg a következő három szöveg Csehszlovákiára, illetve a csehszlovák–magyar viszonyra, a történeti összehasonlításra koncentrál, beleértve a kapcsolat gyakorlati megvalósulásának lehetőségét, az országok közötti átjárást is. Ezt a kettős tagolást erősíti formailag az is, hogy az egységeket záró 4. (*Nagy Imre Gerő Ernő „tiszta lap” politikájáról*), illetve a 8. fejezetek (*A Mansfeld-ügy jogi háttere*) a legrövidebbek a kötetben.

A magyarországi forrásokat tárgyaló első fejezetekben a gazdagon kutatót 1956-os téma számos sztereotípiáját kívánja árnyalni akár ellentétes értelmezési lehetőségekkel, sok forrást felhasználva. A csehszlovák fejezetek szélesebb kontextusban kerülnek tárgyalásra, így tágítják a kötet első felében vázolt képet, nemzetközi környezetbe helyezve ugyanazt a kérdést (francia és angol szakirodalmak felhasználásával is): vajon reform vagy forradalom által kereste útját a szocializmus a kelet-közép-európai országok történetében? A regionálissá vált kérdést lehangsúlyosabban talán a 7. fejezetben (*Csehszlovákia és Magyarország 1956-ban, illetve Csehszlovákia Kommunista Pártja reakciói a magyar forradalomra*) tárgyalja a szerző a magyar (illetve lengyel és jugoszláv) versus csehszlovák történeti szembeállítással, egészen 1968-ig tágítva a kérdést. A 6. fejezetben a magyar–csehszlovák határátlépést kiegészíti a más országokkal való kapcsolat felvázolásával, például Ausztria és Jugoszlávia esetével. Ezt a szélesebb megközelítést olyan számszerűsíthető adat is mutatja, minthogy a névmutatóban legtöbbször említett személyek közül három magyar, míg hat nemzetközi szereplő.

A szerző ismeretei mind a primer, mind a szekunder források terén megkérdőjelezhetetlenek. Ugyanakkor az olvasó meggyőzését még jobban elősegítené, ha Bencsik Péter az összegyűjtött adatokat táblázatokban is közölné, így például Nagy Imre 1953-as miniszterelnökségének és Gerő Ernő 1956-os „tisztalap” politikájának az összehasonlításakor (110–112), vagy illusztrációkat is mellékelne, ahogy ezt tette a *Kelet*

és Nyugat között című 2019-es könyvében. Bár találunk tartalmi ismételéseket a válogatott írások között (Gerő Ernő „tisztalap” politikája vagy a korabeli média erőviszonyai kapcsán), ennél sokkal markánsabbak az előző fejezetekre történő visszautalások (expliciten lábjegyzetekben is), illetve az azokra építkező gondolatmenetek. Ezzel a folyamatosan építkező technikával feltehetően a címben feltett kérdés összetettségére is rá kíván mutatni a szerző. Hasonló célt szolgálhat, alapvető tudománymethodológiai funkciója mellett, hogy Bencsik saját álláspontját minden fejezetben nagyon pontosan pozícionálja a téma tudományos vitáiban, akár azonos (Berkes Tamás Muriel Blaive könyvében megfogalmazott megállapításai kapcsán [237]), akár ellentétes (Eörsi–Jobbágyi-vita Mansfeld Péter elítélésének jogi megalapozottságáról [239–240]), akár kiegészítő nézőpontot képviselve (Rainer M. János *Az író helye* című munkájára vonatkozóan [66]).

Kinek szól Bencsik Péter kötete? Az 5. és 6. fejezet kivételével, amelyek viszonylag terjedelmes, átfogó képet nyújtanak a csehszlovákiai helyzetéről, illetve a határátlépésre vonatkozó szabályozásokról, minden kiválasztott publikáció egy nagyon speciális problémára vagy új megközelítési lehetőségre koncentrálna, érthető módon a tágabb kontextus felvázolása nélkül. A szerző állításainak alátámasztásaként a forrásokat szó szerint és hosszan idézi (például Gerő Ernő beszédét), pontos, akár többnyelvű elérhetőségük megadásával (lásd Novotný expozéját a 222. oldalon), ami inkább a történészeknek nyújt segítséget és információt, hiszen így a nem

szakavatott olvasó számára nehezebben követhetővé válhat a fejezet. Bencsik számtalan alkalommal in medias res közelít témájához, ami bár emeli olvasmányos és sok esetben ironikus stílusát, arra enged következtetni, hogy célja nem az ismeretterjesztés volt. Ezt támasztja alá, hogy sokszor konkrét további kutatási feladatokat is megfogalmaz (például: 44–45), valamint az is, hogy a könyv rendelkezik ugyan név- és tárgymutatóval, de a számtalan alkalommal használt rövidítések feloldása, mely szintén a témában járatlan olvasó értelmezését segítené, nem szerepel a könyvben. Több esetben korábbi állítások, mások kutatási eredményeinek megcáfolására vállalkozik, például amikor Horváth Lajos 2004-es kötetének hiányosságára mutat rá (25), ezzel egyfajta belső vitára, eszmecserére invitálja az olvasót: „A történész szakma a pártellenzék *utólag* megfogalmazott érveit lényegében kritikátlanul átvette, a pártvezetés által kezdeményezett reformokról pedig a legtöbb publikáció szemérmatosan hallgat, vagy azokat sommásan, lekicsinyítő jelzőkkel illeti.” (Kiemelés az eredetiben – 17).

A munka a *Jelenkortörténeti tanulmányok* könyvsorozat harmadik köteteként jelent meg. A sorozat szerkesztője Tomka Béla, a szerző tanszékének (Szegedi Tudományegyetem Jelenkortörténeti Tanszék) és kutatócsoportjának (MTA-SZTE-ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport) vezetője. A könyvsorozat nem kizárólag a tanszéki oktatók munkáit fogja össze, hiszen Lénárt András, a sorozat második kötetének szerzője a szegedi egyetem

Hispanisztika Tanszékének oktatója, illetve az idén nyáron megrendezett könyvbemutató is kari könyvsorozatként aposztrofálta a kiadványokat. A sorozatindító kötet címe, *Mitoszok és válaszok. Európai integráció és globalizáció a közbeszédben és a tudományban*, arra utal, hogy az időbeli specifikáció mellett területi lehatároltság nélküli kutatói szándék is érvényesül a sorozat elemeinél. Emellett érdemes kiemelni, hogy minden kötetben történettudományi problematikát vizsgálva a „köz” – a tágan értelmezett „köz” – szemlélete áll a középpontban, úgy is mint a közbeszéd, a film (Bencsiknél mind a magyar, mind a csehszlovák tematika esetén), az újságok vagy a populáris kultúra vizsgálata. Mindez különösen érthető, hiszen a címben szereplő kérdés (reform vagy forradalom?) második fele a köz aktív szerepvállalását is feltételezi.

A köz vizsgálata nélkül nehéz lenne megvalósítani a forradalmi értelmezés létjogosultságának kutatását. A köz vagy a társadalom vizsgálatának szükségessége Bencsik írásait olvasva számtalan alkalommal felmerülhet az olvasóban. Vajon mit jelentett az, hogy az értelmiségi határozat megjelent számos újságban, és hogy azt Szombathelyen négyszázan, Győrött pedig tíz órán keresztül tárgyalták? Ki döntötte el, hogy mi jelenik meg az adott újságokban? Valamint vajon ki olvasta, ki vette komolyan a propagandaplakátok üzeneteit a magyar forradalomról? Hiszen maga a szerző is rámutat, hogy a korábbi évek tapasztalatai befolyásolták az aktuális intézkedések objektív értelmezési lehetőségeit: „a pártvezetés tagjai bizonytalanok voltak a Nagy

Imre-kör tagjaival szemben, és ártó, romboló szándékot magyaráztak bele minden megnyilvánulásukba” (36).

A könyv ebben az értelemben tekinthető felhívásnak is, melyben, ha nem is tudatosan, de Bencsik Péter rámutat más tudományterületek együttműködésének a szükségességére, hogy míg ugyanazt a történeti szöveget lehet így is és úgy is értelmezni, vajon a köz, ha egyáltalán követte a vizsgált disputát, milyen egyéb befolyásoló tényezők alapján értelmezte a szöveget. Ilyen módon válik érthetővé a Mansfeld-üggyel foglalkozó írás és annak pozíciója a kötetben belül. Ez utóbbi fejezet szinte kizárólagosan jogi szövegek értelmezésével mutat rá egy, a közhiedelemben (is) rosszul rögzült meggyőződésre. Így ez az írás egyrészt figyelemfelhívás a Bencsik által képviselt aprólékos és teljes kutatás szükségességére, másrészt bizonyíték a társtudományok (ezen esetben a jogtudomány) együttműködésének, bevonásának eredményességére is.

A konkrét személyek vagy a társadalom vizsgálatának szükségességére az a tény is rámutat, hogy minden írásban a központi kutatási kérdés mellett azonosítani tudjuk egy vagy több konkrét személyhez kapcsolódó

jelenség vagy történelmi esemény vizsgálatát (például 1. fejezet Gerő – „tisztá lap”; 2. fejezet Losonczy–Friss – értelmiségi/funkcionárius vita; 3. fejezet Nonn – 1956. júliusi ötnapos országgyűlés). Ugyanakkor számtalan ponton igazolja Bencsik, hogy a mikro-történelem vagy az oral history eszközei nem mindig tudnak megoldást nyújtani: „Valóban az értelmiség egészének álláspontját fejezte ki Losonczy szeptemberi cikke?” (65) A szöveghez mint forráshoz ragaszkodó történelmi szigor néha kérdésessé válik a szociológiai, pszichológiai körülmények miatt: „Joggal vélhetjük, hogy emiatt dühös lehetett Gerőre, ami véleményét negatív irányba befolyásolta” (112), vagy „egész más hangulatban tekinthetett vissza az eseményekre” (118). Még inkább indokolt a téma több diszciplínát is mozgósító vizsgálata a címben meghatározott és talán eldönthetetlen kérdés alaposabb körbejárása érdekében. Bencsik Péter kötetével részben rámutat az 1950-es évek vizsgálatának történelmi hiányosságaira, még fel nem tárt részleteire, ugyanakkor elősegíti a társtudományok dialógusát is, amellyel a vizsgált kérdések még árnyaltabb értelmezése válhatna valóra.

Harlov-Csortán Melinda

SZERZŐINK

Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar, történész
(Academy of Scientific Research Et Technology, Egyiptom)
abdallah.alnaggar@gmail.com

Baráth Katalin, történész
(Szegedi Tudományegyetem Jelenkortörténeti Tanszék)
barath.katalin@szte.hu

Harlov-Csortán Melinda, történész – örökségkutató
(Apor Vilmos Katolikus Főiskola)
melindaharlov@gmail.com

Keller Márkus, történész
(ELTE TáTK Összehasonlító Történeti Szociológia Tanszék)
keller.markus@tatk.elte.hu

Pap Milán, politológus
(Nemzeti Közzolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont
Molnár Tamás Kutatóintézet)
pap.milan@uni-nke.hu

Prantner Zoltán, történész
(Kodolányi János Egyetem Humántudományi Kar
Nemzetközi Tanulmányok és Történelem Tanszék)
prantner.zoltan@kodolanyi.hu

Tarafás Imre, történész
(ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék)
tarafas.imre@btk.elte.hu

Tokai Attila, doktorandusz
(ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola)
tokai.attila.krea@gmail.com

Szuromi Rita, történész
(Magyarságotkutató Intézet Történeti Kutatóközpont)
rita.szuromi@gmail.com

CONTENTS

SUPPORTING FRIENDLY STATES? THE KÁDÁR REGIME AND THE GLOBAL SOUTH

Márkus Keller	We Build for Libya. A North African Adventure of the Hungarian Construction Industry	5
Katalin Baráth	Liverwort and Microprocessor: Chapters from the Cuban Adventures of Hungarian Researchers in the Socialist Era	33
Zoltán Prantner– Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar	Marxist South Yemen through the Eyes of a Socialist Agent	55
Attila Tokai	Algerian Students in Hungarian Vocational Schools	80
Milán Pap	Between Two Worlds: The Admission of Chilean Refugees in Socialist Hungary, 1973–1974	104

BOOKS

From Essence to Function Natasha Wheatley: The Life and Death of States. Central Europe and the Transformation of Modern Sovereignty.	– Imre Tarafás	122
--	----------------	-----

N. Kis Tímea: Egy szenttisztelet evolúciója. Nepomuki Szent János kultuszának kora újkori változásai és magyarországi sajátosságai. – Rita Szuromi	128
Bencsik Péter: Reform vagy forradalom? A szocializmus útkeresése az ötvenesévek közepén Kelet-Közép-Európában. – Melinda Harlov-Csortán	134
Authors	138
Contents	139
Abstracts	141

ABSTRACTS

Katalin Baráth: *Liverwort and Microprocessor: Chapters from the Cuban Adventures of Hungarian Researchers in the Socialist Era*

The Hungarian Academy of Sciences established a relationship with the newly founded Cuban Academy of Sciences in 1963. From then on, it became a regular practice to send Hungarian scientists – almost exclusively specializing in the natural sciences – to Cuba. Like scientists from other countries in the socialist camp, their aim was to act as a “catalyst,” advancing the scientific development of the Caribbean nation after it joined the ranks of socialist countries. The paper examines reports and correspondence by the researchers delegated to Cuba, as well as official documents of the Hungarian Academy of Sciences, to determine how the scientific delegates approached their tasks and engaged with the host country. On one hand, the documents show that the scientists regarded their mission – sometimes lasting years – as a sacrifice, during which they were cut off from an advanced academic environment. On the other hand, the reports also reveal what made the task acceptable for them: first, the significantly higher salary compared to what they earned at home; and second, the opportunity to make genuine discoveries in an underexplored region. The findings also indicate that, unlike the documents of the higher academic administration, those produced by the researchers lack both ideological comments and signs of perceived civilizational superiority. At the same time, the researchers can be found to have occasionally complained about disorganization and the waste of resources, and often viewing scientists delegated from other so-called “friendly countries” as competitors.

Márkus Keller: *We Build for Libya. A North African Adventure of the Hungarian Construction Industry*

The study discusses Hungary’s shift in foreign policy toward the Third World from the 1960s onward, emphasizing the broadening of political contacts to encompass cultural and economic cooperation with the Global South. While these relations have traditionally been viewed as secondary to those with the Global North, recent scholarship suggests that they were part of a deliberate effort by socialist countries to develop an alternative form of globalization, distinct from Western practices.

The Libyan Housing Project, initiated by Hungary’s socialist construction industry, serves as a case study to examine Hungary’s relationship with the Arab

world. This project, which ultimately failed and resulted in severe financial losses for Hungary, offers insights into the practicalities and perceptions of cooperation between Hungary and Arab nations. The study incorporates internal expert reports, records of government meetings, and other sources to examine the motivations, operations, and eventual complications of engagement with Third World countries. The analysis highlights the stark contrast between the rigid, centrally planned economic practices of Hungarian firms set against a capitalist environment, as well as the Hungarian government's changing stance toward Libya and the broader implications of viewing socialist countries as proactive participants in globalization rather than mere recipients.

Milán Pap: *Between Two Worlds: The Admission of Chilean Refugees in Socialist Hungary, 1973–1974*

The reprisals that accompanied Chile's military takeover in September 1973, as well as the rising number of murders and disappearances, provoked global outrage. Eastern Bloc countries also offered their assistance, particularly by accepting Chilean communist and socialist immigrants. The Chilean immigrants, who arrived in Hungary in waves, adopted different life strategies: some viewed Budapest as a stopover on their way to Western Europe, while others appreciated the furnished apartment and work opportunity offered. Drawing on the self-narrative of a Chilean émigré and contemporaneous party documents, this study recounts the procedure and facets of the Chileans' admittance, as well as their subsequent experiences in socialist and post-socialist Hungary.

Zoltán Prantner – Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar: *Marxist South Yemen through the Eyes of a Socialist Agent*

The People's Democratic Republic of Yemen, the only explicitly Marxist state in the Arab world, built dynamic collaborations with Eastern Bloc countries starting in the 1970s. This partnership involved substantial support from socialist nations, including Hungary, which sent experts to South Yemen to work on improving the state's infrastructure and underdeveloped economic sectors. One of these individuals reported to the III/I Directorate of the Ministry of the Interior under the code name "Dunhill".

The present study focuses on the portrait of the era discernible in the reports by "Dunhill" and contextualize the information recorded therein. The analysis addresses key themes such as the unique characteristics of South Yemeni society, the economic and social conditions of the Arab state, and the status and varying perceptions of foreign workers in the host country, with a particular emphasis on Hungarian representatives.

Additionally, the authors offer an introductory overview that characterizes the areas, intensity, and significance of South Yemeni-Hungarian cooperation in the early 1980s. Their findings aim to contribute to the international discourse on the goals, nature, content, and significance of the relations between Eastern European states and the “Third World.”

Attila Tokai: Algerian Students in Hungarian Vocational Schools

In the 1970s and 1980s, young people from Algeria took part in vocational training in a number of Hungarian towns. They faced similar social challenges, while their presence exposed teachers and locals to unprecedented intercultural issues of language and religion. Available sources are limited to contemporary newspaper articles, vocational school memorabilia (such as class photos and other images), and oral history collected from surviving teachers, Algerian students, and their friends. Algerian students were trained in various professions, such as technicians in water management, high-voltage electricity, food preservation, road and bridge construction, and so on. Joint events, exhibitions introducing the North African country, as well as Algerian–Hungarian sports competitions were of particular interest. The students integrated successfully; they even established a national Algerian student association with chapters in every city. Many of them started families in Hungary and continue to live there today.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen két, recenzió esetén egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őr-zünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (60 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, tartalmi bemutatásra szorítóköző könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010. Az írásjelek halmozását kerüljük: Kaba 1998: 36, 42.

A lábjegyzetekben a hivatkozás akkor szerepel ()-ben, ha több hivatkozás is szükséges egyetlen mondaton belül (a pont a zárójel után). Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét (utóbbi csak akkor hagyható el, ha gyűjteményes fondról lévén szó, adott néven csak az az egy tétel létezik, pontos azonosításához nem szükséges az évkör). Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, filmek, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA).

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV= Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Ajándék ez a nap (r.: Gothár Péter, 1979).

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek fel tüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadók:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

Thomas, Albert 2014: Utazások Bécs – Budapest – Belgrád – Athén. Napi jegyzetek. (Szerk., ford., jegyz. Bódy Zsombor.) *Aetas* (29.) 3. 152–170.

[Lexikonszócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratos publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2028: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Konrad, Felix 2010: Von der „Türkengefahr“ zu Exotismus und Orientalismus: Der Islam als Antithese Europas (1453–1914). EGO *Europäische Geschichte Online* <http://www.ieg-ego.eu/konradf-2010-de> – utolsó letöltés: 2019. március 9.

[Az interneten is hozzáférhető, de papíron is megjelent cikkek esetében mindig a papírverzió élvez elsőbbséget, ennek adatait kell hiánytalanul feltüntetni!]

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uő rövidítések. Az „uő” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lágjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagykötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, ’valamitől valamedig’ jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagykötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurziválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).
- Recenzióban a recenzált könyv oldalszámaira a szövegben, zárójelben hivatkozunk, pont nélkül.

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: korallfolyoirat.hu

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyváruház
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Művészetek Palotája
Vince Könyvesbolt
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 16. kötet

Mravik Patrik

ELBESZÉLT KÁDÁRIZMUSOK

Filmkultúra és ideológia viszonya

a korai Kádár-korszakban

Módszertanát és tárgyát tekintve egyaránt újszerű könyvet tart kezében az olvasó. Mravik Patrik a szocialista filmkultúra és azon belül a korai Kádár-korszak társadalomtörténeti elemzésére tesz kísérletet. Mit is jelent ez? Egyfelől az esztétikai elemzés helyett a filmek bele-, avagy visszahelyezését abba a társadalmi környezetbe, amely alakította őket, s amelyet maguk is alakítottak. Másfelől egy olyan filmtörténeti korszak vizsgálatát, amelynek voltaképpen neve sincs: az ötvenes évek sematizmusa és a hatvanas évek újhulláma közötti átmeneti korszakét, amely tehát 1954-ben indult, majd 1956 után is folytatódott, s előkészítette az immár formai értelemben is újító szellemű, 1963-tól kibontakozó magyar modernizmust. A könyv módszertanából következően az alkotói oldalon nem csupán a rendezők jelennek meg, hanem egyfajta társadalmi ágensként az írók és a kultúrpolitikusok is; a filmek esetében első sorban a történetre, illetve narratívára, továbbá a karakterek társadalmi szerepére kerül a hangsúly; s végül szó esik a befogadói-értelmezői oldalról, a kritikusokról, sőt a moziüzem-vezetőkről is, megint csak a „társadalmiasítás” szempontjából. Mindezt a szerző a filmek három csoportba rendezett esettanulmányaiban vizsgálja: a tévesítést elmesélő történetekben, a vigjátékok népszerű mű-

fajában és a munkásmozgalmi tematikában. Hogy ezek között nem a magyar filmtörténet legemlékezetesebb darabjait találjuk, az kétségtelen. Ám hogy ezek a filmek egy olyan társadalom működését mutatják be, amelyet tehát maguk is alakítottak, afelől sem lehet kétségünk. Mravik Patrik könyve legalábbis ezt bizonyítja. Bete-kintést nyújt a Kádár-korszak társadalmi képzetébe – a filmekben elképzelt világok segítségével.

Gelencsér Gábor

A 272 oldalas kötet ára 4000 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 15. kötete

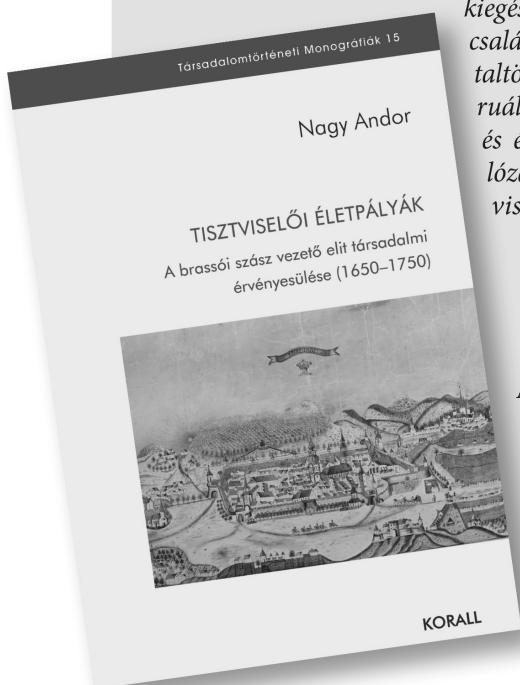
Nagy Andor

TISZTVISELŐI ÉLETPÁLYÁK

A brassói szász vezető elit társadalmi
érvényesülése (1650–1750)

Jelen kötetben a szerző egy olyan forrástípust hasznosít társadalomtörténeti szempontból, amely eddig jórészt csak az irodalomtörténészek számára tűnt érdekesnek. A dél-erdélyi szász kereskedőváros, Brassó egyházközségi levéltárának gazdag gyűjteményében fellelhető, nyomtatott és kéziratos alkalmi íráskor először kerülnek statisztikailag is értékelhetően nagy számban a történész asztalára. A belőlük kinyert hivatal- és kapcsolattörténeti adatok a város politikai és egyházi elitjének érvényesülési stratégiáit tükrözik. Egyetemi disputációk, lakodalmi és névnapok köszöntők, hivatali beiktatások, előléptetések, kinevezések, halotti búcsúztatók, értesítők és beszédek szövegeit a szerző a közösségi emlékezés kifejezésének tekinti. Olyan alkalmaknak, amelyek az egyéni karrierpályák pillanatfelvételeiként a társadalmi kapcsolatok tudatosan épített szerveződési formáira is fényt derítenek. Az adatbázisban felépített információk alapján, kiegészítve a városra és körzetére vonatkozó családtörténeti, genealógiai, művelődés- és hivaltörténeti kutatások eredményeivel, rekonstruálhatóvá vált a kora újkori hivatalviselő és értelmiségi elit családi-rokoni kapcsolathálózata, a fejlődési pályák és érdekérvényesítő viszonyok összefüggése.

Derzsi Júlia

A 232 oldalas kötet ára 4300 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 14. kötete

Berecz Anita

FÖLDESÚRI JOBBÁGYOK – VÁROSI POLGÁROK

Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben

A szerző történeti munkájában, melyet az olvasó itt a kezében tart, széles körű levéltári forrásanyagra alapozott társadalomtörténeti adatbázist kiaknázva rajzolja meg a városi rendi polgárság felbomlásának, és egy új kisvárosi modern polgárság kialakulásának a folyamatát. Várostörténészhez híven Berecz Anita nem hanyagolja el ugyanakkor, hogy a városi tér történetét is rekonstruálja, amely a házbirtoklás és a városökológia megannyi izgalmas kérdését tűzi a kutatás napirendjére. Munkáját a módszertani sokrétűség jellemzi: a statisztikai bizonyítás kézenfekvő eljárása mellett a szerző esettanulmányok sorával bizonyítja a nagy strukturális átalakulás főbb jellemzőit. Külön érdeme a könyvébe foglalt lokális társadalomtörténeti analízisnek, hogy általa feltárul a családi-rokonsági hálózatoknak a mobilitási pályák és karrierminták alakulásában betöltött komoly stratégiai szerepe. Ennek az összefüggésnek a minuciózus rekonstruálása a record linkage módszertani gyakorlatát követeli meg a történésztől. Berecz Anita monográfiája olyan munka, melynek szerzője az adott lehetőségek keretei között bőséggel hasznosítja az összehasonlítás módszertani eljárását, így a vidéki városok társadalomtörténeti kutatása számára irányadó olvasmánnyal szolgál.

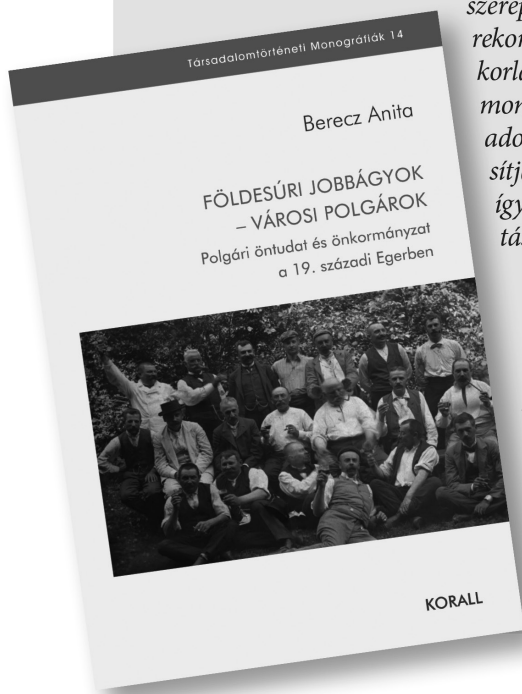
Gyáni Gábor

A 236 oldalas kötet bolti ára 3800 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon, 25% kedvezménnyel (2850 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 13. kötete

Szívós Erika

HÉTKER, ZSIDÓNEGYED, GETTÓ, BULINEGYED?

A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől
a 2000-es évekig

Budapest egyik legismertebb és legemblematikusabb negyede („zsidó-”, „bulinegyed”) a történelmi belváros része. Szívós Erika könyvét olvasva mégis szembetűnő, hogy a Belső-Erzsébetváros története az ismert toposzokon túl milyen bonyolult, ellentmondásos: egyrészt súlyos traumákkal, elhanyagoltsággal terhelt, másrészt a szórakozást, az esszenciális urbánus létformát régóta magába foglaló városrész, ahol évszázadok óta élnek együtt a legtöbbször szűkre szabott, gangos házak tereiben zsidók és keresztények, romák, kispolgárok, értelmiségiek, művészek, tajtékipipametszők és dzsesszenészek. A könyvben a mai bulinegyed és annak szimbolikus központja, a Klauzál tér megtelik a magyar zsidóság folyamatosan újrakonstruálódó, heterogén szereplőinek történetével, mellettük pedig felsorakoznak az együtt, gyakran egy lakásban élő mesterek, tanoncok, ágybérlok, házmesterek, gettóba zártak, ki- és beköltözők, turisták és telekspekulánsok, városvédők és kocsmárosok. Szívós Erika „hétker”-története bravúrosan sok szemszögből, mégis koherensen, világosan és a finom részletekre is érzékenyen megírt könyv, amely biztos kézzel, problémafókuszáltan vezeti végig olvasóit a városnegyeden a 18. századi betelepüléstől a mai viszonyokig. A könyvet olvasva többet nem tudunk úgy sétálni a Kazinczy utcában és környékén, a romkocsmák között, hogy ne jussanak eszünkbe a háború alatt a rituális zsidó fürdőbe, patikába stószolt halottak, de mégis átérezzük, hogy legalább egy kicsit a miénk is ez a tér.

György Eszter

A 416 oldalas kötet bolti ára 3000 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon, 25% kedvezménnyel (2250 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

Megjelent a **replika** legújabb száma!

**WALTER BENJAMIN
GONDOLATISÁGÁNAK MEGKÉSETT
AKTUALITÁSA**

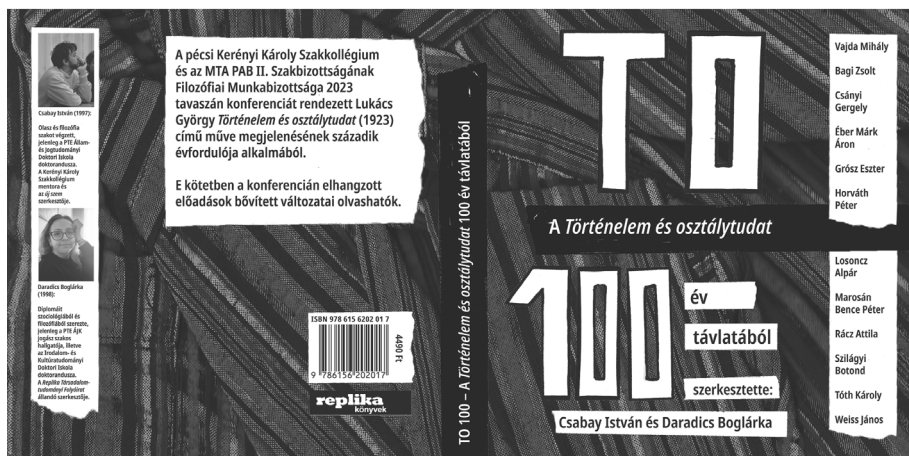
A lapszám szövegei Walter Benjamin életművének különböző aspektusokból történő vizsgálatára és elemzésére fókuszálnak. A szám célja a magyar Benjamin-recepció élénkítése, a (már magyarul is szép számmal hozzáférhető) szövegek (kritikai) diskurzusának serkentése. A tanulmányok mellett recenziók és fordítások is helyet kaptak, melyek látszólagos (!) eklekticizmusa – úgy gondoljuk – képes felmutatni valamit a benjamin-i életmű jellegzetességéből, mégpedig annak szerteágazó, sokszor egyúttal talán szertelennek tűnő voltából. A kötetben olvasható Benjamin utolsó tizenhárom levele is.

Szerkesztette:
Daradics Boglárka
Ilyés Zalán-György

Szerzőink:
Bethlenfalvy Gergely
Daradics Boglárka
Ilyés Zalán-György
Somlyó Bálint
Tóth Fanni
Tóth Károly és Zsellér Anna
Valastyán Tamás
Theodor Wiesengrund Adorno
Weiss János
Axel Honneth
Borbély András
Eröss Réka
Lengyel Zoltán
Tarnai Csillag
Tóth Hanna
Săpătaru Mark-Alek

TO 100

A Történelem és osztálytudat 100 év távlatából

A 20. század egyik legnagyobb hatású politikafilozófiai műve, a *Történelem és osztálytudat* először 1923-ban jelent meg német nyelven. A kötet struktúráját maga Lukács György alakította ki, s a benne szereplő tanulmányokat is ő rendezte össze. A *Történelem és osztálytudat* első megjelenésének 100. évfordulója alkalmából számos új kiadás, tanulmánykötet és különszám látott napvilágot (főként nemzetközi viszonylatban), ami jól mutatja: Lukács fiatalkori művét a mai napig élénk érdeklődés övezi. Az elmúlt száz évhez kívántunk kapcsolódni, amikor 2023. április 27–28-án *Történelem és osztálytudat 100* címmel konferenciát rendeztünk a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Karán. A kétnapos rendezvény célja Lukács nagy jelentőségű művének (új) megvitatása, recepciójának áttekintése és bővítése volt. Jelen kötetben szinte kivétel nélkül a konferencián elhangzott előadások bővített, átdolgozott változatai olvashatók. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a válogatás nem kizárólag ezeket prezentálja: különböző okokból kifolyólag sajnos nem minden előadónak volt lehetősége írásban is közreadni munkáját, illetve a kötet olyan tanulmányt is tartalmaz, amely előadás formájában a konferencián nem volt hallható. Ez utóbbi oka, hogy kötetünkkel mindenekelőtt a *Történelem és osztálytudat* magyar nyelvű recepcióját kívántuk gazdagítani, így pedig lehetőséget szerettünk volna biztosítani arra, hogy a témában jártas kutatók a tárgyalat mű kapcsán kifejtessék elgondolásaikat és meglátásaikat. Jórészt ebbéli elgondolásaink alapján ragadható meg a kötet változatos tematikája is.

A kötetet a Replika Alapítvány adta ki.

replika
könyvek

Kapható az Írók Boltjában, és megrendelhető a szerkesztőségtől: www.replika.hu.

Korábbi számaink korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetőek
(terjesztes@korall.org; korallfolyoirat.hu):

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
33. *A háború állapota* (1000 Ft)
35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
36. *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)

57. *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
65. *Film és történelem* (1250 Ft)
66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
68. *Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
70. *Diétai követek, országgyűlési kéápviselek* (1250 Ft)
73. *Fotó és társadalom* (1250 Ft)
74. *Civil önszerveződés, civil társadalom* (1250 Ft)
75. *Kulturális örökség és történelem* (1250 Ft)
76. *Iparosodó társadalmak* (1250 Ft)
77. *Mindennapi szegénység* (1250 Ft)
78. *Városfalon innen és túl* (1250 Ft)
79. *Megfigyelt társadalom* (1250 Ft)
80. *Tudomány és intézményei* (1250 Ft)
81. *Vagyon és vagyonosodás* (1250 Ft)
82. *Édesek és mostohák: szülői szerepek* (1250 Ft)
83. *Tisztaság fél egészség?* (1250 Ft)
84. *Fürdőzők és turisták* (1250 Ft)
85. *Globalizációtörténeti megközelítések* (1250 Ft)
86. *Mobilitás a rendi társadalomban* (1250 Ft)
87. *Zsidó felemelkedés vagy térnyerés?* (1500 Ft)
88. *Építészet – képzőművészet – társadalom* (1500 Ft)
89. *Kereskedelem és kereskedők* (1500 Ft)
90. *Professzionizáció és életút* (1750 Ft)
91. *Adózás és adózók* (1750 Ft)
92. *Cigány közösségek térben és időben* (1750 Ft)
93. *Politikai propaganda és társadalom* (1750 Ft)
94. *Felekezeti életutak, vallási magatartásformák* (1750 Ft)
95. *Üldözök és üldözöttek* (1750 Ft)
96. *A hódoltság hétköznapjai: együttélés és konfliktusok* (1750 Ft)
97. *A tárgyak élete* (1750 Ft)

A Korall alábbi kiadványai a szerkesztőség címén megrendelhetők:

korallfolyoirat.hu; e-mail: terjesztes@korall.org

Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Szerk. Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter, 2008.

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 2. Granasztói György 2012: *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4. Sasfi Csaba 2014: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 5. Nagy Ágnes 2014: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953.*

Szegedi Péter 2014: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 6. Farkas Gyöngyi 2016: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon (1951–1961).*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 8. Keszei András 2018: *A középfokú oktatás felekezeti változatai és társadalmi háttere a 19. század első felében Pesten.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 9. Koltai Gábor 2018: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1949–1956.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 10. Gerhard Péter 2019: *Deszkafalak és potyvacsorák. Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 11. Fejős Zoltán 2020: *„Kaper kóntri”. Magyar rézbányászok Amerikában.*

K. Horváth Zsolt 2021: *Mérei Ferenc. I–II.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 12. Polyák Petra 2022: *Hallgatók a diktatúrában. Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben (1948–1956)*

Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád (szerk.) 2022: *A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 13. Szívós Erika 2022: *Hétker, zsidónegyed, gettó, bulinegyed? A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől a 2000-es évekig.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 14. Berecz Anita 2023: *Földesúri jobbágyok – városi polgárok. Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 15. Nagy Andor 2024: *Tisztviselői életpályák. A brassói szász vezető elit társadalmi érvényesülése (1650–1750).*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 16. Mravik Patrik 2024: *Elbeszéltek kádárizmusok. Filmkultúra és ideológia viszonya a korai Kádár-korszakban.*